وارلیق

اوتوز بیرینجی ایل، یای ۱۳۸۸ ، سایی ۱۵۳
سال سی و یکم، تابستان ۱۳۸۸ ، شماره ۱۵۳

تورکجه-فارسجا کولتورل درگی
فصلنامهٔ فرهنگی فارسی-ترکی

اولو تانری‌نین آدی ایله

وارلیق

فصلنامهٔ فرهنگی فارسی-ترکی
تورکجه-فارسجا کولتورل درگی

۳۱-جی ایل، یای ۱۳۸۸ ، سایی ۱۵۳
سال سی و یکم، تابستان ۱۳۸۸ ، شماره ۱۵۳

مؤسس، صاحب امتیاز و مدیر مسئول:
دکتر جواد هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

ایچینده‌کیلر

(فهرست)

ملاصدرانین کائناتین دگیشکن ماهیتی و یا حرکت جوهری نظریه‌سی● دوکتور جواد هیئت ۳
عبدالرحمن جامی، شاعر بزرگ ایران ● عزیز محسنی ۸
میرزا صالح تبریزی ● محمد علی حسینی ۱۲
بررسی تطبیقی اجمالی شیخ صنعان عطار نیشابوری با اثری همنام ... ● شهلا عبدالله‌یوا ۱۷
هابیلین کامانچا معجزه‌سی ● ح-مجیدزاده (ساوالان) ۲۵
نسخه‌های خطی «تاریخ جهانگشای نادری» .... ● رعنا محمداوا ۲۶
ایرانلی دده قورقود شاعری: بولود قاراچورلو سهند ● دوکتور فتحی گئدیکلی ۳۳
جنوب شعری‌نین فرازئولوژیسی ● خاطره عادل‌قیزی ۳۸
عبدالقادر ماراغایی ● یعقوب بابائیف ۴۸
نقد و تکمله‌ای بر کتاب «تاریخ دامپزشکی و پزشکی ایران» ● دکتر حسن جعفرزاده ۵۳
موغام، وحدت فلسفه‌سی‌نین تظاهرو و ادراکی کیمی ● زمرد قلی‌زاده ۶۴
مصاحبه با دکتر عالم لبیب استاد دانشگاه تخار افغانستان ● محمدرضا هیئت ۷۱
دوکتور جواد هیئت گئرچک‌لیگی ● عیسی حبیب‌بیگلی ۷۸
عثمان تورکایین یارادیجیلیغی‌نین ایلک مرحله‌سینه احمد هاشمین تأثیری ● دوکتور ائلمیرا ممدوْوا ۸۳
قوچ و قویون هیکل تیپلی قبر اوستو خاطره آبیده‌لری حقّینده قیدلر ● سارا حاجی‌یئوا ۹۱
آذربایجان توپونیملری‌نین سوْی-کوْکو ● سید محمد ابراهیمی ۹۶
خلقین وارلیغی‌نین آیناسی ● تیمور احمدوف ۱۰۹
اوْلوم‌اوْنو دیرچلمه‌نین و جانلی عالمده چئشیدلی‌لیگه میلین سرّینی آچان کتاب●دوکتور جواد هیئت ... ۱۱۲
کوراوغلونون پوئتیکاسی ● پروفسور نظامی جعفروف ۱۲۱
جمالی و کمالی گوْزل انسان ● حکمت عبدالحلیم‌اوف ۱۳۲
دنیا و آذربایجان ادبیاتیندا تمثیل ژانری‌نین انکشافی ● مائله آللاه‌وئردی‌یئوا ۱۳۵
ال‌یازما دفتریمدن بیر نئچه سوْز ● ح-م (ساوالان) ۱۴۵
نقد کتاب مجموعه شعر: نیسگیل‌لریم (حسرتهای جانسوزم) ● دکتر نورالدین سالمی ۱۴۹
کتاب تانیتیمی: «جنوبی آذربایجان مطبوعاتی تاریخی» (پروانه ممدلی) ۱۵۱
کتاب تانیتیمی ۱۵۷
رحمتلیک بختیار واهابزاده‌نین اوْلومو مناسبتلیه ● محمد اکبرزاده ۱۵۸
آذربایجان ● علی‌محمد لشکری بروجردی ۱۵۸
چاناق قالا شهیدلرینه ● محمد عاکف ارسوی ۱۵۹

ملاصدرانین کائناتین دگیشکن ماهیتی و یا حرکت جوهری نظریه‌سی و معاصر گؤروشلر

● دوکتور جواد هیئت

بو معروضه‌ده ایران و اسلامین بؤیوک فیلسوفو شیرازلی ملاصدرانین حرکت جوهری (ذاتی حرکت) فرضیه‌سیندن بحث اولوناجاقدیر. بو فرضیه و یا فایدالی قانونون حسابینا حادثه‌لرین باش وئرمه‌سی عالَمین ازلی‌لیگی و یا یارادیلیشی (حدوث و قدم) ، ازل و ابدیت خلقت و اؤلومدن سونراکی حیات، حرکت و زمان، روح و بدن یاخشی و طبیعی شکیلده بیرگه پرسپکتیوده یئرلَشه‌رک آیدینلاشیرلار.

ملا صدرا و یا صدر المتألهین رئآلیست بیر فیلسوفدور، حرکت و دگیشکنلیگی، دوُیولان، معنالی و دانیلماز بیر گئرچکلیک بیلیر. گؤره‌سن بو حرکت و دگیشکنلیک نه‌دیر؟

بیر جسم گئتدیکجه و آردیجیل اؤز ایلیکن دوُرومونو ایتیریب یئنی بیر وضعیته دوشرسه اونون حرکت ائتدیگینی دئمک اولار. مثال اوچون، هوندورلوکدن بیر داشین دوشمه‌سی کیمی. بئله بیر حرکت بیرلشیک آیری-آیری حصه‌لردن تشکیل اولونموش دگیل، عکسینه، تدریجی و آردیجیل بیر حالدیر. باشقا سؤزله، حرکتین ماهیتینی و طبیعتینی تشکیل ائدن یالنیز اونون دوام ائدیجی زوالی و یئنیدن حُدوثو (وار اولوشو)دور. هوندورلوکدن دوشن بیر داش هوندورلوگونو یئره نسبت آردیجیل دگیشیر، بیر هوندورلوگو ایتیریر، باشقا بیر هوندورلوگه یئتیشیر. بئله کی، بیر حرکتین آزیندان ایکی آیریجا و یا ناشی حرکتدن تشکیل اولونماسینی فرض ائتسک، بئله بیر سوآل اورتایا چیخاجاق کی، حرکتین بیرینجی حصه‌سیندن دیگر حصه‌سینه کئچمه‌سی نئجه باش وئریر؟ بللیدیر کی، حرکتسیزلیک کئچمگه سبب دگیل و حرکتسیزلیگی نظره آلماساق حرکتدن ساوای بیر شئی قالمایاجاقدیر. دئمه‌لی، ایکی حرکت اوچونجو بیر حرکتله بیر-بیرینه بیرلشیریلر و جمع شکیلده بوتؤو و بیرجه بیر حرکتی تشکیل ائدیرلر. ملاصدرا، حرکتی، پوتانسیل (قوّه) دورومدان تدریجله آکتیو (فعلیت) دوروما کئچمک کیمی بیان ائدیر.

پوتانسیل و یا قوّه باش وئره بیله‌جک لکن هله موجود اولمایان زمین، استعداد و دوروم آنلامیندادیر. بو پوتانسیل (قوّه) تدریجله و آردیجیل شکیلده آکتیولیگه (فعله) یئتیشیر. ممکن‌لیکدن چیخیب، گئرچکلیگه قوْووشور. پوتانسیل تدریجله ایتیر (زوال) و آکتیولیک (فعلیت) تدریجاً اونون یئرینه کئچیر (باش وئرمه). دئمه‌لی، حرکت پوتانسیل (بالقوه) دورومون تدریجله زوالی و آکتیولیگین (فعلیت) تدریجاً باش وئرمه‌سیدیر.

مثلاً کال بیر آلما تدریجاً یئتیشه بیلر. کال دورومونو تدریجله ایتیررسه و آکتیو شکیلده (گئرچکدن و گؤرونوشدن) یئتیشرسه یئتیشکنلیگه دوغرو بیر حرکت قطع ائتمیش اولور.

یوخاریدا دئدیکلریمیزدن معلوم اولور کی، یالنیز پوتانسیل کیفیته مالک وارلیقلار حرکته قادردیرلر. تامامیله آکتیولیک (فعلیت) دوروموندا اولان وارلیغا حرکت یوخدور. ائله بونا گؤره، تانری و اولوهیّت عالمینه حرکت و زمان شامل دگیلدیر.

ایندی گؤرک بیر شئیین (اشیا) باشقا بیر شئیه (اشیا) حرکتی و دگیشمه‌سینده نه باش وئریر؟

گؤره‌سن ایلک شئی تام محو اولوب اونونلا تامامیله فرقلی اولان باشقا بیر شئیه چئوریلیر، یوخسا بئله بیر چئوریلمه‌ده تمل بیر اؤزک قورونور و یالنیز اوز قاتلار و ظاهری گؤرونوشلر (عرضلر، صفتلر) دگیشیر، یوخسا اشیانین ذاتی-جؤهری ده دگیشه بیلندیرمی؟ کلاسیکلرین و حتی ماتریالیستلرین دوشونودکلرینه گؤره حرکت و دگیشکنیکده جسمین ذاتی-جؤهری قالیر، یالنیز دؤرد صفت و یاخود عَرَضلر دگیشیر و حرکت ده موضوعون – سوبژئکتین قالماسی واجبدیر، یوخسا حرکت ائدن جسم ایته بیلر و بللی اولماز کی، نه هارادان هارایا حرکت ائدیب.

مشهور بهمنیار، معلّمی ابن سینا ایله دانیشیقلاری‌نین روایتی بو مسأله‌یه آیدینلیق گتیریر. ابن سینانین فرقلَنن طلبه‌سی بهمنیار بیر گون جسمین ذاتیندا حرکتین باش وئرمه‌سی اوزرینده اونونلا مباحثه ائدیر و ثبوت ائتمگه چالیشیر. ابن سینا طلبه‌لرینه اوز توتوب دئییر: «اوندان سوروشون، گؤرون مندن نیه جواب گؤزله‌ییر؟ من اونون سوآل ائتدیگی وقتده‌کی ابن سینا دگیلم، و او دا مندن سوآل ائدن وقتده‌کی بهمنیار دگیل، بئله کی، بیزیم ایکیمیز ده جوهری حرکت نتیجه‌سینده یئنی ایکی شخصیته، ماهیّته چئوریلمیشیک.» بئله‌لیکه او مباحثه‌سینده قانع اولور.

ملا صدرا مخالفلری‌نین اؤز دلیللریله اونلارا قارشی چیخیر و دئییر کی: حرکتین یالنیز جسمین دؤرد عرضینده (صفتلر) باش وئرمه‌سینی قبول ائدیر و جسمین ذاتی دگیشیمیر و ساخلانیلیر و هر بیر تیپیک حرکت ده واجب مسأله حرکت ائدن جسمین اؤز کئچمیشی ایله علاقه تئللری کسیلمه‌سین دئیه جسمین قالمالی اولدوغونو قبول ائدیر، لکن سوروشور کی، جوهرین ثابتلیگی اوچون دئدیگیمیزی ماده‌نین عرضلرینه دایر دئه بیلمه‌ریک‌می؟

جسمین ایندیکی عرضلری (صفتلری) ایله اؤکه عرضلری آراسیندا علاقه تئلی ساخلانسین دئیه هانسی‌سا بیر ثابتلیگی ده جسمین عرضلرینده فرض ائده بیلمه‌ریک‌می؟ بئله ائدرسک اوندا حرکت هانسی معنا داشییاجاقدیر؟ هانسی‌سا بیر حرکتده جسمین عرضلری و ذاتی دا دگیشمز قالارسا اوندا نه حرکت ائدیب؟

بو شرایطده آلمانین خاملیغی (عرضلری) ده یئتیشنده قورونمالیدیر کی، بو دا بیر تناقض و ممکن اولمایان بیر شئدیر (contradiction) . سونرا دئییر: مادامیک عرضلری جوهرین مختلف حالت و جلوه‌لری قبول ائدیریک و عرضلر جوهردن آسیلیدیرلار، اوندا نه‌دن عرضلرین حرکتی جوهرین حرکتی‌نین جلوه‌سی و نشانه‌سی اولماسین؟ بو شکیلده دنیا گؤروشو دگیشیر، یئنی جوهرین ثابتلیگی عرضلرین حرکتینه لازملی اولماق یئرینه عرضلرین حرکتی جوهرین حرکتی‌نین نشانه‌سی و اوندان آسیلی ساییلمالیدیر.

دئمه‌لی، بو حرکت اشیانین ذاتیندادیر و دواملی و آن‌به‌آندیر. بو باره‌ده مولانا جلال الدین یئددی یوز ایل اؤنجه بئله دئمیشدیر: «هر نفس نو می‌شود دنیا و ما / بی‌خبر از نو شدن اندر بقا» (ترجمه: هر آن دنیا-عالم یئنی‌لشیر، بیز ایسه خبرسیز وارلیغیمیزا دوام ائدیریک.)

ملا صدرا رئآلیست بیر فیلسوفدور. او زمانی گئرچک حساب ائدیر، آما سوروشور: زمان نه‌دیر؟ اونون فکرینه گؤره زمانی یارادان حادثه‌لردیر. زمان حادثه‌لرین ترتیب و سیرالانماسیندان عمله گلیر، ائله ده اشیا و حادثه‌لرین خارجینده زمان اوچون بیر اؤلچو یوخدور. بیزه تعجّبلی گؤرونن بو ایضاح، ذهنیمیزین زمان مفهومونا آلیشغانلیغیدیر، هم ده نیوتونون کلاسیک مکانیک تعلیمیدیر. نیوتون، زمانی ازلی و ابدی بیر جریان کیمی قبول ائدیر و اونو باشلانغیجی و سونو اولمایان بیر چایا بنزَدیردی کی، عالمدن آسیلی اولمایاراق جریان ائدیر.

حادثه‌لرین ترتیب و سیرالانماغی حرکتله علاقه‌داردیر. دئمه‌لی، بوتون عالم حرکته‌دیر و حرکت وارلیغین اؤزو و کیملیگی و جوهریدیر. دئمه‌لی، عالم بیر حادثه‌دیر (process) و هر آن دگیشمکده‌دیر. بو ابدی حرکتین نشانه‌سی زماندیر کی، ابدی جریانیدادیر و عالمین درین و ذاتی حرکتینی گؤسترپر، یعنی زمانین جریانی عالمین جریانینی گؤسترپر، نه اینکی عالمین قالماغی و زمانین اونون اوزریندن کئچمه‌سینی!

ملاصدرا حرکت جوهری فلسفه‌سی ایله اؤز دنیا گؤروشو و ایدئولوژیسینی بئله ایضاح ائدیر:

تانری مسأله‌سی: عالمین آن‌به‌آن یئنیدن یارانماغی اونو بیر یارادانا محتاج ائدیر کی، وارلیغی اوندان آسیلیدیر و بیر لحظه ده اؤنسوز وار اولا بیلمز. بو باره‌ده قرآن کریمین بو آیه‌سیندن ده فایدالانیر: «کل یوم هو فی شأن» (یعنی: تانری هر گون ایشده‌دیر).

عالمین حادث و یا قدیم اولماغی باره‌ده دئییر کی: عالم حرکتدن عبارتدیر و زماندا حرکتدن، یعنی حادثه‌لرین ترتیبیندن عمله گلیر، ائله‌ده **عالمین یارانماغیندان اؤنجه زمان یوخ ایمیش.** آنجاق دنیانین اجزاسی (حصه‌لری) باره‌ده زمان موجوددور، نه عالمین بوتونو حقینده.

تانری‌نین ازلی و ابدی اولماغینی همیشه‌لیک عؤمور یوخ، بلکه **زمانین خارجینده** اولماغی حساب ائدیر.

ماتریالیسم مکتبی عالمی زمان باخیمیندان قدیم حساب ائدیر و بو شکیلده دنیانی یارادانا احتیاج قالمیر.

قیامت و عالمین مقصدی: حرکتین جهتی، استقامتی و مقصدی اولمالیدیر. ملاصدرایا گؤره عالمین مقصدی عالمدن خارج بیر مکاندا دگیل، او **معاد**ی اوشاغین اولغونلاشماغینا و یا بیر جوانین قوجالماغینا بنزدیر و قیامتی بئله ایضاح ائدیر.

قرآن کریمین تعبیرلریندن و تمثیللریندن فایدالاناراق دئییر کی: **قرآن کریم دنیانی بؤیوین بیر فیدانا** بنزدیر. بؤیوین بو فیدانین بیر مرحله-دؤره‌سی قیامت آدلانیر.

روح و اونون بدنله علاقه‌سی باره‌ده ده بئله دوشونور: **روح بدنین جوهری حرکتی‌نین محصولو**دور و بدنله روحون علاقه‌سی، آغاجلا میوه‌سی کیمیدیر.

ماتریالیستلر روحو ماده‌نین محصولو و اونون مرکب بیر حالی و فونکسیونو بیلیرلر، الکتریک جریانی و ایستیلیک کیمی. ملا صدرا ایسه **بدنی روحون زمینی** حساب ائدیر. اونون یارانماسیندا بدنه (ماده) احتیاج واردیر، لکن دوامی بدندن آسیلی دگیل و مستقلدیر. او، بو باره‌ده بئله یازمیشدیر: «النفس جسمانیه الحدوث، روحانیه البقاء» یعنی: نفس (روح)-ین دوغوشو جسمانی، ولکن دوامی (بقاسی) روحانیدیر. ائله‌ده هر بدنین اؤزونه مخصوص روحو واردیر. نتیجه‌ده روح دا حیات دا تکمیل‌لشیر و عقل مرحله‌سینه چاتیر. بیر ده بو عقیده‌نین نتیجه‌سینده تناسخ (reincarnation) ردّ اولور.

ملا صدرانین حرکت جوهری فلسفه‌سینده **عالم بیر شئی یوخ، بلکه بیر فعلدیر.**

ملاصدرا هم فیلسوف، هم ده عارفدیر. او، کتابلارینی عربجه یازمیش، آنجاق اوچ اصل رساله‌سینی (رساله سه اصل) فارسجا یازمیشدیر. او، ۱۰۵۰-جی هجری ایلده یئددینجی دفعه پیادا مکه‌یه گئدرکن بصره‌ده وفات ائتمیش و اورادا دفن ائدیلمیشدیر. ملاصدرادان ۸۰-دن آرتیق اثر قالمیشدیر. ان مهم اثرلریندن: اسفار، مفاتیح الغیب، اسرار الآیات، شرح اصول کافی، رساله فی حدوث العالم و التفسیر القرآنی سایا بیله‌ریک.

ملاصدرانین فلسفی فکرلری بوگون میکرو و ماکرو عالمده الده ائدیلن کشفلرین نتیجه‌لرینه اویغون گلیر.

بوگون آتومدا هر شئی تکمیل‌لشدیرنین حرکت اولدوغو قبول ائدیلیر. آتومداکی ائلئمئنتار ذرّه‌جیکلر یعنی بوتون میکرو اوْبژئکتلر هم جسیم‌جیک (corpuscle) و هم ده دالغا خاصیتینه مالکدیر و حرکتده‌دیرلر. اورقانیزمی تشکیل ائدن سلول حجره‌لرده ده دائمی حرکت و دگیشمک واردیر.

۲۰-جی عصرین بؤیوک اینگیلیس فیلسوفو و ریاضیاتچیسی برتراند راسل (B.Russell) عالمی حادثه‌لردن (cases) تشکّل ائتدیگینی قبول ائدیر و وارلیغی اولماق شکلینده (دائمی حرکتده) ایضاح ائدیر. آنجاق راسل روح ایله مادّه‌نین فرقلرینه اینانمیر و دئییر: بیر چوخ حادثه‌لر فیزیکی باخیمدان او قدر قاباریق و کوْبوددور کی، حسلریمیزله درک اولونور، اونلارا مادّی و مادّه دئییریک، حال‌بوکی، بعضیلری او قدر اینجه‌دیر کی، حسلریمیزله درک اولونمور و آنجاق اونلاری ذهنیمیزله درک ائده بیله‌ریک، اونلارا روحی دئییریک.

قدیم فیلسوفلاردان هراکلیتوس دا عالمده حرکتی اساس بیلیر و وارلیغی بیر چایا بنزَدیردی. او دئییردی: هر شئیین اساسی اوْددور و اوْد ابدی جاریلیغا و دگیشکنلیگه مالکدیر. ■

عبدالرحمن جامی، شاعر بزرگ ایران

● عزیز محسنی

جامی شاعر بزرگ ایران در قرن نهم هجری قمری است. او در شعبان ۸۱۷ هجری قمری دیده به جهان گشود و در سال ۸۹۸ قمری در شهر هرات زندگی را بدرود گفت. جامی مقدمات فارسی و عربی را در کودکی نزد پدر خود یاد گرفت و سپس همراه او به هرات رفت. جامی معاصر سلطان حسین بایقرا و وزیر و دانشمند او، امیر علی‌شیر نوایی بوده است.

جامی علوم ادب عربی را در محضر اساتید بزرگ فرا گرفت و پس از آنکه به سمرقند آمد، در درس قاضی‌زاده که از محققان عصر بود درآمد و به هیئت و نجوم اشتغال پیدا کرد و به مرتبه والایی از فضل و کمال رسید که شهرت وی در زمان خود فراگیر شد. جامی به نقاط مختلف جهان مانند همدان، کردستان، بغداد، کربلا، نجف، مدینه، مکه، دمشق، حلب و تبریز مسافرت کرد و تجربیات گرانبهایی از این مسافرتهای خود به دست آورد.

جامی در فن شعر و شاعری شهرهٔ زمان و استاد مسلم زبان فارسی بود و به حق او را خاتم الشعرا خوانده‌اند، زیرا دستگاه شعر و شاعری با اسلوب استادان قدیم خراسان و عراق و فارس با مرگ او برچیده شد و تا قرن سیزدهم ستارهٔ درخشانی در افق ادبی پارسی طلوع نکرد. در جایی جامی در آثار خود از خاقانی شیروانی، نظامی گنجوی و امیرخسرو دهلوی یاد می‌کند و معلوم می‌شود که تحت تأثیر این شاعران بزرگ بوده و در یکی از مثنویهای خود می‌گوید:

نظامی که استاد این فن وی است،
در این بزمگه شمع روشن وی است.

او همچنین از مولانا جلال الدین رومی نیز با احترام یاد کرده و به طور کلی در مثنویات از اساتیدی مانند فردوسی، عنصری، سعدی، انوری، حافظ و بعضی دیگر از شعرا با احترام نام برده است.

دربارهٔ عقاید دینی او نظریات مختلف است. بعضی او را پیرو اهل سنت می‌دانند و بعضی دیگر با استناد به بعضی از اشعار، او را شیعه محسوب می‌دارند و بعضی دیگر او را حتی سنّی متعصب می‌دانند.

جامی آثار گرانبهایی از نظم و نثر خلق کرده از این قرار است:

هفت اورنگ، شامل: سلسله الذهب، سلامان و ابسال،[1] تحفه الاحرار، مسجد الابرار، یوسف و زلیخا، لیلی و مجنون، خردنامهٔ اسکندری.

دیوان اشعار او شامل: قصیده، غزلها، رباعیات، ترجیع‌بندها و ترکیب‌بندها و ... نفحات الانس (در ترجمهٔ احوال مشاهیر صوفیه).

بهارستان جامی که بسیار معروف است به تبعیت از گلستان سعدی برای فرزندش ضیاء الدین یوسف نوشته است. این کتاب مانند گلستان به نظم و نثر نوشته شده است.

بهارستان جامی پر است از نصایح و پندهای سودمند، طرز زندگی و نگاه به جهان وجود و دانستن معنی زندگی و سود بردن از حیات. مثلاً در جایی این شاعر بزرگ می‌نویسد: پنج چیز باعث سعادت و نیک‌بختی است: اول داشتن صحت و سلامت، دوم داشتن امنیت، سوم محتاج نبودن و داشتن زندگی بدون دغدغه خاطر، چهارم رفیق مهربان، پنجم آسودگی خاطر. و اضافه می‌کند: هر کس که از این پنج چیز محروم است، زندگی شیرین به او لبخند نمی‌تواند بزند.

به پنج می‌رسد اسباب زندگانی خوش
به اتفاقِ حکیمان شهرهٔ آفاق

فراغ و ایمنی و صحت و کفاف معاش
رفیق نیک‌سیر، همدم نکواخلاق

جامی در جای دیگری از بهارستان می‌گوید: جهان با عدل و داد آباد، و با ظلم و ستم ویران گردد، عدالت حتی از هزار فرسنگ فاصله نور و روشنایی می‌بخشد و ظلم و ستم از محل خود تا هزار فرسنگ فاصله در ظلمت و تاریکی غرق می‌کند.

به عدل کوش که چون صبحِ آن طلوع کند،
فروغ آن برود تا هزار فرسنگی

---

[1] سلامان و ابسال نام عاشق و معشوق، داستانی است که اصل آن یونانی است. جامی یکی از هفت مثنوی مشهور خود را در باب همین داستان به نام یعقوب بیک پسر اوزون حسن آق قویونلو به نظم درآورده است.

ظلام ظلم چو ظاهر شد برآید پر
جهان ز تیرگی و تلخ‌عیشی و تنگی

دربارهٔ بخشش در قسمت چهارم بهارستان، جامی می‌گوید: باید بخشش بدون در نظر گرفتن مقصد و یا انتظار عوض و پاداش باشد و بعداً اضافه می‌کند: اگر غرض از وجود بخشش تحسین و تعریف نیک و یا ثواب بسیار بزرگ باشد، این دیگر خوب نیست و یک نوع خرید و فروش است. در این قطعه به شعر نوشته خود را چنین بیان می‌کند:

کیست کریم؟ آنکه نه بهر جزاست
هر کَرَمی کاید از او در وجود
آنکه بود بهر ثنا و ثواب،
بیع و شری گیر نه احسان و جود

مخصوصاً در بیت آخر تأکید می‌کند اگر بخشش به خاطر ثواب است، آن یک معامله و یا یک خرید و فروش است و نمی‌توان به آن نام کرم داد.

سراسر بهارستان جامی مشحون از نصایح و تجربه‌های گوناگون است. زورمندان را ندا می‌دهد که به پول و مقام خود مغرور نباشید و بعد از مرگ را در برابر چشمان چنین کسان مجسّم می‌کند، شاید پند پذیرند و از ظلم و ستم درگذرند:

زورمندی مکن ای خواجه به زر
کآخر کار زبون خواهی شد
فربهت کرده این نعمت و ناز
زان بیاندیش که چون خواهی رفت؟
با چنین جثّه ندانم که چه سان
به در مرگ برون خواهی رفت؟

درباره اراده و همت می‌گوید: مردان بزرگ با ارادهٔ خود موانع بزرگ را از پیش پای خود برمی‌دارند و کارهای بزرگ و ماندنی انجام می‌دهند. برای این مثالی می‌آورد که مور کوچکی ملخی را که ده برابر از خود بزرگ‌تر بود برداشته و به لانهٔ خود حمل می‌کند. بینندگان از این عمل در شگفت شده و گفتند که این مور با این جثه ضعیف و کوچک و ناتوان باری به این گرانی و بزرگی را بر دوش می‌کشد. مور از شنیدن این سخن به خنده درمی‌آید و می‌گوید: بار را به نیروی همت و بازوی غیرت و حمیّت کشند، نه به قوت و ضمانت تن و در این باره شعری هم با این مضمون سروده است:

باری که آسمان و زمین سرکشید از آن
مشکل توان به یاوری جسم و جان کشید

همت قوی کن از مدد رهروان عشق
کان بار را به قوت همت توان کشید

جامی دربارهٔ نایاب بودن اهل علم و فضیلت در جهان خاکی نیز نظر خود را بیان داشته است. بنا به نظر جامی، این شاعر بزرگ، آنهایی که دم از فضیلت و عدالت و انصاف می‌زنند، نباید به حرف آنها گوش داد، زیرا لبان آنها بوی دورویی و ریا می‌دهد و با این شعر، ریاکاران دورو را زیر تازیانه می‌گیرد:

در جهان اهل فضل نایابند،
گوش بر هر فضول نتوان کرد

هر که بوی ریا دهد ز لبش
نفسش را قبول نتوان کرد

همانطور که در بالا نوشته شد، جامی دارای آثار فراوان و ارزشمندی است و در اینجا فقط به قسمت کوچکی از بهارستان اشاره شد. این مقاله را که با نوشته‌ای که در ذم پزشکان از خدا بی‌خبر و بی‌مسئولیت آورده، نقطهٔ پایان می‌گذارم:

طبیبی را دیدند که هرگاه که به گورستان رسیدی، ردا در سر کشیدی. از سبب آنش سؤال کردند. گفت: از مردگان این گورتان شرم می‌دارم، بر هر که بگذرم ضربت من خورده است و در هر که می‌نگرم از شربت من مرده.

ای رأی تو در علاج بیمار علیل،
بر آمدن مرگ قدوم تو دلیل

در کشور ما مونت[1] جان ستدن
برداشته ای ز گردن عزرائیل

منابع:

۱- لغت‌نامهٔ دهخدا
۲- شرح احوال جامی، تألیف علی اصغر حکمت
۳- منتخب بهارستان جامی، به کوشش دکتر اسماعیل حاکمی

---

[1] رنج و بار

میرزا صالح تبریزی

● محمد علی حسینی*

کیمسه آچمز قاپومی باد صبادنک غیری
تانیمز کیمسه منی درد و بلادنک غیری

۱۷-جی عصرده یاشاییب-یارادان و داهی فضولی مکتبینی ایزله‌ین شاعرلردن بیری ده میرزا صالح تبریزی‌دیر. بو کلاسیک آذربایجان صنعتکاری حقّینده تذکره‌لرین وئردیگی معلومات اولدوقجا محدوددور. شاعرین معاصرلریندن اولان «ولی قلی بیگ شاملو» و«محمد طاهر نصرآبادی»نین وئردیگی معلوماتا اساسلانامالی‌ییق. نصرآبادی یازیر:

«تبریز کبارلاریندندیر. آتا- بابادان او ولایتین باشچیلاریندان اولموشدولار. او، یوکسک انسان، صلاحیتدار و یومشاق بیر شخصدیر... تبریز شیخ الاسلاملیق وظیفه‌سینده بیر یول گؤتورموش کی، بیر کیمسه‌نین اوندان شکایتی یوخدور... تورکی و فارسی نظمینده طبعی قدرتلی اولان بیر شاعردیر و بو نئچه بیت اوندان منه یئتیشدی: غمت همچو من مبتلایی ندارد / بلا غیر من آشنایی ندارد».[1]

ولی بیگ شاملونون، میرزا صالح ایله علاقه‌دار یازدیغی، نصرآبادی‌نین یازدیغی ایله اوست-اوسته دوشور و اوندان دا ایرلی گئتمیر:

«میرزا صالح تبریزین شیخ الاسلامیدیر. بعضاً او [میرزا صالح] فضولی طبیعت نوایی کلامینی تتبع ائدیر... بو عالِمین دوغولدوغو یئر تبریزدیر. ... او جنابین تورکجه و فارسجا شعرلری جنت‌نشان ایران اؤلکه‌سینده تام شهرتی وار. او تفکّر صاحبی‌نین نتیجهٔ افکاریندان بو نئچه بیتی درج ائدیریک:

---

* آلمانیا – برلین شهریندن

[1] نصرآبادی اصفهانی، میرزا محمد طاهر: *تذکره نصرآبادی* [تألیف: ۱۰۸۳-۱۱۱۳]، تهران، ارمغان، ۱۳۳۷، ص ۱۰۳.

کیمسه آچمز قاپومی باد صبادنک غیری
تانیمز کیمسه منی درد و بلادنک غیری

* * *

چوق چین جبینه اولما مایل
ای غنچه ناز آچیل-آچیل گیل
.....
گر ذره‌نی آفتاب ائدرسنک
اوّل منی انتخاب ائدرسنک
.....»[1]

«سفینهٔ خوشگو»[2] و «صحف ابراهیم»[3] مؤلفلری ایسه یالنیز نصرآبادی‌نین و ولی قلی بیگ شاملونون دئدیکلرینی تکرارلامیشلار.

تقدیم اولان شعرلر «مجلس شورای ملی» نسخه‌سیندن (نومره: ۱۰۱۰) دیر.[4] بو ال‌یازما نسخه‌سی‌نین فوتوصورتینی پروفسور تورخان گنجه‌ای جنابلاری منه چاتدیردیغی اوچون اونا اؤز درین منتدارلیغیمی بیلدیریرم.

سندن ایراق کونکلمی ویرانه ایتدی غم
ویرانه ائتدی کونکلمی و خانه ایتدی غم
هجران یولوندا کیم دیمک اولمز حکایتنک
تنگری[5] بیلور گوزوم که نه لر جانه ائتدی غم

---

[1] شاملو، ولی قلی بیگ: *قصص الخاقانی* [تألیف: ۱۰۷۲-۱۰۸۵]، ال‌یازما نسخه‌سی، بریتانیا موزه‌سی، نومره: Add۷۶۵۶

[2] بندر ابن داس تخلّصی خوشگو: *سفینهٔ خوشگو* [تألیف: ۱۱۳۷-۱۱۴۷]، ال‌یازما جُنگ (تربیت، محمد علی: *دانشمندان آذربایجان*، تهران، ؟، ۱۳۱۴، ص‌ص ۲۱۵-۲۱۶)

[3] علی ابراهیم خلیل خان، تخلّصی خلیل: *صُحُف ابراهیم* [تألیف: ۱۲۰۵ هـ .ق.]، ال‌یازما نسخه، برلین دؤلت کتابخاناسی، [Ms.orient. Fol. 711]، برگ ۲۱۵a

[4] ابن یوسف: *فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی*، جلد ۳ ، ص ۲۵۸

[5] تنگری= تانری= تاری: آلله

گوز یاشلو سینه داغلو قیقولو[۱] باشلو[۲]
سوز دوغریدن کیچر بنی سامانه ایتدی غم[۳]

من وصل ایسیتجی و حرمان طلب حبیب
گلدی آرایه و ایشی بیر یانه ائتدی غم

* * *

ای تنگرینی سِوَن سوله واعظ خیالی نه
بو های هویدن نه بتر قیل و قالی نه

تا عشق ویردی یوز گورمم عافیت یوزین
هیچ بیلمنم که هجر نه ایتدی وصالی نه

قانم توکیجی باغرمی قان ایتدی فرقتی
گونگلمدکی بنم نه و دوستم خیالی نه

طوفان حسن اول یوز کوز شوق خیرسی
هیچ بیلمدیم جمالی نه و خط خالی نه

شادی و غمده ایتمینکوز چوق مبالغه
دنیا ندور کی عیشی نوله و ملالی نه

---

[1] قیقولو= قیغولو= قایغولی= قایغیلی: غصّه‌لی، کدرلی، غملی
ساقیا جام دوت اول عاشقه کیم قیغولودور
قیغو چکمک نه اوچون جام ایله عالم دولودور (فضولی)

چوبانه یاغ قایغوسی
کئچی‌یه جان قایغوسو (ش. سامی لغتی)

[2] باشلو: [ق.ت] یارالی
دور حُسننده آنک ای باشلو کوکلم ایومکل (اؤیمه‌گل)
کم سر زلفندن آنک آواز خواب آلمیش دُرر (نسیمی)

[3] سامانه ائتدی غم: غم سامان کیمی ساراتدی، غم سامان رنگینه چئویردی

صالح بو قاپو خسته‌سی‌در بر کرز[1] نیچون
ایستشمدنک[2] دیریلدیمی اؤلدومی حالی نه؟

داغ جنونده اتمدی عشق یولنده چاره‌مز
طالعمز زبون ایدی ایشلمدی ستاره‌مز

دانه اشک دوزمشوز رشتهٔ آه تا مگر
اوله طریق عشقده سبحه استخاره‌مز

* * *

ننک قایغوسون چکن چاک گریبان ایستمز
خاطرین جمع ایستین زلف پریشان ایستمز

قوی عتابی کونکلمی چین جبین ویران ایدر
موج کافیدیر سینق کشتیمغه طوفان ایستمز

* * *

هر نفس خوش نقشلر بو چرخ وارون گوسترور
شول حریفدن اولمه غافل قوم ساتر اون گوسترور

باشه گلدی گونلر و گون یوزلو یاری کورمدک
ای فلک دوران سننکدر کیم بزه گون گوسترور

* * *

[1] برکز = بیر کز: بیر کره: بیر دفعه
شفقت ایله بیر کرز باشین گوتور توپراغدن
نیجه یولونده شفقدن تولسون قان آفتاب (صائب تبریزی)

[2] ایستشمدنک = ایستمدین: ایسته‌مک، آختارماق، جویای حال اولماق. بو سؤز ده‌ده‌قورقود و باشقا متنلرده ده وار.

تا بو ویران تنده بیر جان واریدی گزدم جهان
مهردن بیر نام ایشتدم بولمدم امّا نشان

گر محبت گورمدم شادم کی منت چکمدوم
بیلمزم بر بیله سودانی که سود ایدر زیان

شُکر اداسی[۱] بیر چتین قیقولو مشکل ایشیدی
ایتدیلر آسان بزه دشواری ابنای زمان

ساغروم سیندردی واعظ بنده توکدوم قاننی
بیر یمان ایش ایتمدم چوقدن دیمیشلر قانه قان

سن بنی سرگشته ایستردنک سنی من سرفراز
سنده اولدونک کامران و بن دا اولدم کامران

روزگار شِیب[۲] دا خالی دکل پر لطفدن
قدّمز بید مُوَلّه[۳] چهره‌مز برگ خزان

آز و چوق صالح سوزنده یوق عزیزم سورکم
بیر تبسّمچون دیسه جان ویرورم اینان اینان

* * *

[۱] شُکر اداسی: ادای شکر
[۲] شِیب: قوجالیق
[۳] مُوَلّه: غمگین. بید موله: غمگین سؤیود (بید سرنگون، بید مجنون)

بررسی تطبیقی اجمالی شیخ صنعان عطار نیشابوری با اثری همنام از شاعر ناشناس آذربایجانی

● شهلا عبدالله یوا*

منطق الطیر عطار نیشابوری داستانهای بسیار زیبایی را در خود جای داده که حکایت شیخ صنعان از برجسته‌ترین حکایات این مثنوی به شمار می آید. این روایت مملو از مضامین دینی ـ عرفانی است که مرغان سالک مضطرب از سختی در پیش رو را به حرکتی مجدد با عزمی راسخ و جسارت بیشتر فرا می‌خواند. عطار حکایت شیخ صنعان را از افسانه‌ها و روایات کهن پیش از خود اقتباس نموده و به گونه‌ای هنرمندانه و منحصر به فرد به پردازش آن مبادرت ورزیده و از دیگر آثار موجود در زمینه این حکایت گوی سبقت ربوده است و در این امر آنگونه پیش رفته که همه آنها که پس از عطار به این حکایت پرداخته‌اند، تنها از حکایت او بهره برده‌اند.

در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان علوم ملی جمهوری آذربایجان دست‌نویس چند اثر تحت عنوان حکایت شیخ صنعان موجود است که یکی از آنها به شاعری ناشناس مربوط می‌باشد. این نسخه به زبانی ساده و عامیانه نوشته شده و از لحاظ خصوصیات نسخه‌شناسی، قدمت آن به قرن دوازدهم هجری قمری (قرن هیجدهم میلادی) بازمی گردد. چند نسخه رونویسی‌شده از این اثر در انستیتو وجود دارد که قدیمی‌ترین آن به سال ۱۲۰۶ هجری قمری مربوط می شود. ابیات این منظومه در نسخ مختلف از ۱۸۸ بیت تا ۱۹۴ بیت متغیر است.

حکایت شیخ صنعان شاعر ناشناس به صورت مثنوی نوشته شده و مضمون آن با مضمون شیخ صنعان عطار تفاوت آنچنانی ندارد. مؤلف ناشناس در ابتدای اثر خواننده را به شنیدن توصیه ای در باره عشق فرامی خواند:

نه قاری بیلور گلنده نه جوان بیخبرلر خسته دوشر ناگهان

برگردان: وقتی (عشق) آید نه پیر شناسد نه جوان، بی خبران بیمار افتند ناگهان (۱ ، ورق ۲۷ پ)

---

* انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان علوم ملی جمهوری آذربایجان ـ باکو

در این جا بیتی از شیخ صنعان عطار در گفتگو با دختر ترسا را که عیناً با بیت مذکور شاعر ناشناس مطابقت دارد، می آوریم:

عاشقی را چه جوان چه پیرمرد عشق بر هر دل که زد تأثیر کرد (۲، ص ۷۵ ب ۱۳۴۱)

شاعر ناشناس پس از این مقدمه خواننده را با شیخ صنعان و مریدان وی آشنا می سازد. از نخستین بیت تأثیرپذیری شاعر ناشناس از عطار کاملاً هویداست:

شیخ صنعان بر حقیر پیر ایدی اول طریقتده جهان بیری ایدی
اللی قتله وارمشیدی حجه اول فارغ اولمز ایدی بر ذرجه اول
معتبر دورت یوز مرید وار ایدی غفلت یوخوسندن قمو بیدار ایدی
هر بریسی ایدی بر صاحب کمال شرع ایچنده قائم ایدی کل حال (۱، ورق ۲۷ پ)

برگردان: شیخ صنعان پیری درویش بود و در طریقت در جهان بی نظیر بود؛ پنجاه بار به حج رفته بود و لحظه ای از آن غافل نمی ماند؛ چهارصد مرید معتبر داشت و همه آنها از خواب غفلت بیدار بودند؛ هر کدام به کمالات رسیده و از همه امور شرع آگاه بودند.

عطار:

شیخ صنعان پیر عهد خویش بود در کمال از هرچ گویم بیش بود
شیخ بود او در حرم پنجاه سال با مرید چارصد صاحب کمال
هر مریدی کآن او بود ای عجب می نیاسود از ریاضت روز و شب
قرب پنجه حج بجای آورده بود عمره عمری بود تا می کرده بود
(۲، ص ۶۷ ب ۱۱۸۵-۱۱۸۷، ۱۱۸۹)

خواب دیدن شیخ و سخن گفتن با مریدان در این باره که توسط شاعر ناشناس ذکر می شود تا حدودی مشابه رفتاری است که قهرمان حکایت عطار در پیش می گیرد با این تفاوت که در این حکایت آشکارا به بیان هدف شیخ از سفر به روم پرداخته می شود، در حالی که قهرمان عطار به دنبال تعبیر خواب خود به روم می رود تا دریابد که این خواب معماگونه به چه چیزی اشارت دارد. قهرمان شاعر ناشناس به هنگام صحبت با مریدان هدف سفر خود را چنین بیان می دارد: بدانید که دختر ترسا عقل را از من زائل نموده و اکنون سودای وی ما را به سوی روم می کشاند. تا دختر ترسا را نیابم و چهره اش را نبینم، دردم آرام نمی گیرد.

حوادث و اتفاقات بعدی همانگونه که عطار سروده است، در پی گرفته می شود. مریدان به همراه مرشد عاشق خود به سمت روم حرکت می نمایند و پس از گذشت چند روز در طول راه به دختر

ترسایی که در منظر نشسته است، برمی خورند. شیخ درمی یابد که این دختر همان دختری است که در خواب دیده بوده است. با چشمانی اشکبار سر بر سنگ درگاه خانه وی می نهد.

در این بخش از اثر عطار شیخ صنعان سراسر شب را به عجز و لابه به درگاه باریتعالی و بیان مسائل و مشکلات به وجود آمده سپری می کند اما شاعر ناشناس در این بخش به گفتگوی شیخ با مریدانی که خواستار بازگشت شیخ از این راه بودند، می پردازد.

در این قسمت سخن میان شیخ صنعان و مریدان عیناً مطابق آنچه که عطار روایت می کند، آورده شده است: نصایح مرید و پاسخ عرفانی شیخ. برخی از ابیات آورده شده از سوی شاعر ناشناس در زمینه پند و اندرز بسیار شباهت به کلام عطار دارد. حوادث بعدی تا شروط دختر ترسا با آنچه که عطار سروده است راهی متفاوت در پیش می گیرد. شاعر ناشناس در این قسمت با نام بردن از دایه، مادر و پدر دختر ترسا به نقش آنها اشاره می نماید که در داستان عطار سخنی از آنها به میان نرفته است. دختر ترسا برای دریافت علت حضور شیخ، دایه را به نزد شیخ روانه می سازد. دایه مردی سالخورده و مسن را در آستانه در مشاهده می کند و از او احوالاتش را جویا می گردد. شیخ در پاسخ به دایه احساسات خود نسبت به دختر را بیان می دارد که این گفتگو در بخشی تحت عنوان غزل شیخ به گونه ای جداگانه و مستقل در اثر شاعر ناشناس آورده شده است. دایه سخنان شیخ و پریشان حالی او را برای دختر ترسا شرح می دهد. دختر در حالی که لبخندی تمسخرآمیز بر لب دارد، دایه را به پند و اندرز شیخ و امر به ترک آن مکان فرا می خواند، چرا که در غیر این صورت نگهبانان از حضور شیخ آگاه گشته و این بینوا را خواهند کشت. دایه مجدداً به نزد شیخ می رود و سخنان دختر را به وی می گوید اما شیخ اظهار می دارد که در تصمیم خود قاطع بوده و به هیچ روی از آن منصرف نمی شود. دایه بار دیگر به نزد دختر ترسا بازمی گردد و ماجرا را به او توضیح می دهد. دختر ترسا پس از آنکه احوالات را بدین منوال می بیند، شیخ را به نزد خود فرا می خواند و از آن شیخ سالخورده که عصازنان به سوی وی گام برمی داشت، می خواهد تا خواسته خویش را بازگو نماید. شیخ می گوید که دختر ترسا را در خواب دیده، عاشق وی گشته و دیگر صبر و قراری برای او باقی نمانده است.

دختر ترسا پس از شنیدن سخنان شیخ ضمن ملامت او می گوید که دیگر از زمان عشق و عاشقی شیخ گذشته است. پاسخ دختر ترسا در این اثرعیناً مطابق پاسخ دختر ترسا در داستان عطار است:

ایمدی کفن یرا قین قلماق سکا یکرک اولور تا دولاشمقدن مکا (۱، ورق ۲۹ پ)

برگردان: اکنون تو به دنبال کفن باش که از خواستن من بهتر است.

عطار: این زمان عزم کفن کردن تو را بهتر آید که عزم من تو را (۲، ص ۷۵ ب ۱۳۳۸)

اما شیخ در قبال سخنان دختر پارسا باز هم بر عشق خود اصرار می ورزد و اظهار می دارد تا زمانی که از دختر ترسا پاسخ مثبت دریافت نکند، آنجا را ترک نخواهد نمود. دختر ترسا پس از آنکه درمی یابد سخنانش در شیخ کارگر نیفتاده و او با زبان خوش دست از این سودا برنمی دارد، به مشورت با دایه خود می پردازد و تصمیم می گیرد که مادر خود را از این ماجرا باخبر سازد. مادر نیز با شیخ صنعان سخن می گوید اما سخنان او نیز بر شیخ تأثیری نمی نهد. مادر هنگامی که کار را چنان می بیند، پدر دختر را در جریان ماوقع قرار می دهد. پدر با شیخ به صحبت می پردازد اما شیخ به او نیز می فهماند که آنجا را ترک نخواهد کرد و ملتمسانه از پدر دختر می خواهد که وی را ناامید نسازد و اگر چنین تصمیمی دارد، او را به قتل برساند. پدر دختر پس از اینکه وضعیت را چنین می بیند، به شیخ می گوید که چنین ارتباطی میان مسلمان و ترسا امکان پذیر نیست اما شیخ ضمن پافشاری بر تصمیم خویش عنوان می کند که به هیچ روی آنجا را ترک نمی کند تا زمانی که جسمش در آنجا بپوسد. حوادث بعدی به گونه ای قریب به مضمون حوادث داستان عطار جریان می یابد با این تفاوت که ترسایان داستان عطار، شیخ صنعان را به نیت ترسا ساختن شیخ معروف اسلام به سوی کلیسا می کشانند اما ترسایان در حکایت این شاعر ناشناس شرط ترسایی را به آن دلیل بر سر راه شیخ می گذارند تا او را از تصمیم خویش منصرف سازند چرا که گمان می کردند شیخ با محال دانستن انجام چنین امری از خواست خود منصرف می شود و از آنجا می رود. تفاوت دیگر آنکه در داستان عطار شرط ترسایی از سوی دختر ترسا بیان می شود اما در داستان شاعر ناشناس این شرط از سوی پدر دختر و دیگر ترسایان به میان آورده می شود.

شروط اعلام شده با هم مشابهت دارد اما ترتیب شروط آن در دو حکایت کمی متفاوت است، مضاف بر آن در حکایت شاعر ناشناس شروط زنار بستن، شراب خوردن، دست کشیدن از قرآن و یک سال خوکبانی از آغاز به عنوان پیش شرط ذکر می شود اما ترتیب عنوان این شروط در داستان عطار به گونه ای دیگر است: خوکبانی کردن برای پرداخت کابین دختر است و آن نیز پس از اجرای شروط اولیه اعلام می گردد. شیخ صنعان عطار تنها به خوردن شراب تن می دهد و پس از مستی حاصل از شراب خوردن به انجام شروط دیگر رضایت می دهد. عطار در آن قسمت تلاش می نماید تا مضرات شراب خواری را نیز بیان نماید اما شیخ صنعان شاعر ناشناس همه شروط را در حالت هوشیاری پذیرا می گردد و به سوی میخانه گام برمی دارد، شراب می نوشد، زنار می بندد، از قرآن دست می کشد و به خوکبانی مشغول می شود. مریدان با دیدن این رفتار از سوی شیخ، دست از مرشد خویش می شویند و به سوی کعبه بازمی گردند. عطار در این بخش از حکایت در باره دیو درون هر انسان یعنی دیو نفس نیز سخن می گوید اما اثری از این مفاهیم عرفانی در داستان شیخ صنعان شاعر ناشناس به چشم نمی خورد.

در این اثر از گفتگوی مریدان با شیخ و پیشنهاد آنها به شیخ مبنی بر بستن زنار به خود و ترسا شدن آنها به مانند وی آنگونه که در شیخ صنعان عطار آمده است، خبری نیست. مریدان در حکایت شاعر ناشناس به خواست خود، شیخ را به حال خویش وامی گذارند و به سوی کعبه بازمی گردند .اما در حکایت عطار جدایی از مرشد خواست مریدان نیست بلکه مرشد، خود آنها را به رفتن و ترک وی وامی دارد. اگر به تفاوت های ناچیزی که در اتفاقات بعدی مشاهده می شود، به دیده اغماض نگریسته شود، حوادث کاملاً مشابه حکایت عطار پیش می رود: مریدان مأیوس و ناامید پس از بازگشت به موطن خویش یک به یک هر آنچه که را بر سر گذشته بود، برای جانشین شیخ صنعان که در امور دینی بسیار صاحب اعتبار بود، بازگو می نمایند. وی پس از شنیدن سخنان مریدان، آنها را ملامت می نماید و به بی وفایی و خیانت در دوستی متهم می سازد. شاعر ناشناس در این قسمت همانند عطار به ارتباط مرید و مرشد و تبعیت بی چون و چرای مرید از مرشد در همه امور تأکید می ورزد. در حکایت عطار مریدان در برابر آن مرید صاحب اعتبار که همراه آنها نبود، به دفاع از عملکرد خود می پردازند اما به دلیل آنکه در اثر شاعر ناشناس مریدان هیچ اصراری بر ماندن در نزد شیخ و زنار بستن همچون او نداشتند، این قسمت وجود ندارد. از این پس نیز حکایت همچو حکایت عطار ادامه می‌یابد:

جانشین شیخ مریدان را به جستجوی شیخ فرا می خواند و خود نیز همراه با آنها به دنبال شیخ روانه می شوند. شب هنگام در نزدیکی محل زندگی دختر ترسا جانشین شیخ پیامبر را به خواب می بیند. پیامبر به وی می فرماید که گناه و معصیت شیخ مورد بخشش قرار گرفته و وی به راه درست هدایت شده است. جانشین شیخ پس از بیداری به مریدان این مژده را می دهد و ضمن تعریف خواب خود به آنها اطلاع می دهد که دعایشان مقبول درگاه باریتعالی قرار گرفته و شیخ به راه درست هدایت گردیده است.

خداوند رحمت خویش را شامل حال شیخ صنعان فرمود و در قلب وی احساس ندامت و پشیمانی به وجود آورد. توبه و دعای شیخ پشیمان مورد پذیرش درگاه حق قرار گرفت و از گمراهی نجات یافت.

در این بخش از حکایت شاعر ناشناس برخلاف شیخ صنعان عطار، شیخ برای آخرین بار با دختر ترسا ملاقات می کند و حال و روز خویش را بر وی شرح می دهد و با اشاره به مصائب و زجرهایی که در راه عشق دختر از هجر او کشیده است، اظهار می دارد که در قبال عشق خویش و تحمل این همه مشقت هیچ پاسخی دریافت نداشته است و اگر چه خود نیز از این فراق ناراحت می شود اما آنجا را دیگر ترک خواهد نمود. شیخ با بیان این سخنان و حلالیت خواهی از دختر ترسا با وی وداع می کند و به راه می افتد.

این قسمت از حکایت شیخ صنعان شاعر ناشناس در داستان عطار نیامده است. عطار شیخ را بدون بر زبان آوردن هیچ کلامی به همراه مریدان روانه کعبه نموده است.

در حکایت عطار دختر ترسا آفتاب را در خواب می بیند که وی را به رفتن به دنبال شیخ توصیه می کند اما در حکایت شاعر ناشناس دختر ترسا پس آنکه درمی یابد که شیخ تا چه اندازه به وی عشق می ورزیده و انسانی با چنین مراتب بالای دینی بخاطر او مرتکب چه گناهانی شده است، خود عاشق شیخ می گردد. دختر ترسا عاجزانه به درگاه خداوند متوسل می شود و از درگاه باریتعالی درخواست می نماید تا وی را به مرادش برساند.

حوادث بعدی همان رویه ای را در پیش می گیرد که عطار آورده است. دعای دختر ترسا در درگاه حق تعالی مقبول می افتد و شیخ صنعان که با مریدان خود در حال عزیمت به سوی کعبه است، در میانه راه به فکر بازگشت می افتد. در حکایت شاعر ناشناس راه افتادن دختر ترسا به دنبال شیخ و ندایی درونی که شیخ صنعان عطار را به بازگشت نزد دختر ترسا فراخوانده بود، اثری دیده نمی‌شود.

شیخ صنعان شاعر ناشناس ناگهان تصمیم به بازگشت به سوی دختر ترسا می گیرد و پس از رسیدن به محل اقامت او مشاهده می کند که دختر سر بر سجاده نهاده و شیخ را صدا می زند. شیخ علت چنین حال و روزی را از او جویا می شود و دختر ترسا نیز ماجرا را شرح می دهد. شاعر ناشناس دعای دختر ترسا به درگاه خداوند را که در شیخ صنعان عطار آورده است، در این قسمت تحت عنوان غزل دختر در پاسخ به سئوال شیخ می آورد. دختر ترسا ضمن پوزش خواهی از شیخ، عشق خود را نسبت به او اعلام می نماید. شیخ صنعان اسلام را بر وی عرضه می دارد و بدینگونه دختر ترسا پس از گرویدن به اسلام در همان حال درمی گذرد.

شاید بتوان تا اینجای داستان را با کمی چشم پوشی از تفاوت ها بسیار شبیه به حکایت عطار دانست اما پایانی کاملاً متفاوت نسبت به داستان عطار در آن رقم می خورد. برخلاف شیخ صنعان عطار در حکایت شاعر ناشناس شیخ صنعان با دیدن مرگ معشوق چنان آهی سوزناک سر می دهد که این آه وی را به آتش می‌کشد و جان به جان آفرین تسلیم می کند. البته این قسمت می تواند گوشه ای از مفهوم فنا را یادآور گردد. در حکایت شیخ صنعان عطار تنها جان سپردن دختر ترسا به تصویر کشیده می شود اما در حکایت شاعر ناشناس مریدان هر دوی آنها را به خاک می سپارند. سپس شاعر ناشناس ضمن اشاره به رواج این داستان در اطراف و اکناف اظهار می دارد که بسیاری از مردم نیز با شنیدن این داستان به دین اسلام گرویدند و مسلمان شدند. حکایت شیخ صنعان شاعر ناشناس این گونه به پایان می رسد.

عطار در پایان حکایت به موانع بی‌شمار موجود در راه حق و بزرگترین مانع پیش رو که همانا نفس می‌باشد، اشاره دارد اما شاعر ناشناس بیشتر به قدرت عشق بشری نظر دارد.

علیرغم آنکه عطار در حکایت خود عشق را یکی از راه های شناخت پروردگار برمی شمارد اما شاعر ناشناس به مفاهیم عرفانی چندان دل نمی سپارد و انسان بدون عشق را بی روح می داند:

عشقی اولمایان کیشی بیجان اولور سن آنی سانما آدم حیوان اولور
آنین که عشقی یوخدور ناخلفدیر پس حیواندیر آنین یمی علفدیر (۱، ورق ۳۳پ)

برگردان: آن که عشق ندارد بی روح است، پس وی را آدم ندان که حیوان است؛ آن که عشق ندارد ناخلف است، پس حیوان است و غذایش علف است.

با عنایت به توضیحات مذکور اینگونه دریافت می شود که حکایت شاعر ناشناس چندان تفاوتی با حکایت عطار ندارد و شاعر ناشناس از مشخصات و پارامترهای موضوعی عطار استفاده بسیار برده است: ۵۰ بار سفر حج، ۴۰۰ مرید کامل، خواب دیدن شیخ صنعان، زنار بستن، دست کشیدن از قرآن، خوک‌بانی کردن و شراب خوردن.

شاعر ناشناس همچو عطار به روابط میان مرید و مرشد و نیز به قدرت دعا و توبه اشاره کرده و در برخی ابیات، رونویسی شاعر ناشناس از عطار تا بدان حد رسیده که گویی این ابیات برگردان کلمه به کلمه برخی ابیات عطار است.

همه این موارد به استفاده شاعر از این موضوع و بهره گیری از این اثر از طریق برگردان آزاد دلالت دارد اما حکایت عطار اگر چه بر مطالب کاملاً عرفانی بنا شده و از تصاویر بدیع ادبی، تشبیهات و... برخوردار است اما این اثر شاعر ناشناس خالی از چنین تصاویر بوده و کاملاً خشک و فشرده ترتیب شده است. بیان مطالب عرفانی در این اثر بسیار اندک است. در برخی قسمت ها شاعر ناشناس دستی به سوی مفاهیم عرفانی دراز نموده است اما از رموز پنهان استفاده ننموده و به زبان ساده‌تر گویی حکایت شیخ صنعان عطار را کوتاه ساخته و بیانی عمومی از آن ارائه نموده است. شاعر ناشناس بیشتر ابیاتی با مضمون عاشقانه را به اثر اضافه نموده و در برخی قسمت ها ابیات را کوتاه و مختصر کرده که این امر باعث به وجود آمدن نقصان در اثر و گسست زنجیره فکری مطالب آن گشته است. شاعر در ازای بخش هایی که به اختصار بیان نموده، بخشی را که به دایه، پدر و مادر دختر ترسا اختصاص دارد، به آن افزوده است.

عطار در داستان شیخ صنعان به بیان جامع و پیوسته اتفاقات می پردازد و ترتیب مناسبی برای ماجراهای داستان در نظر می گیرد اما در اثر شاعر ناشناس بازه زمانی و ترتیب وقوع حوادث نامنظم و موقعیت اتفاقات درهم ریخته به نظر می‌رسد. زمان دیدار مریدان با شیخ پس از توبه و بازگشت آنها دارای ابهام بوده و ترتیب زمانی داستان گنگ و ناپیداست.

پایان حکایت نیز با حکایت عطار مطابقت ندارد. در این اثر برخلاف حکایت عطار هر دو قهرمان داستان می میرند. شاید شاعر خواسته باشد با تغییر پایان داستان نوعی نوآوری در افسانه هایی با چنین موضوعاتی به وجود آورد اما علیرغم وجود این تفاوت ها، آنچه که از نمونه های مذکور آشکار می شود، این است که شاعر ناشناس از حکایت شیخ صنعان عطار استفاده نموده است.

دکتر ش. جمشیداف تأکید دارد که شاعر ناشناس بدون تقلید از کسی، اثری اصیل و مستقل به وجود آورده است (۳، ص ۷۱) اما محقق ارجمند دکتر ن. ممدلی در این زمینه می نویسد: این اثر چه از نظر سوژه و چه از نظر ایده با حکایت شیخ صنعان منطق الطیر عطار مطابقت دارد (۴، ص ۳۷).

برای آنکه تفاوت نظر اندیشمندان را در این زمینه بهتر دریابیم، لازم دانسته شد که به بررسی تطبیقی اجمالی و مختصر اثر شیخ صنعان شاعر ناشناس آذربایجانی با شیخ صنعان عطار نیشابوری پرداخته شود. آنچه که در بررسی مفاد شیخ صنعان شاعر ناشناس و مقابله آن با شیخ صنعان عطار حاصل می گردد، آن است که ابیات بسیاری از اشعار شاعر ناشناس از روی شیخ صنعان عطار برگردان شده که این امر نافی دیدگاه جناب دکتر جمشیداف در این زمینه می باشد و از سویی نیم نگاهی دارد بر نظر سرکار خانم دکتر جنت نقی یوا: شاعر ناشناس با حفظ ویژگی های مخصوص به خود نمونه آذربایجانی این اثر را تحت تأثیر نوایی نوشته است (۵، ص ۱۲۳).

اگرچه این موضوع که امیرعلیشیر نوایی در اثر خود به صراحت عطار را به عنوان منبع و مرجع در نظر داشته، کاملاً بارز و آشکار است لکن برگردان کلمه به کلمه بسیاری ابیات که به جهت جلوگیری از اطاله کلام تنها به نمونه هایی از آن در این مقاله اشارت رفته است، تأیید و تصدیقی است بر این که اثر شاعر ناشناس بیان مختصر حکایت همنامی است از عطار به همراه دخل و تصرفی چند در آن و به عنوان یک نمونه، تأثیر حکایت شیخ صنعان عطار را بر ادبیات آذربایجان هویدا می‌سازد. ■

منابع:

۱- حکایت شیخ صنعان. تألیف شاعر ناشناس. نسخه خطی شماره B-4321. انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان علوم ملی جمهوری آذربایجان ـ باکو (به زبان آذربایجانی).

۲- منطق الطیر شیخ فریدالدین عطار. به اهتمام سیدصادق گوهرین. تهران، ۱۳۷۸.

۳- صداها از گذشته ما. شماره 4 . باکو، ۱۹۸۳ (به زبان آذربایجانی).

۴- ن. ممدلی. در باره منطق الطیر فریدالدین عطار. بررسی های علمی. شماره ۵ باکو، ۲۰۰۳ (به زبان آذربایجانی).

۵- ج. نقی یوا. نوایی در آذربایجان. باکو، ۲۰۰۱ (به زبان آذربایجانی).

هابیلین کامانچا معجزه‌سی

● ح-مجیدزاده (ساوالان)

کیمسه کی ائشیدیر اولور حالباحال،
جیسیمدن جانا تئز ایشلیر اونو بیل.
گئت-گئده چکیلیر انساندان ملال،
بیله‌سن کاماندا نه چالیر هابیل؟!...

هابیلین موغامی، رینگی، ماهنیسی،
هر کیم که دینله‌ییر بو گؤزل سسی،
موسیقی‌یه آرتیر ذؤقو، هوسی،
بئینینده بیر کامان، بیر قالیر هابیل.

هابیلین اؤزونه خاص چالغیسی وار،
سانما بو چالغی‌یا بیر چالغی اوخشار.
ذهنیمده قالارغی اولار یادگار،
انساندان قراری لاپ آلیر هابیل.

بو چالغی ساده بیر موسیقی دگول،
دینله‌سن دریندن دینله، آغلا-گول!
الینده کامانی اویناقدی، یونگول.
بو ایشده پیرلشیر، قوجالیر هابیل.

هر کیمسه ایسته‌سه ایلاهی بیر سس،
یئپ-یئنی دویغولار، یئنی بیر نفس،
هابیلین کامانی اونا اولار بس،
خوش ذؤقه دالدیریر، هم دالیر هابیل.

بو یاخشی ایش بیزیم ائلیمیزده‌دیر،
یئر فیرلاق، دؤران دا گزه-گزه‌دیر.
هابیلین چالغیسی بیر معجزه‌دیر،
جان وئریر انسانا، جان آلیر هابیل
بیله‌سن کاماندا نه چالیر هابیل!

نسخه‌های خطی «تاریخ جهانگشای نادری»
اثر میرزا مهدی خان استرآبادی
در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان

● رعنا محمداوا*

میرزا مهدی خان استرآبادی تاریخ‌دان برجسته قرن هجدهم میلادی مؤلف چندین آثار تاریخی است که به دوران حاکمیت نادرشاه افشار (۱۱۴۸-۱۱۶۰ هـق.) مربوط می‌باشد. اثر تاریخ جهانگشای نادری که به تاریخ نادری مشهور گشته است و معروفیت بسزایی برای میرزا مهدی خان استرآبادی به همراه داشته است و به دلیل آنکه مؤلف خود شاهد این حوادث بوده و آنها را به صورت سال‌شمار ترتیب نموده، برای محققان دوران حاکمیت نادرشاه دارای ارزش تاریخی ویژه ای است و از اهمیت بالایی برخوردار می‌باشد.

در بررسی انتقادی تاریخ نادری علیرغم آنکه این اثر دارای خصوصیات مداحانه و ستایشگرانه می‌باشد، یک منبع بسیار مهم به حساب می‌آید که در تحقیق زندگی و فعالیتهای نادرشاه، تاریخ سیاسی- جنگی ایران و کشورهای هم‌جوار در اوایل قرن دوازده هجری قمری مورد استفاده قرار می‌گیرد.

در بسیاری از کتابخانه‌های جهان نسخه‌های بسیار باارزشی از تاریخ نادری موجود می باشد. تاریخ نادری بعد از نوشته شدن از معروفیت بسیار بالایی برخوردار گشت، به گونه‌ای که تعداد زیادی از آن چاپ و انتشار یافت. این اثر پس از گذشت مدت کوتاهی از تألیف در اروپا به زبانهای فرانسوی، انگلیسی و آلمانی ترجمه شد. دو ویرایش متفاوت از این اثر موجود است. ویرایش اول حوادث آن دوره تا سال ۱۱۶۱ هجری قمری یعنی تا مدت کوتاهی پس از مرگ نادرشاه را در خود جای داده است. ویرایش دوم این اثر به شرح حوادث تا سال ۱۱۷۱ هجری قمری می پردازد (۲).

* انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان – باکو

در انستیتوی نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان ـ باکو کلکسیون بزرگی از نسخ خطی تاریخ جهانگشای نادری نگهداری می شود که مشتمل بر ۳۹ نسخه دست نویس می باشد. تمامی این نسخ به ویرایش اول این اثر مربوط است که همه آنها به ترتیب در ذیل ذکر خواهد شد. این نسخ نه فقط از جنبه تاریخی بلکه از نظر هنری بسیار حائز اهمیت می باشند.

۱- قدیمی ترین نسخه خطی تاریخ نادری تحت شماره B-۵۰۲۷ در این انستیتو مورد نگهداری قرار می گیرد. این نسخه کمی پس از مرگ نادرشاه در ۲۶ ذیقعده ۱۱۷۹ هجری قمری رونویسی شده است. متن تحریر مشکی داشته، عناوین و حوداث مهم به شنگرف می باشد. نمونه های قرآنی به خط نسخ نوشته شده و بالای آنها خطوط قرمز رنگی کشیده شده است.

بعضی اوراق نسخه ممهور به مهر صاحبان این نسخه می باشد. متن روی کاغذ شرقی زرد رنگ به خط نستعلیق نوشته شده است. ابعاد کاغذ ۲۰×۱۴ سانتی متر و ابعاد متن ۱۵×۱۰٫۵ سانتی متر می‌باشد.

جلد نسخه مقوایی است که روکش چرم مشکی بر روی آن کشیده شده است. کاتب این نسخه مرتضی قلی بن علی مراغه ای است. نسخه دارای ۲۴۸ ورق می باشد.

۲- نسخه دوم از میان نسخ موجود نفیس ترین آنها به شمار می رود که تحت شماره M-۱۳۹ نگهداری می شود. این نسخه نفیس هدیه ای است که به سفارش شخصی عالی مقام تحریر گشته است. روکش گران قیمت و مینیاتورهایی که آن را آراسته، بیانگر این امر می باشد.

این مجموعه ۴۴۵ ورقی در اوراق ۱پ الی ۲۱۶ر تاریخ نادری را جای داده است. سرلوحه ای گسترده در دو ورق مزین به خطوط آب طلا، شنگرف، سفیداب و لاجوردی دارد. متن دارای تحریر با مرکب مشکی است که کادری با خطوط طلایی، قرمز و آبی آن را در بر گرفته است. این نسخه بوسیله علی اصغر هزارجریبی به خط نستعلیق در سوم محرم سال ۱۲۰۴هجری قمری نوشته شده است. نمونه های قرآنی و عناوین بخشها با آب طلا و شنگرف، کلمه های بیت، شعر، مصرع و ذکر با آب طلا و نیز حوادث مهم به شنگرف است.

در اوراق ۵۲پ، ۱۰۸پ، ۱۲۹پ، ۱۶۰پ، ۲۰۴پ پنج مینیاتور نفیس به چشم می خورد. این مینیاتورها صحنه های نبرد قشون نادرشاه با ارتشهای افغانی، ترکی و حاکم مغول محمدشاه را به تصویر می کشد. این مینیاتورها که در اواخر قرن دوازده هجری قمری ترسیم گشته، نه فقط ارزش هنری دارد بلکه یک منبع مهم برای تاریخ شناسی به نظر می آید و منبع دیگری است برای تاریخدانها در بررسی امکانات آن دوره یعنی اسلحه، استحکامات جنگی و پوششهای ارتشی و غیره.

متن روی کاغذ زردرنگ براق ساخت شرق نوشته شده است. جلد نسخه مقوایی دارای روکش چرم قهوه ای تیره رنگ می باشد که به ضرب گل و بوته مزین شده و مذهب به آب طلا و رنگهای مختلف است.

در انتهای آخرین برگ این نسخه یک یادداشت ناخوانا به خط نستعلیق شکسته به تاریخ ۱۲۱۵هجری قمری و مهر بیضی‌شکل صاحب این نسخه وجود دارد. ابعاد کاغذ ۲۹×۱۸ سانتی متر و ابعاد متن ۲۲×۱۲،۵ سانتی متر است.

۳- نسخه نفیس سوم تحت شماره B-۲۲۴۲ نگهداری می شود. ارزش این نسخه در آن است که به غیر از متن اصلی تاریخ نادری، در حواشی آن مثنوی شاهنشاهنامه محمدعلی فردوسی خراسانی به صورت مورب تحریر گشته است. این مثنوی درباره نادرشاه و نبردهای اوست و نسخ اندکی از آن در جهان در دسترس علاقمندان و محققان قرار دارد (۳).

بدلیل آنکه این نسخه در مالکیت رجال معروف قرار داشته است، حائز اهمیت می باشد که مهرهای منقوش بر آن بر این امر دلالت دارد.

نسخه مربوط به فتحعلیشاه قاجار(۱۲۵۰- ۱۲۱۲ هـ‌ق.) بوده است. در ورق ۱پ مهر شخصی مربعی شکل و یادداشتی به چشم می خورد که اصالت این مهر را تصدیق می نماید. بعدها این نسخه در میان کتابهای عباسقلی آقا باکیخان اف (۱۲۶۳- ۱۲۰۸ هـ‌ق.) دانشمند، تاریخدان و نویسنده شهیر آذربایجانی موجود بوده است. در ورق ۱ر مهر بیضی شکل این ادیب و یادداشتی در تأیید این مهر و امضا دیده می شود. در همین ورق اشعاری به زبان فارسی نوشته شده است که احتمالاً مؤلف آنها باکیخان اف می باشد.

خط این اشعار و قیود مندرج بر آن با خط کاتب متفاوت است. در آخرین برگ این نسخه (۲۲۵پ) بیتی با خطی متفاوت نوشته شده است که با قیود مندرج در ذیل آن آشکارا درمی یابیم که مؤلف این بیت طغرا خانم فرزند ع. باکیخان اف بوده است.

همانگونه که از یادداشت مورخه سال ۱۹۱۳میلادی مندرج در همان ورقه برمی آید، این نسخه به شاعر آذربایجانی صمد منصور(۱۲۹۶- ۱۳۴۵هـ ق) اهدا گشته بود. متن به خط نستعلیق شکسته با جوهر مشکی بر روی کاغذ شرقی نوشته شده است.

عناوین و عبارات عربی به خط نسخ و نستعلیق به شنگرف نوشته شده است. ابعاد کاغذ ۲۰،۵×۱۴ سانتی‌متر و ابعاد متن ۱۵،۵×۸ سانتی متر و نسخه ۲۲۵ ورق می باشد. حاشیه برخی از اوراق مورد ترمیم قرار گرفته است. جلد نسخه شرقی است: مقوایی با روکش چرم دارای نقش ضربی گل. تاریخ کتابت ۷ ربیع الاخر ۱۱۸۹هجری قمری می باشد.

اطلاعات موجود در باره نسخ بعدی به اختصار در پی آورده می شود:

۴- شماره C-۱۱۹؛ کاغذ کرم اروپایی، خط نستعلیق، ۱۹۶ ورق. تاریخ کتابت ۱۲۴۲ هـق.، کاتب ناشناس.

۵. شماره D-۶۳؛ کاغذ آبی اروپایی ، خط نستعلیق، ۱۶۸ ورق. کاتب مصطفی بن محمدعلی بن نبی بن محمود بن حاجی عبدالجبار افندی اوحکی، تاریخ کتابت ۲۵ رمضان ۱۲۲۰ هـق.

۶- شماره D-۱۴۴؛ کاغذ کرم اروپایی، خط نستعلیق، ۱۵۵ ورق. تاریخ کتابت ۱۲۴۰ هـق.، کاتب ناشناس.

۷- شماره D-۱۴۳ ؛ کاغذ کرم اروپایی ، خط نستعلیق، ۱۴۴ ورق. کاتب ملا احمد محمد قاسم، تاریخ کتابت ۲۳ ربیع الاول ۱۲۴۴ هـق.

۸. شماره D-۱۱۸؛ کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق، ۱۵۰ ورق. کاتب محمد صادق بیک ملقب به آقا بن مصطفی بیک یادگار اوغلو تفلیسی، تاریخ کتابت ماه ذیقعده ۱۲۳۴ هـق.

۹. شماره C-۳۰۰؛ کاغذ زرد رنگ شرقی به خط نستعلیق شکسته، ۱۷۵ ورق. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن سیزدهم هـق.، کاتب ناشناس.

۱۰. شماره C-۲۹۶ ؛کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق، ۱۳۹ ورق. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن سیزدهم هـق.، کاتب ناشناس.

۱۱. شماره C-۲۵۳؛ کاغذ زرد اروپایی ، خط نستعلیق، ۱۳۷ ورق. تاریخ کتابت ۱۸ ذیحجه ۱۲۴۳ هـق.، کاتب ناشناس.

۱۲. شماره C-۱۹۱؛ کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق، ۱۷۰ ورق. کاتب محمدحسین الحسینی المروی، تاریخ کتابت ۱۲۲۱ هـق.

۱۳. شماره D-۲۵۲؛ کاغذ آبی و کرم اروپایی، خط نستعلیق، ۱۲۱ ورق. تاریخ کتابت ۱۲۱۹ هـق.، کاتب ناشناس.

۱۴. شماره C-۴۳۳ ؛ کاغذ زرد شرقی، خط نستعلیق، ۲۷۲ ورق، چندین ورق از اول و آخر افتاده. تاریخ کتابت ۱۲۲۱ هـق.، کاتب، ناشناس.

۱۵. شماره C-۵۶۵؛ کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق، ۱۴۷ ورق. تاریخ کتابت ۱۲۳۲ هـق.، کاتب محمد تبریزی.

۱۶. شماره C-۵۶۶؛ کاغذ آبی تیره و طوسی شرقی، خط نستعلیق بی سلیقه، ۶۲ ورق. تاریخ کتابت ۱۲۲۳ هـق.، کاتب ناشناس.

۱۷. شماره D-۴۵۸ ؛کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق، ۱۳۴ورق. تاریخ کتابت ۲۵ شعبان ۱۲۳۷ هـق.، کاتب میرزاعبدالباقی بن محمود آقای چورسی.

۱۸. شماره C-۳۲۹ ؛کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق، ۱۴۲ ورق. تاریخ کتابت ۲۷ رجب ۱۲۰۹ هـق.، کاتب ناشناس.

۱۹- شماره D-۶۳۶؛ کاغذ کرم و آبی اروپایی، خط نستعلیق،۱۶۰ ورق. تاریخ کتابت ۲۹ رجب ۱۲۲۷ هـق.، کاتب اسرافیل بن محمدیار.

۲۰- شماره D-۸۵۴؛ کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق، ۱۹۲ ورق. تاریخ کتابت ربیع الاخر ۱۲۳۱ هـق.، کاتب ناشناس.

۲۱. شماره D-۷۳۳؛ کاغذ آبی اروپایی، خط نستعلیق، اوراق ۱پ - ۱۶۹ر مجموعه ۲۱۲ ورقی. تاریخ کتابت ۱۲۳۵ هـق.، کاتب ناشناس.

۲۲. شماره D-۶۴۶؛ کاغذ زرد دست ساز، خط نستعلیق شکسته، ۱۷۱ ورق. تاریخ کتابت ۱۲۵۹ هـق.، کاتب ناشناس.

۲۳. شماره D-۸۲۷؛ نسخه ناتمام، کاغذ ضخیم کرم شرقی، خط نستعلیق، ۱۲۴ ورق. تاریخ کتابت۱۴صفر سال ۱۲۵۵ هـق.، کاتب فتحعلی بن شرف خان دیلمقانی؛ مکان کتابت شهر برده (جمهوری آذربایجان).

۲۴. شماره D-۶۶۴؛ کاغذ شرقی، خط نستعلیق شکسته،۱۲۹ ورق. تاریخ کتابت ۱۹ شوال ۱۲۵۰ هـق.، کاتب ناشناس.

۲۵. شماره C-۳۶۸؛ کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق، ۱۰۴ ورق. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن سیزدهم هـق.، کاتب ناشناس.

۲۶. شماره D-۴۶۵؛ کاغذ آبی و کرم شرقی، خط نستعلیق، ۱۲۶ ورق. تاریخ کتابت ۲۵ محرم ۱۲۵۲ هـق.، کاتب ناشناس.

۲۷. شماره C-۶۳۹؛ کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق،۱۵۰ ورق. تاریخ کتابت ۱۳۱۰ هـق.، کاتب ناشناس.

۲۸. شماره C-۶۸۱؛ کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق، ۱۴۵ ورق. ابتدا و انتهای نسخه افتاده. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن دوازدهم هـق.، کاتب ناشناس.

۲۹. شماره D-۶۴۹ ؛ کاغذ سفید اروپایی، خط نستعلیق، ۱۰۶ ورق؛ انتها ندارد. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن سیزدهم هـق.، کاتب ناشناس.

۳۰. شماره D-۵۶۸؛ کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق ساده، اوراق ۱۱پ ـ ۱۲۸پ مجموعه ۱۲۸ ورقی. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن سیزدهم هـ‌ق.، کاتب ناشناس.

۳۱. شماره D-۶۶۱؛ کاغذ زرد دست ساز، خط نستعلیق، ۱۶۹ ورق. ابتدا و انتهای نسخه افتاده. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن سیزدهم هـ‌ق.، کاتب ناشناس.

۳۲. شماره B-۵۳۱۶ ؛ کاغذ ضخیم زرد و آبی شرقی، خط نستعلیق شکسته بی سلیقه؛ اوراق ۷۳پ - ۹۴پ مجموعه ۹۴ ورقی. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن سیزدهم هـ‌ق.، کاتب ناشناس.

۳۳. شماره D-۵۶۵؛ کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق، ۱۴۴ ورق. تاریخ کتابت ۱۹ ذیقعده ۱۲۴۶ هـ‌ق.، کاتب عیسی، مکان کتابت شهر شوشا (جمهوری آذربایجان).

۳۴. شماره B-۶۰۵۲؛ نسخه ناتمام. کاغذ زرد روسیه، خط نستعلیق ساده، اوراق ۱۷پ - ۳۹پ مجموعه ۳۹ ورقی. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن سیزدهم هـ‌ق.، کاتب ناشناس.

۳۵. شماره B-۴۲۵۲ ؛ کاغذ کرم اروپایی، خط نستعلیق شکسته بی سلیقه، اوراق ۴۹پ - ۹۷پ مجموعه ۹۷ ورقی. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن سیزدهم هـ‌ق.، کاتب ناشناس.

۳۶. شماره D-۳۶۶؛ نسخه ناتمام. کاغذ آبی روشن اروپایی، خط نستعلیق، ۱۴۳ ورق. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن سیزدهم هـ‌ق.، کاتب ناشناس.

۳۷. شماره D-۱۶۱؛ کاغذهای آبی و کرم اروپایی، خط نستعلیق، ۱۶۶ ورق. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن سیزدهم هـ‌ق.، کاتب ناشناس.

۳۸. شماره D-۴۵۱ ؛پایان ندارد. کاغذ زرد اروپایی، خط نستعلیق، ۲۰۶ ورق. حوادث مربوط به سالهای ۱۱۵۷- ۱۱۵۳هجری قمری در اوراق آغازین متن، حوادث مربوط به سالهای ۱۱۳۷ هـ‌ق. در ورق پایانی ذکر شده. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن دوازدهم هـ‌ق.، کاتب ناشناس.

۳۹. شماره D-۲۳۰؛ کاغذ ضخیم زرد شرقی، خط نستعلیق، ۱۰۷ ورق. اوراق ابتدایی و انتهایی نسخه افتاده. تاریخ کتابت از نظر خصوصیات نسخه شناسی قرن سیزدهم هـ‌ق.، کاتب ناشناس.

هر چند اثر میرزا مهدی خان استرآبادی به سبکی مداحانه ترتیب گشته اما به تصدیق بسیاری از محققان همان دوره، کامل ترین و جامع ترین اثر آشکار سازنده حوادث مهم سیاسی دوران حاکمیت نادرشاه می باشد (۴).

از دیدگاه لکهارت ـ مؤلف اثر مونومنتال زندگی و فعالیت نادرشاه ـ منحصربفرد بودن تاریخ نادری در آن است که مبنای دلایل ذکر شده در این سال شمار و همچنین مهمترین و مفیدترین اطلاعات راجع به نادرشاه از سوی کسی مورد بحث قرار می گیرد که خود شاهد واقعی این حوادث بوده است (۵). باید نوع نگارش بکار رفته در کتابت این اثر را نیز به این دلیل افزود. تاریخ نادری به زبانی تکلف آمیز نوشته شده که بعضی اوقات فهم و درک حوادث مشروحه را مشکل می سازد و این امر بر ارتباط تنگاتنگ ادبیات تاریخی و منثور که همراه با یکدیگر در مشرق زمین در حال رشد بوده و همچنین بر اثرگذاری ادبیات هنری بر ادبیات تاریخی دلالت می نماید که خود نیز دلیل صحت نتیجه گیری های ما پیرامون اثر مورد بررسی می باشد. در آثار شبیه آن یک سبک ادبی مخصوص به خود به وجود آمده است که این سبک را می توان تاریخنویسی "ادبی - هنری" نامید (۶).

بر آنیم تا با ارائه اینگونه مقالات به جامع تر شدن فهرست نسخ خطی تاریخ نادری که کمک بسیاری در شناخت فرهنگ و ارتباطات آن دوره در اختیار محققان و پژوهشگران قرار می دهد، کمکی هر چند کوچک بنماییم ■.

منابع:

۱. استرآبادی میرزا مهدی خان. تاریخ جهانگشای نادری. به اهتمام عبدالله انوار. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۷.

۲. میکلوخو- ماکلای نْ.د. فهرست نسخ خطی فارسی و تاجیکی انستیتوی شرقشناسی. مسکو، ۱۹۷۵(به زبان روسی). صفحات ۱۹۸ و ۱۹۹.

۳. استوری چ. ادبیات فارسی. تصویر کتابشناسی. ترجمه از انگلیسی به روسی: برگل ی. ا. بخش ۲ . مسکو، ۱۹۷۲(به زبان روسی). ص ۹۱۰.

۴. ریو چ. نسخ خطی فارسی در موزه بریتانیا. جلد اول. لندن، ۱۹۶۶(به زبان انگلیسی). ص ۱۹۲.

۵. لاکهارت ل. نادر شاه. بررسی انتقادی بر اساس منابع آن دوران. لندن، ۱۹۳۸(به زبان انگلیسی). ص ۲۹۴.

۶. مواد راجع به تاریخ ترکمنستان و تراکمه. جلد دوم. قرون ۱۶ الی ۱۹. منابه ایرانی، بخارایی و خیوه ای. به اهتمام آکادمسین استرووه و دیگران. مسکو - لنینگراد، ۱۹۳۸(به زبان روسی). صفحه ۱۵.

ایرانلی دده قورقود شاعری:
بولود قاراچورلو سهند

● دوکتور فتحی گئدیکلی

- *زامان نئجه ده کولک کیمی اوچوب گئدیرا بو یازینی ایگیرمی ایل اول یازمیش، لکن نشر ائتمه امکانی تاپا بیلمه‌میشدیم. ایندی اونو نظردن کئچیریب بعضی ضروری علاوه‌لر ائده‌رک تقدیم ائدیرم:*

بؤیوک کلاسیک اثریمیز دده قورقود حکایه‌لری‌نین موفّق بیر ترجمه‌سی، کئچدیگیمیز آیلاردا یوقوسلاویادا نشر ائدیلمیش، هم ترجمه‌ده‌کی اوستالیق، هم ده داشیدیغی ادبی دگر باخیمیندان مکافاتا لایق گؤرولموشدور (تورک ادبیاتی ژورنالی، فئوریه ۱۹۸۳). بیر نئچه ایل اول اؤلکه‌میزده ده بو حکایه‌لرین ایرانلی بؤیوک تورک شاعری سهند طرفیندن شعرلشدیریلمیش بیر حصّه‌سی باسیلمیشدی (سهند، سازیمین سؤزو، آنکارا ۱۹۸۰، ۳۰۲ ص.) افاده ائدک کی، بو داستان سیناغی ادبیات دونیامیزدا لازم اولان ماراغی گؤرمه‌دی. یوقوسلاولارین گؤستردیگی حساسلیغی بیزیم گؤسترمه‌دیگیمیز حزن وئریجیدیر. بو حادثه‌نی سبب بیله‌رک ابدیته کؤچمه‌سیندن دؤرد (ایندی ایگیرمی دؤرد) ایل کئچن سهندین و اثری‌نین اوزرینده بیر پارچا دایانماق ایسته‌ییرم.

۱۹۲۳ و یا ۱۹۲۶-جی ایلده جنوبی آذربایجاندا ماراغا شهرینده آنادان اولان سهند، ایکینجی دونیا محاربه‌سی اثناسیندا پیشه‌وری حرکتینه قاتیلمیش، تهران حکومتی‌نین حاکمیتی اله کئچیرمه‌سیندن سونرا، اؤنجه حبسه آتیلمیش، داها سونرا سورگونه گؤندریلمیشدیر. داها سونرالاری ایپلیک فابریکلری قوروب ایشلتمیشدیر. جنوبی آذربایجانین شهریار ایله بیرلیکده ان بؤیوک شاعرلریندن بیری اولان سهندین ۱۰ آوریل ۱۹۷۹-جو ایلده ایران انقلابی حیاتا کئچرکن نه قدر گؤزل اثرلر وئره بیله‌جک بیر چاغدا اؤلمه‌سی بؤیوک بیر ایتکی اولموشدور.

اثرلری اوزرینه

چوخ یاخین دوستو و حبسخانا یولداشلاریندان محمدعلی فرزانه‌نین وئردیگی معلوماتلارا گؤره، سهند «خاطره»، «آراز» کیمی گؤزل شعرلرینده وطنی و خلقی حاقیندا آرزولادیغی خوش و آزاد گونلری شعرلشدیرمیشدیر. یئنه فرزانه، سهندین «سازیمین سؤزو» آدلی اثری‌نین بیرینجی جلدی‌نین ۱۹۶۲-۶۳-جی ایلده باسیلدیغینی بیلدیریر. ۱۹۶۴-جو ایلده اثری‌نین ایکینجی جلدینی نشر ائتدیرن بولود قاراچورلو بو سیرالاردا «سازیمین سؤزو»نون اوچونجو جلدینی ده بیتیره‌رک ده‌ده قؤرقود داستانلاری‌نین بوتونونو نظمه چکمیشدیر.

دورسون ییلدیریم طرفیندن ۱۹۸۰-جی ایلده آنکارادا مدنیت ناظرلیگی طرفیندن نشر ائتدیریلن «سازیمین سؤزو» کتابی بیرینجی و ایکینجی جلدلری احتوا ائدیر. حرمتلی ییلدیریم، ۲۰۰۲-جی ایلده داها اوّل نشر ائتدیردیگی حصّه ایله بیرلیکده اوچونجو و دوردونجو جلدلری ده عرب حرفلی متنی ایله بیرلیکده و «جنوبی آذربایجان ادبی یازی دیلی متنلری» پروژه‌سی چرچیوه‌سینده تورک دیل قورومو نشرلری آراسیندا یئنیدن نشر ائتمیشدیر. چوخ اهمیتلی بیر ایش اولدوغو آیدین اولان بو نشرلرده بعضی سهولر ده گؤزه چارپماقدادیر. مثلاً، «حق مرد ایگیدلری قورویار، ساخلار / ووروغونسوز بو گؤزل معنا دوغرولماز / الینله قوردوغون بارلی باغچالار / توفانلار قوپسا دا سارالیب سولماز.» (قارداش آندی، ۲-جی جلد، ۷۷۲) شکلینده‌کی دؤردلوگون لاتین حرفلی متنینده اوچونجو مصراع «وورغون، سؤز گؤزل معنا دوغرولماز» شکلینده معناسیز بیر حالدا وئریلمیشدیر.

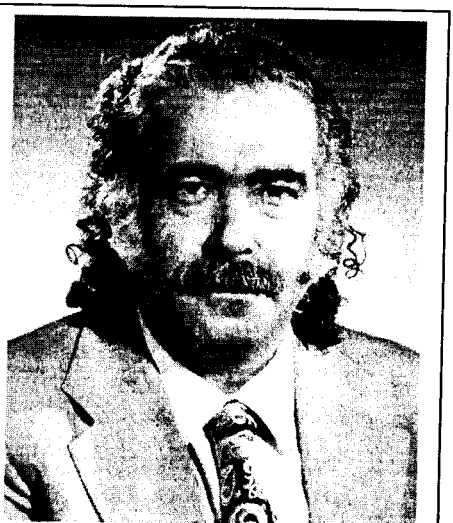

بولود قاراچورلو (سهند)

حال‌بوکی سهند، بورادا مشهور آذربایجانلی شاعر صمد وورغونا اشاره ائتمکده‌دیر. جمعاً دؤرد جلد حالینده چیخان بو سون نشرده، اثرین آدی بیر آز دگیشه‌رک «ددەم قورقودون دیلینده‌ن سازیمین سؤزو، ۱-۲» و «ددەم قورقودون دیلیندن قارداش آندی، ۱-۲» اولموشدور.

سهندین ۱۹۶۶ ایله ۱۹۷۸ ایللری آراسیندا یازدیغی دیگر شعرلر «شاللاق»، «بیرینجی ارمغان»، «حؤرمتلی اوستاد بؤیوک شهریارا» (تورکیه‌ده شاعردن ایلک بحث ائدن قیسا بیر یازی ایله بو شعر آ. یاووز آکپینار طرفیندن ۱۹۷۴-جو ایلده «اوجاق» درگی‌سی‌نین ۹-جو ساییندا نشر ائدیلدی)، «آخیر سؤز جان اشتاین

بَگه»، «ایکینجی ارمغان»، «قالا ائشیگی»، «قارداش علی آقا کورچایلی‌یا مکتوب»، «اوچونجو ارمغان»، «صبر داشی»، «نشانه»، «حسرت»، «اووچو جئیران»، «فرهاد»، «الده قاییرما چیچکلر»، «من تبریزدن گلمیشم»، «زیارت‌نامه»، «اماما سلام»دیر.

سهند، مختلف سببلرله مختلف شاعرلردن، خصوصیله شمالی آذربایجان شاعرلریندن آلدیغی و یازدیغی منظوم مکتوبلاری ییغاراق دده قورقود داستانلاریندان بئشینجی جلد آدی ایله چاپا حاضیرلامیشدیر. یئنه بعضی شعرلرینی ییغدیغی و «فرهاد» آدینی وئردیگی باسیلمایان و یئنه بو توپلامایا گیرمه‌ین تام و یاریمچیق شعرلری‌نین اولدوغو بیلینیر. پروفسور ییلدیریمین هئچ سؤزونو ائتمه‌دیگی بو شعرلرین ده ییغیلاراق توپلو اولاراق نشر ائتدیریلمه‌سی شاعرین کلّیاتی‌نین مئیدانا چیخماسی باخیمیندان واجبدیر.

د.ییلدیریمین نشر ائتدیردیگی سازیمین سؤزو و قارداش آندی، دده قورقود حکایه‌لری‌نین منظوم واریانتیدیر. ییلدیریم هر بیر جلدین باشیندا یئر آلان «سؤزباشی»-ندا بوتون تورکلر آراسیندا اورتاق بیر الیفبا و اورتاق بیر یازی دیلی‌نین انکشاف ائتدیریلمه‌سی‌نین اهمیتینی، مسئولیتینی و عاجلیتینی وورغولامیشدیر. یئنه هر بیر جلددده سهندین حیاتینا و اثرینه ده قیساجا توخونولموشدور. حال‌بوکی ۱۹۸۰-جی ایلده‌کی ایلک نشرده شاعرین حیاتی، اثرلری، اونون آذربایجان شعرینده‌کی یئری، اهمیتی و صنعتکارلیغی حقینده داها گئنیش معلومات وئرن بیر مقدّمه وار ایدی. او حصّه دوکتور جواد هیئتین شاعرین حیاتینا دایر وئردیگی معلوماتی و محمدعلی فرزانه‌نین بیرینجی جلد حقینده ایراندا کی نشر اوچون قلمه آلدیغی یازینی عینی ایله احتوا ائدیردی. سهندی داستان ایشلرینده موفّق قیلان عنصرلر، ایرانین و آذربایجانین ایچینده اولدوغو پیس وضعیت، تورکجه یازماغین قاداغان اولماسی و وطنین دوشمنلر طرفیندن استثمار ائدیلمه‌سی ایله آذربایجان تورکلری آراسیندا چوخ جانلی بیر شکیلده یاشایان شفاهی خلق ادبیاتی و عاشیقلیک عنعنه‌سی اوزرینده دایانیلمیشدی.

سازیمین سؤزو

سهند، دده قورقود حکایه‌لرینی، حکایه متنلرینه چوخ باغلی قالاراق نظمه چکمیشدیر. اصل دقّتی چکن، اثرده اهمیتلی بیر یئر اشغال ائدن و حکایه متنلری ایله بلاواسطه علاقه‌سی اولمایان «باشلانیش» و «قورتاریش» (بیتیریش) حصه‌لری‌نین یئر آلماسیدیر. آذربایجانداکی ناغیل دانیشما عنعنه‌سینه اویغون اولان بو علاوه‌لرده بیز، شاعرین دویغولارینی، دوشونجه‌لرینی، اومید و اومیدسیزلیکلرینی، درین فلسفی دوشونجه‌لرینی تاپیریق. بو علاوه‌لر اثرین دگّرینی بؤیوک اؤلچوده آرتیرمیش و اونو اوریژینال ائتمیشدیر. بونلار اساسیندا چوخ اوزون و اطرافلی بیر تحلیله محتاجدیر.

بورادان گؤتوردوگوم بعضی مصراعلار شاعرین اورگینی اله وئریر: «دونیادا ان بؤیوک قوّت ایشیقدیر» (ص. ۳۶). «بؤیوک اساطیرین، افسانه‌لرین / اورگی اووسونلایان زمزمه‌سی وار» (ص. ۳۷). افسانه‌لر اوزرینده شاعر چوخ اوزون-اوزادی دایانمیشدیر. اونا گؤره، انسانلیق کؤهنه زمانلاردان بو گونه قدر قودوزلارا، ظلمه قارشی دورمایان دؤیوشونو افسانه‌لر شکلینده دوام ائتدیرمیشدیر. بلکه ده سهند، دده قورقود حکایه‌لرینی بونا گؤره نظمه چکمیشدیر (ص. ۲۵۹). افسانه‌لر آتالاردان بیزه قدر چاتان درین معنالی اثرلردیر. افسانه (...) ایدئال دونیانین تجسّمودور (ص. ۴۰).

حقیقتین اؤزو تامامیله فئنومنلردیر. حقیقت مشخّصدیر، ائنی واردیر، بویو واردیر. «حقین، حقیقتین باغچاسی هر وقت / انسانلار گول آچار، انسانلار سؤلار / ان بؤیوک حقیقت انساندیر آنجاق / انسانسیز حقیقت اولسا، کور اولار /.../ هله ده سرگردان قوش کیمیدیر او» (ص. ۳۸).

ایچینده اولدوغو دؤر، شاعری اومیدسیزلیگه ده سؤق ائدر. «بیر چاققال دا هورمور، قورد دا اولامیر / بایقوشلار دا باشین چکیب قینینا / اؤلوم قاناد گریب یئرین اوزونه / هر شئی شبهه‌لَنیر وار اولدوغونا» (ص. ۱۵۳). لکن شاعر سونرا بو دویغودان یاخاسینی قورتاریر: «آنجاق هر گئجه‌نین دالی گوندوزدور» دئییر. «هر دردین دواسین آختارماق گرک / نه چیخار ییخیلیب زاریلداماقتان / یول گئتمزسه چاتماز مقصده اینسان» دئیه‌رک «سحرینی آختاران گئجه‌دن قورخماز» (ص. ۱۵۵) نتیجه‌سینه چاتیر. (بو گؤتورمه‌لرده‌کی صحیفه نؤمره‌لری سازیمین سؤزونون ۱۹۸۰-ده‌کی ایلک نشرینه گؤره‌دیر.)

بئکیل اوغلو امرن داستانیندا ۲۹۲ مصراع توتان باشلانغیجدا شاعر فلسفه‌نین مؤضوعسو اولان وارلیغین اؤزو، وارلیغین معلوماتی‌نین الده ائدیلیشی و انسانین کایناتداکی یئری حقینده‌کی دوشونجه‌لرینی شعرینه عکس ائتدیریر.

بو یازینی نقطه‌له‌مه‌دن اوّل، دده قورقود حکایه‌لرینی نظمه چکنلرین، بو معنادا بصری قوّجول، نیازی ییلدیریم گنج عثمان اوغلو ایله سهندین اثرلری‌نین مقایسه‌لی بیر آراشدیرماغا تابع توتولماسی‌نین ماراقلی و لازملی اولدوغونو افاده ائتمک ایسته‌ییرم. ■

ایکینجی ارمغان‌دان - بولود قاراچورلو سهند

من دئمیرم «اوستون نژاددانام من»،
دئمیرم ائلیم ائللردن باشدی.
منیم مسلگیمده، منیم یولومدا،
ملّتلر هامیسی دوستدو، قارداشدی.

چاپماق ایسته‌میرم من هئچ ملّتین،
نه دیلین، نه یئرین، نه ده امگین.
تحقیر ائتمه‌ییرم، هده‌له‌میرم،
کئچمیشین، ایندیسین، یا گله‌جگین.

من آییرماییرام، آیری سالمیرام،
قارداشی قارداشدان، آروادی اردن.
آنانی بالادان، اتی دیرناقدان،
اورگی اورکدن، قانادی پردن.

پوزماق ایسته‌میرم من بیرلیکلری،
انسانلیق بیرلیگی ایدئآلیمدیر.
قارداشلیق، یولداشلیق، ابدی باریش،
دنیادا ان بؤیوک آرزولاریمدیر.

آنجاق بیر سؤزوم وار: من ده انسانام!
دیلیم وار، خلقیم وار، یوردوم-یووام وار.
یئردن چیخمامیشام گؤبه‌لک کیمی،
آدامام، حقّیم وار، ائلیم-اوبام وار.

قوّل یارانمامیشام، یاراناندا من،
هئچ کسه اؤلمارام نه قوّل، نه اسیر.
قورتولوش عصریدیر انسانا بو عصر،
اسیر اولانلار دا بؤخؤون کسیر

جنوب شعری‌نین فرازئولوژیسی[1]

(مهاجر جنوبی آذربایجان شاعرلری‌نین دیلی اساسیندا)

● خاطره عادل‌قیزی *

«خلق» و «دیل» اصطلاحلاری همیشه یاناشی آددیملاییر و وحدت تشکیل ائدیر. چونکی خلقین موجودلوغو ایله دیلین فعالیتی باشلاییر. خلقین هر بیر نماینده سی بو دیلدن استفاده ائدیر و ائتدیکجه اونو انکشاف ائتدیریر. خلقین یئتیردیگی سؤز صنعتکارلاری ایسه بو دیلین پوئتیک گوجونو گوستریر، اونا بدیعی ثقلت وئریر. بو پوئتیک‌لیگین معیّنلشمه‌سینده، بدیعی تأثیر گوجونون استفاده‌سینده فرازئولوژیزملر چوخ گئنیش احاطه دایره‌سیله اشتراک ائدیر. عموم‌خلق دیلی‌نین اساسینی تشکیل ائدن فرازئولوژیزملرین نومیناتیولیکدن[2] اوزاقلاشاراق مَجازی‌لیک دوْنو گئیینمه‌سی بو پوئوتیک‌لیگی سرگیله‌ییر و دیلین خلقی‌لیگنی نمایش ائتدیریر. خلقی‌لیکله یاناشی نطقه افاده‌لی‌لیک، جانلی‌لیق، ائموسیونال‌لیق گتیرن فرازئولوژیزملر داها چوخ معیشت و بدیعی اوسلوبلاردا ایشلک ماتریالا چئوریلیر. دئمه‌لی، دیلین داشییجی اولان هر بیر شخصین دیلینده بئله فرازئولوژی واحدلرین اشتراکینا راست گلینیر. او جمله‌دن شماللی، جنوبلو سؤز صنعتکارلاری دا بو خلقین نماینده‌لری، بو دیلین آپاریجیلاری اولدوغوندان فرازئملر[3] اونلارین دا لئکسیکونوندا[4] بیر سیستم تشکیل ائدیر. حتی دیلیمیزین تاریخینه دؤنوش ائتسک، کلاسیکلریمیزین دیلینده ایشلنمیش فرازئولوژیک واحدلرین اکثریتی‌نین بو گون ده ایشلک سویّه‌ده قیده آلا بیلیریک. دوزدور، آز دا اولسا، بعضی فرازئملر یئنی‌لیگی ایله ده دقّت چکیر. س. طاهر ، بالاش آذراوغلو،

---

[1] تعبیرشناسی، اصطلاح‌شناسی، عبارت‌شناسی، سؤز بیرلشمه‌لری

*BSU -نون معلیمی

[2] معروف، واقعی، معلوم

[3] تعبیر، اصطلاح، عبارت

[4] قاموس، لغت کتابی

مدینه گولگون، ح. بیللوری کیمی مهاجر جنوبی آذربایجان شاعرلری‌نین دیلینده شمال دیل محیطی ایله اویغونولوق تشکیل ائدن فرازئولوژی واحدلرله یاناشی، فرقلی خصوصیلری اوزونده داشییان فعلی فرازئولوژیک بیرلشمه‌لره ده راست گلینیر. یعنی بو شاعرلر دیله حاضر شکیلده گلن، یادداشلاردا برکییَن فرازئولوژیک بیرلشمه‌لری ایشلتمکله یاناشی، دگیشیلمیش شکیلده ده استفاده ائتمیشلر. همچنین شمال دیل محیطینده قیده آلینمایان یئنی فرازئولوژیک واحدلری ده دیله گتیریبلر. طبیعی کی، اونلار فردی- اسلوبی فرازئولوژیک گیزمه‌لردیر. عمومیتله، هر هانسی بیر سوز اوستادی دیلده موجود اولان فرازئولوژیک واحدلره آنالوژیک[1] بیرلشمه‌لر ده یارادا بیلر (۸۲، ۱۸۰). اودور کی، مهاجر جنوب شاعرلری‌نین دیلینده شمال دیل محیطیندن فرقلَنن بو فعلی فرازئولوژیک بیرلشمه‌لری ایکی قروپا آییرماق اولار: آ). شمال کونتئکستینده[2] قیده آلینمایان فرازئولوژیک بیرلشمه‌لر. ب) دگیشیلمیش شکیلده فرازئولوژیک بیرلشمه‌لر.

آ) شمال دیل محیطینده قیده آلینمایان فرازئولوژیک بیرلشمه‌لر

مهاجر جنوبی آذربایجان شاعرلری‌نین دیلینده ایشلَنَن فعلی فرازئولوژیک بیرلشمه‌لرین بیر قیسمی آذربایجان ادبی دیلی‌نین شمال قولوندا قیده آلینمیر. یعنی یئنی‌لیگی ایله دقّتی چکیر. بو دا طبیعیدیر. چونکی، صنعتکار هر زمان یئنی‌لیگه جان آتیر و هر یئرده اولدوغو کیمی، تزه‌لشمه اوزونو فرازئولوژیزملرده ده گوستریر. بو یئنیلشمه ایسه هم فرازئمین فونئتیک جلدینده، ائله‌جه ده سئمانتیکاسیندا[3] بروزا وئریر. دئمه‌لی بو حالدا فرازئم استرکتور- سئمانتیک دگیشکنلیگه اوغرایییر. مهاجر جنوبی آذربایجان شاعرلری‌نین دیلینده قیده آلدیغیمیز بیر قروپ فرازئم بو دگییشیک‌لیکلری اؤزونده افاده ائدیر. اونلاری تقدیم ائدیریک:

نوْت گؤتورمک: معلومات آلماق: «کیمسه‌دن نه فکر، نه نوْت گوتوردوم / داستانام! یاد سؤزه سیغا بیلمه‌رم (علی توده ۱۲، ص. ۱۷) «معلومات آلماق» معناسی‌نین افاده‌چیسی اولان «نوْت گؤتورمک» فرازئمی شمالدا قیده آلینیر. ایلک کؤمپونئنت «معلومات»، «بیلگی» معناسی ایله اویوشور. شمالدا ایسه نوت هر هانسی موسیقی سسی‌نین یازیداکی قرافیک اشاره‌سی کیمی بللیدیر. آیریلیقدا گؤتورمک سؤزو شمالدا ایشلنسه ده، عمومی‌لیکده بو فرازئم قیده آلینمیر. تورکیه تورکجه‌سینده ایسه بو فرازئم «نوت گؤتورمک» همچینین، «نوت آلماق» شکلینده ایشلنمکده‌دیر.

---

[1] شبیه، بنزر

[2] متن، زمینه

[3] معنا

آبرینی یونماماق: لیاقتینی قوْروماق، اونا لکه گتیرمه‌مک.

عِرضینی سورتمه‌مک: ناموسونو قوْروماق، اونا لکه گتیرمه‌مک: «شهرتیمه آبیده اوجالتماق خاطیرینه آبیریمی یونمامیشام، عرضیمی سورتمه‌میشم! (علی توده ۱۲ ، ص ۲۹) بو فرازئملرده آنلاشیلمایان بیر سؤز وار کی، او دا عرب منشألی «عرض» سؤزودور کی، اونون دا معناسی «ناموس»، «غیرت»، «شرفدیر». دیگر سؤزلر (آبیر، یونماق، سورتمک) ایسه آیری- آیریلیقدا شمالا یاخشی تانیشدیر. آمّا تانیش سؤزلرین بئله علاقه‌لنیب واحد مجازی معنی داشییجیسینا چئویریلمه‌سی شمالدا یوخدور. شمال دیل محیطی‌نین فرازئولوژی دیل سیستئمینده «یاد» گؤرونن بو فرازئولوژیک واحدلر اصلینده یاخین معنی گوستریجیلرینه گؤره سینونیملیک تشکیل ائدیر.

بولودو ساغماق: یاغیش یاغدیرماق: «رسام فیرچاسینا دونبانی یاخیر / گونشی هایلاییر، بولودو ساغیر» (علی توده ۱۲ ، ص ۲۰۲) اصلینده بو مصراعلاردا بیر رسام مهارتی اؤلچویه گلیر. اؤلچوسو بیلینمه‌ین یئر کُره‌سی‌نین بیر تابلویا سیغیشدیریلماسی، یئری گویو ایشیغا غرق ائدن گونش پلانئتی‌نین بو رسم اثرینده یئرلشدیریلمه‌سی، یاغیش یاغماسی‌نین گئنیش احاطه دائره‌سی‌نین کتانا کؤچورولەرک تقدیم ائدیلمه‌سی بو اؤلچونون ایچینده‌دیر. ایلک باخیشدان ائله بیر یئنی‌لیک یوخدور. یعنی حقّینده دانیشیلانلارین کیچیلدیلمیش فورمالاریندان صحبت گئدیر. اساس مسأله داها بؤیوک اوبرازلی‌لیغی،[1] افاده‌لی‌لیگی، انکسپرئسیولیگی اؤزونده توپلایان بولودو ساغماق فرازئمیدیر کی، بو دا شمالدا گؤرونمور. فرازئم علی توده‌نین پوئتیک درکی کیمی میدانا چیخیر. گؤروندوگو کیمی، هر ایکی سؤز اؤز ایلکین معناسیندان اوزاقدا دایانیر. بو فاکتدیر کی، «بئله بیرلشمه‌لری عمله گتیرن سؤزلر اؤز اوّلکی معنالاریندان آز و یا چوخ درجه‌ده اوزاقلاشیر، اونلارین معنالاری بیرلشمه‌نین عمومی معنا فونوندا ایتیر و بئله‌لیکله، بو سؤزلر بیرلشمه‌نین لئکسیک- سئمانتیک عنصرلرینه چئویریلمیش اولور» (۱۵۵ ۱۹،).

گؤزو توْودان دوشمک: گؤرمک قابلیّتینی ایتیرمک، گوجدن دوشمک: «توْودان دوشسه ایتی گؤز ده، بیللور یاشلار دوْنسا اوزده، چن گلمه‌میش داغدا دوزده، آزاجاغام ایندن بئله» (علی توده ۱۲، ص. ۲۷)؛ «سنه گؤزوم دئمه‌رم، گوزوم توْودان دوشه‌جک. سنه عؤمروم دئمه‌رم، عؤمور- گون اؤتوشه‌جک» (م. گ، ۱۷، ص. ۲۲۷) فیکریمیزجه، فرازئمین ترکیبینده یئر آلمیش «توْو» سوزو ادبی دیل فاکتی دگیل، بیر لهجه فاکتیدیر. آمّا بوتون دیالئکتولوژیک لغتلره نظر یئتیرسک ده جنوب دیلینده ایشلَنن بو سؤزون معنا توتومونا راست گلمه دیک. «توْو» سؤزونون آشاغیداکی معنالاری ایله قارشیلاشدیق:

---

[1] شخصیت، پئرسوناژ

۱- دیواردا ال چیراق قویماق اوچون باجاسی اولان تاختا. مثلاً: چیراغی توا قوی (باکی)

۲- باجا. مثلاً: تووون ایچی قوروم توتوتدو (دربند) (۱، ص. ۵۰۴).

آذربایجان دیلی‌نین ایضاحلی لغتینده ایسه بو سؤزون «سیغال»، «سیغاللاما» معنالارینی قیده آلدیق: یاناغین یانیندا زُلفه توو وئرمیش، اوجون سانجمیش تر دوواغین اوستوندن (و، ۴، ص. ۱۹۱). گؤروندوگو کیمی، معنالاردا اویغونلاشما یوخدور. «عرب و فارس سؤزلری لغتی»-نده ایسه عرب منشألی توو لئکسمی‌نین داها ایکی معناسینی قیده آلا بیلدیک:

۱- اطاعت، اطاعت ائتمه، ۲. کؤنوللو اولاراق بیر ایشی گؤرمه، کؤنوللو حرکت ائتمه (۱۴، ص. ۶۵۰).

متنیمیزده «گوج»، «قوّه» معنالاری‌نین افاده‌چیسی اولان توو سؤزونه بو معنی توتوملاریندان نسبتاً بیرینجیسی («اطاعت»، «اطاعت ائتمه») اویغون گلیر. یعنی گئج-تئز «گؤز ده اؤز اطاعتینی ایتیره‌جک» معناسی جنوب شاعرلری‌نین دیلیندن تقدیم ائتدیگیمیز هر ایکی نمونه‌ده قسماً یئرینه دوشور.[1]

چوْرت وورماق: مورگوله‌مک: «قارنی توخ، بئینی مست، باخیشی خومار / مانقالین دیبینده چورت ووران سرکار / سوسدوردو یازیغین ایلک آوازینی / الیندن آلاراق تئللی سازینی» (علی توده، ۱۳، ص. ۳۹). بو فرازئولوژی واحدده شمال دیل محیطینده ایشلنمه‌ین ثابت سؤز بیرلشمه‌لریندندیر. چوْرت سؤزونون حقیقی معناسینا گلینجه، لغتلرده نه سؤزو قیده آلا بیلدیک، نه ده طبیعی کی، معناسینی. اگر لغتلرده بئله بیر سؤز اؤز عکسینی تاپماییب‌سا، دئمه‌لی، معنانین آختاریلماسی دا غیر رئالدیر. بیز یالنیز متنه اساساً تقدیم ائتدیگیمیز معنانی اوزه چیخارتدیق.[2]

آرزولارلا قوجاقلاشماق: گله‌جگه اومید بسله‌مک: «او تک قالدی، کؤرپه‌سیندن، ائویندن اوزاق، آرزولارلا قوجاقلاشیب یاتدی بعضاً ده» (س ط، ۲۰، ص. ۱۵). س. طاهرین دیلینده بو معنا توتومونو افاده ائدن «گؤزلرینده اومید یانماق» فرازئمینه (محبوسون دا گؤزلرینده بیر اومید یاندی- ۲۰، ص. ۱۵) ده راست گلمیشیک. بو شمالدا دا ایشلکدیر. آمّا عینی معنا توتومو ایله رئاللاشان «آرزولارلا قوجاقلاشماق» فرازئولوژی واحدی تزه‌دیر، گوجلو اوبرازلی‌لیق دا اونون ماهیتینه حاکم کسیلیب. زیندانا سالینان دوستاغین یگانه ایشی خیال اولان ایستکلری‌نین احاطه‌سینده اؤزونون نامعلوم گله‌جگینی گؤزله‌مکدن عبارتدیر. شاعر بو خیالی دنیانی «آرزولارلا قوجاقلاشیب» فعلی فرازئولوژی بیرلشمه‌سی ایله رئاللاشدیریر.

---

[1] توْو، فارسجا «تاب»-ین تورکجه‌لشمیش شکلیدیر، فارسجا «تاب و توان» گوج دئمکدیر. بو تعبیرلرده ده گوج معناسینی وئریر. (ج. هیئت)

[2] «چوْرت» فارسجادا مورگوله‌مک دئمکدیر. (ج. هیئت)

سوْراقلا قوجاقلاشماق: خبرلشمک، معلوماتلانماق، خبر آلماق: «انسانلار سوراقلا قوجاقلاشاندا / آخان گوزلری‌نین اؤز یاشی اولور» (علی توده، ۱۲، ص. ۱۷۵).

آرزونو اوْدا بیلمک:-گله‌جگه اومید بسله‌مه‌مک، اورگینده آرزو، ایستکلری بوغماق: «سانما سینه‌مده‌کی ائلدیر سسلَنَن / خلقین آرزوسودور اوردا بسلَنن. زیندان بو آرزونو اوْدا بیلرمی؟» (س ط، ۱۲، ص. ۶۹) بو فرازئمله آنتونیملیک[1] تشکیل ائدن، هم جنوب، هم ده شمال دیل محیطلرینده چوخ ایشلک اولان «آرزو توتماق» فرازئولوژیک بیرلشمه‌سیدیر. عکس معنانی گؤسترمک اوچون شاعر یئنی، چوخ اوریژینال، مضمونلو، اوبرازلی «آرزونو اودا بیلمک» فرازئولوژیک واحدینی یارادیر. اصلینده آرزونو اودماق بیر انسان عؤمرونو هئچه ائندیرمک دئمکدیر. اودور کی، شاعر اوز پوئتیک «من»-ینی سوآل قارشیسیندا قویور و اونو دوشوندورور. «آرزونو اودا بیلرمی؟»

حیات اوممای:-گوونمک، نجات، قورتولوش یولو اوممای: «بشر فلاکته دوشدوگو زمان / سندن هر آددیمدا حیات اومودو» (علی توده، ۱۱، ص. ۲۰). حیات و اوممای سؤزلری بیر چوخ فرازئملرین یارادیلیشیندا اشتراک ائدیب: کؤمک اوممای، مرحمت اوممای، حیات وئرمک، حیات بخش ائتمک، حیاتین نبضینی توتماق... و سایر. فرازئملر بونا نمونه اولا بیلر. آمّا شمال دیل محیطی اوچون حیات و اوممای سؤزلری‌نین بئله علاقه‌لنمه‌سیندن دوغان «حیات اوممای» فرازئمی تزه‌دیر.

توتا بیلمک: قید ائتمک، کئچیرتمک: «بیر ایستگیم ده وار قارداش / کاش آرزوما چاتا بیلیم / سنین تولّد گونونو / تبریزده توتا بیلیم» (م گ، ۱۵، ص. ۳۴) بو فرازئمین ده ترکیبینده‌کی سؤزلر (توتماق، بیلمک) هر ایکی دیل محیطینده کفایت قدر اینتئنسیولیگی ایله کاراکتریزه اولونسا دا، اونلارین قوشالاشماسی شمالدا قید ائدیلن معنا توتومو ایله اویغونلاشمیر. فرازئولوژیک بیرلشمه بو معنانین افاده‌چیسی کیمی تمیز جنوب دئییم طرزیدیر.

قلبینی توتا بیلمک: اورگینی فتح ائتمک: «او منیم قلبیمی توتا بیلرمی؟» (س ط، ۲۰، ص. ۶۹). خصوصی بیر اسپئسیفیک‌لیک تشکیل ائتمه‌سه ده، بو فرازئم ده یئنیدیر. چونکی، قلب، توتماق، بیلمک سؤزلری بیر فرازئولوژیک واحدلرین یارادیلیشینا رواج وئریب. اونلارین ایچریسینده بو فرازئمه راست گلینمیر. شمال دیل محیطینده آیری- آیریلیقدا ایشلندیگی و آنلاشیلدیغی بو سؤزلرین علاقه‌لنمه‌سی مَجازی بیر فرازئمین میدانا گلمه‌سی ایله نتیجه‌لنیر و جنوب دیلی‌نین فرازئم پوتئنسیالینی افاده ائدن بیرلشمه‌لردن بیرینه چئوریلیب.

گؤز یاشینی اومیدله قونداقلاماق: گله‌جگه اینام بسله‌مک، اومیدله باخماق: «سنسیز کئچن هر گونومو بیر ایل ساییب / چوخ آغلادیم عؤمروم کیمی تالان گونه / گؤز یاشیمی اومیدله قونداقلاییب

---

[1] تضاد، ضد

/ ساخلامیشام گؤروشوموز اولان گونه» (م گ، ۱۷، ص. ۲۰۳). شاعر ناکام قالان سئوگیسینه گؤز یاشلاری آخیدان گنجین گله‌جگه نیک‌بین باخیشینی چوخ اوریژینال مضمونلا معیّنلشن «گؤز یاشینی اومیدله قونداقلاماق» فرازئمی ایله رئاللاشدیریر و بونونلا دا شاعر جنوب دیل محیطی‌نین فرازئم پوتئنسیالینا یئنی بیر فرازئم ده بخش ائدیر.

قلبینی قلبینه باغلاماق:-امکداشلیق ائتمک: «بیر ایلدیر کی، من قلبیمی باغلامیشام قلبینه / بو محبت دنیاسیندا قالاجاقدیر ایزلریم» (ب آ، ۵، ص. ۴۵). ایلک باخیشدان بالاش آذر اوغلونون دیلینده کی بو فرازئمین عاشیقانه بیر مضمونلا کوکله ندییی ظن ائدیلیر. حال بوکی بو شعر «شفق» ژورنالینین نشره باشلانماسینین بیر ایلییینه حصر اولونموش بدیعی نمونه دیر. دئمه‌لی، صحبت «ب. آذر اوغلونون قلبی ایله «شفقین قلب» نین بیر- بیرینه باغلانماسیندان گئدیر. یعنی شاعر چوخ بویوک ایسته ک، چوخ بویوک سئوگی ایله بو ژورناللا امکداشلیق ائتمه ییینی اؤن پلانا چکیر. یئنه ده هم فورما، هم ده مضمون یئنیلیی ایله رئالاشان بیر فرازئم گوز اونونه گلیر.

قلبینی اویناتماق: ظرافت ائله‌مک: «بو گئجه سانکی ایلک دفعه گؤردوم اؤلومون سویوق اوزونو. ملک دونونا گیریب پرده‌له‌سه ده اوزونو، تانیدیم یئنه ... گاه قلبیمی اویناتدی، گاه فکرلریمی بیر- بیرینه قاتدی ..». (م گ، ۱۷، ص. ۶۹). صحبت ملک دونونا گیرمیش اؤلومدن – عزرائیلدن گئدیر. شعرین پوئتیک «من»ی شاعرین اؤزودور - مدینه گولگوندور. شاعر مختلف دونلارا گیرن اؤلوم «ملگی»نین صفتینی گورور. او، شاعرین گاه قلبینی اله آلماغا چالیشیر، اونونلا ظرافتلاشیر، اونون «قلبینی اویندیر»، بیر اوشاق اویونجاغی کیمی اونون اورگینی آتیب- توتور، گاه دا فکرلرینی پَرَن- پَرَن ائدیر. آمّا شاعر «نیسگیلینی، آرزوسونو، اومیدینی غضبه چئویریب» اونونلا مبارزه آپاریر و غالب گلیر. اؤلوم ملگی‌نین یئرینی ایندی شاعرین «صاباح دوغولاسی نغمه‌لری‌نین سسی» توتور. باخ، بئله بیر مضمون داخلینده شاعرین یاراتدیغی فرازئم اوغورو ایله سئچیلیر، دیلین فرازئم سیستمینی زنگینلشدیرمه‌یه خدمت ائدیر.

یول آلماق: استقامت‌لنمک: «سنه چمنلری وئره‌رم دئدین / فیکریم دوغما ائوه یول آلیب کؤچدو» (م گ، ۱۷، ص. ۱۱۹). یئنه ده بیر ساده، لکن اوریژینال فرازئولوژیک واحدله قارشیلاشیریق. مسأله بوراسیندادیر کی، شمال دیل محیطینده یول سؤزو ایله یارانان فرازئملره نظر یئتیردیک و حدسیز درجه‌ده زنگینلیگی ایله سئچیلن بو فرازئملر (۲، ص.۵۵۴-۵۵۱) ایچینده «یول آلماق» فرازئولوژیک واحدینه راست گلمه‌دیک. شعر شاعرین تبریزسیزلیکدن دوغان حسرت دویغولارینی بو فرازئم واسطه‌سی ایله دوغما ائله تبربزه کؤچورور. بئله‌لیکله، یول آچماق فرازئولوژیک واحدی بیر طرفدن بدیعی مقصدین حللینی اؤده‌ییر، دیگر طرفدن دیلین فرازئم پوتئنسیالیندا اؤزونه یئر آلیر.

باختا قابارماق: غالب گلمک: بو فرازئولوژیک واحد ده («باخت منه بوزاراندا، من باختا قابارمیشام» علی توده، ۱۲، ص. ۳۲) شمالدا قیده آلینمایان فرازئملر جرگه‌سینده‌دیر. «غالب گلمک»، «گوج گوسترمک» معنا توتومونون داشییجیسی اولان بو فرازئم متن داخلینده اوبرازین داخلی عالمی‌نین معیّنلشمه‌سی باخیمیندان اوغورو ایله سئچیلیر.

اوستونو آلتینا قیسماق: سوسماق: بو فرازئولوژیک واحدین («اوستونو آلتینا قیسیب دانیشماز / سانکی دوشونجه‌یه دالار دوداقلار»- ع ت، ۱۲، ص. ۲۰۴) ترکیب کومپونئنتلری هر ایکی دیل محیطینده آنلاشیقلی سؤزلر جرگه‌سینده اولسا دا، بو ثابت سؤز بیرلشمه‌سی عموماً یئنیدیر.

اؤلمه دیریل دولانماق: بیر تَهَر یاشاماق، آج- یالاواج یاشاماق: «بو ائللر تک مین عذابا، اذیته قاتلاندی / اکین اکدی، باشاق بیغدی، اؤلمه دیریل دولاندی...» (م گ، ۱۶، ص. ۷). بو فرازئولوژیک بیرلشمه‌ده تیپیک‌لیگی ایله دقّت چکیر. بئله کی، شمال کونتئکستینده اؤلدو- قالدی (... اؤلدو- قالدیسیندان دا خبریم یوخدور — ص ص، ۳، ص. ۴۶۴)، اؤله-اؤله یاشاماق (قونشوموز اؤله- اؤله یاشایاردی- دانیشیق دیلیندن گؤتورولموشدور) فرازئملری قیده آلینیر، آمّا حقّینده دانیشدیغیمیز ثابت سوز بیرلشمه‌سینه راست گلینمیر. فرازئمین بیرینجی طرفی بیر-بیرینه ضد لئکسیک واحدلرین - آنونیم سؤزلرین بیرلشمه‌سیندن عمله گلیب. بو سؤزلر ایسه دولانماق لئکسمینه قوشولاراق جنوب دیل محیطینی کارکتریزه ائدن یئنی بیر فرازئمه چئوریلیب. فرازئم اوبرازین داخلی عالمی‌نین آچیلماسی، یاشام طرزی‌نین داها قاباریق شکیلده وئریلمه‌سی باخیمیندان شاعره چوخ شئی وئریر.

قیده آلدیغیمیز و تحلیل احاطه‌سی ایله تقدیم ائتدیگیمیز بو فرازئولوژیک بیرلشمه‌لر شمال دیل مکانیندا قیده آلینمایان، یالنیز جنوب اوچون کاراکتئریک اولان فرازئولوژیک واحدلردیر. گؤروندوگو کیمی، اونلارین سایی آزدیر. دَگَری، داشیدیغی مجازی یوک، بدیعی دیله وئردیگی اوبرازلی‌لیق، ائموسیونال‌لیق، افاده‌لی‌لیک کفایت قدر چوخدور. بو فرازئملرین کومپونئنتلری‌نین منشأجه قروپلاشدیریلماسی دا خصوصی ماراق دوغورور. اگر نوت، آبیر، عِرض، توو، چوْرت، آرزو، حیات، قلب، باخت کیمی سؤزلر آلینمالار سیراسینداییرسا، گؤتورمک، یونماماق، سورتمه‌مک، ساغماق، دوشمک، قوجاقلاشماق، اودماق، توتماق، بیلمک، اومماق، قونداقلاماق، باغلاماق، اویناتماق، قابارماق، دولانماق، آلماق، قیسماق، بولود، گؤز، یاش، اومید، یول، اوست، آلت، اؤلمه، دیریل لئکسیک واحدلری ایسه تورک منشألی‌لیگی ایله دقّت چکیر. دئمه‌لی، شمالا مقایسه‌ده فرقلی‌لیک قازانان بو فرازئملرده آلینما ایله تورک منشألی سؤزلرین نسبتی ده (۳۱:۱۳) (آلینما سؤزلر ۱۳ — ملّی سؤزلر ۳۱) ملّی‌نین خیرینه‌دیر. بو لئکسیک واحدلرین سیراسیندا صدالانان اومید سؤزو فارس منشألی سؤز کیمی تقدیم اولونور. حال‌بوکی «اومماق» فعلیندن عمله گلن «اومید» سؤزو تمیز

تورک منشألیدیر. دانیشیق دیلینده بئله بو لئکسیک واحد کؤکونه اویغون شکیلده ایشلَنیر. امید جنوب شاعرلری‌نین ده دیلینده بو فورمانین (اومید) ایشلندیگی‌نین شاهدی اولوروق: «اونون آلا گؤزلرینده اومید یانیر باخ» (م گ، ۱۶، ص. ۷)؛ «سؤوئت هیمنی دالغا- دالغا یاییلدیقجا شهر-شهر / آچیر کیچیک پنجره‌نی اومید ایله باخ شرقلی‌لر» (ب آ، ۶، ص. ۳).

ب) دگیشیلمیش شکیلده ایشلَنَن فرازئولوژیک بیرلشمه‌لر

بو دگیشمه اساساً همین فرازئولوژیک بیرلشمه‌لرین ترکیبینده‌کی لئکسیک واحدلرله باغلیدیر. یعنی بو، مؤجود فرازئمین ترکیبینده‌کی بیر سؤزون باشقا بیر سؤزله عوضلنمه‌سی ایله علاقه‌داردیر. فیکریمیزین آیدینلیغی اوچون همین فرازئولوژیک بیرلشمه‌لرین تقدیمینه احتیاج دویولور:

گؤزلری یولونا دالماق: «همیشه سینه‌نه سردیگیم گول ده / بوینونو بوکه‌رک الیمده قالمیش / یئنه ده گوزلریم یولونا دالمیش» (س ط، ۲۰، ص. ۵۰) فرازئمینده دالماق سؤزو دیکمک/ دیکیلمک سؤزلری ایله عوضلنیر. یعنی شمالدا بو فرازئولوژیک بیرلشمه «گؤزلریم یولونا دیکیلمیشدی» شکلینده ایشلکدیر. س. طاهرین دیلینده بو فرازئمین بیر قدر ساده‌لشمیش فورماسی دا قیده آلینیر. «یولا دالماق»: («مخمر گؤزلری ده هئی یول چکه‌رک / بیلمیرم نه‌دنسه آچیق قالمیشدی / بلکه ده قارداشین سون نفسه‌دک / سنین گله‌جگین یولا دالمیشدی» س ط، ۲۰، ص. ۵۹) گؤز سؤزونون یولا دالماق فرازئمیندن خیلی آرالی دوشدوگو آیدین گؤرونور. هر حالدا «دیکیلمیشدی» سؤزونون یئرینده «دالمیشدی» سؤزونون ایشلنمه‌سی گؤز قاباغیندادیر.

زیندان کسیلمک فرازئولوزیک واحدینده ده («زیندان کسیلمیشدیر اونا بو دیار» ح ب، ۹، ص. ۱۹) شماللا مقایسه‌ده بیر سؤز فرقلی‌لیگی وار. شمال دیل محیطینده بو، بو دوشمن کسیلمک شرطینده ایشلنیر.

امضا باسماق فرازئمی ایسه («... قارشینیزدا دایانانسا یالنیز امضا باسیب، جناب!» ع ت، ۱۰، ص. ۱۲۷). شمال دیل مکانیندا امضا آتماق، امضا قویماق شکیللرینده قیده آلینیر. هم جنوب، هم ده شمال فورماسی «امضالاماق» سئمانتیکاسی‌نین افاده‌چیسی کیمی دقّتیمیزی جلب ائدیر. یعنی فورمالار بیر سؤزه گؤره فرقلنسه ده، معنالاریندا‌کی عینیت اؤزونو قوْرویوب ساخلایبر.

اؤزونو اوْدا وورماق - اؤزونو سویا وورماق («بیر پارچا چؤرک اوچون اؤزومو هر آن گاه اوْدا وورورام، گاه دا کی، سویا» – ع ط، ۱۳، ص. ۱۰۵) فرازئولوژیک بیرلشمه‌لری ایسه شمال دیل محیطینده «اؤزونو اوْدا - کؤزه وورماق / آتماق» شکلینده ایشلنیر. ایلک باخیشدا شماللا مقایسه‌ده ایکینجی کومپونئنتین – «کؤزه» سؤزونون دوشدوگو درک ائدیلیر. حال‌بوکی بوردا هر هانسی بیر

سؤزون دوشومو باش وئرمه‌ییب. یعنی اؤزونو اؤدا- کؤزه وورماق شمالا، اؤزنو اودا وورماق ایسه جنوبا خاص فرازئمدیر، یعنی فرازئولوژیک واحدلر آراسینداکی فرقلی‌لیک یالنیز بیر سؤزله باغلیدیر. «اؤزونو سویا وورماق» ثابت سؤز بیرلشمه‌سی ایسه شمالدا قیده آلینمیر. گؤروندوگو کیمی، ۲ کومپونئنتین یئرینده «سویا» سؤزو ایشلنیر کی، بو شمال دیل محیطی اوچون کاراکتئریک دگیل.

فراق چکمک: «کولَک، عطرلی کولک آستا داراق چکیردی / چکمه‌ینده ائله بیل، او دا فراق چکیردی» (ع ط، ۱۰، ص. ۲۷) فرازئولوژیک واحدی شمال مکانیندا درد چکمک، عذاب چکمک فکر چکمک فرازئملری ایله عوض اولونور. اصلینده فراق کیمی درد، عذاب، فکر سؤزلری ده آلینما لغوی واحدلردیر. مسأله بوراسیندادیر کی، درد، عذاب، فکر سؤزلری اجنبی سؤزلر نظامیندا دایانسا دا، شمال دیل محیطینده، چوخ بؤیوک ایشلنمه تئزلییینه مالکدیر و اگر بئله دئمک ممکندورسه، اونلار آرتیق تورکلشمیش عرب– فارس سؤزلریندن ساییلیر. «فراق» سؤزو ایسه شمالدا ادبی دیل فاکتی دگیل.

گَرگه گلمک («قارداش! گرگه گلسم منی بیرینجی یازدیرا!» – ع ت، ۱۰، ص. ۶۸) فرازئمینین ترکیبینده‌کی هر ایکی سؤز ده شمالدا قیده آلینیر. آمّا بو فرازئولوژیک واحدین پارالئلی کیمی «لازم اولسام» ترکیبی فعلی ایشلنیر. عموماً فرازئمین داشیدیغی مضمون «منه احتیاج اولسا»، یاخود «منیم کؤمگیمه احتیاج دویولسا» معنالاری ایله اوست- اوسته دوشور.

جنوب شعر دیلینده ائله فعلی فرازئولوژیک واحدلره ده راست گلینیر کی، کومپونئنتلریندن بیری آرخائیک‌لیگی ایله سئچیلیر: «گؤمولسون تورپاغا کدر، غصّه، غم، ائلین چوهرسینده گؤرمه‌ییم آلم» (ح ب، ۸، ص. ۲۸) ایلک باخیشدا «تورپاغا باسدیریلسین» معناسی‌نین داشییجیسی کیمی نومیناتیولیک دقتی چکیر. آمّا، صحبت «کدر، غصّه، غمین تورپاغا گومولمه‌سیندن» گئدیرسه، اوندا مَجازی‌لیک اؤن پلانا چکیلیر. فرازئمین ترکیبینده‌کی گؤمولمک سؤزلری اؤز فعال‌لیغینی ایتیرن و دیلینی غیرآکتیو قاتیندا - آرخائیک قاتیندا یئرلَشن لئکسیک واحدلردندیر. بو دا غیرطبیعی قبول ائدیلمه‌مه‌لیدیر. چونکو فرازئملرین کومپونئنتلری فعال سؤزلردن تشکیل اولوندوغو کیمی، طرفلردن هر هانسی بیری آرخائیک سؤزلردن ده عبارت اولا بیلر (۷، ص. ۷۲) بو آرخائیک سؤز طبیعی کی، هم قدیم تورک سؤزلریندن، هم ده آلینما سؤزلردن تشکیل اولونا بیلر. اونو دا خاطرلاداق کی، گؤمک سؤزو بو گون تورکیه تورکجه‌سینده ادبی دیل فاکتی کیمی اؤز فعالیتینی دوام ائتدیرمکده‌دیر.

دیلدن سالماق: «بیزی دیلدن سالدی، هوسدن سالدی / حیوان اؤکوزو ده نفسدن سالدی» (س ط، ۲۰، ص. ۵۸) فرازئمی ده شمال دیل مکانیندا «الدن- دیلدن سالماق / دوشمک» شکلینده

ایشلکدیر. هر ایکیسینده «یورماق» معنا اویغونلوغو گؤرونور. بوردا ایلک کومپوننتین (الدن) دوشومو ایله راستلاشیریق. ائله بو دا همین فرازئمین بیر قدر دگیشیلمیش فورماسینی تظاهر ائتدیریر.

* * *

گوروندوگو کیمی، جنوب-شمال فرازئملرینین مقایسه‌لی قارشیلاشدیریلماسی ائله بویوک بیر فرقلی‌لیگی اورتایا قویمور. ظنیمیزجه، بو اوندان ایرَلی گلیر کی، سیاسی طلبلر اوجباتیندان مختلف جوغرافی کووردیناتلاری پایلاشسا دا، ایکی دیل محیطی‌نین تمثیلچیلری عینی بیر دیلین آپاریجیلاری ایدی. اونو دا وورغولاساق کی، جنوب شاعرلری سونرادان شمالدا مسکونلاشمیش و آرتیق مستقل آذربایجان دیلی احاطه‌سینده یاشاماغا باشلامیشلار، اوندا فرقلی جهتلرین آز اولماسی‌نین سببی بیر داها آیدینلاشار. ■

استفاده اولونموش ادبیّات

۱. آذربایجان دیلی‌نین دیالئکتولوژیک لغتی. باکی: شرق- غرب، ۲۰۰۷، ۵۶۸ ص.
۲. آذربایجان دیلی‌نین ایضاحلی لغتی. ۴ جلددە، ۲-جی جلد. باکی: شرق- غرب، ۲۰۰۶، ۷۹۲ ص.
۳. آذربایجان دیلی‌نین ایضاحلی لغتی. ۴ جلددە، ۳-جو جلد. باکی: شرق- غرب، ۱۹۸۳، ۵۵۵ ص.
۴. آذربایجان دیلی‌نین ایضاحلی لغتی. ۴ جلددە، ۴-جو جلد. باکی: شرق- غرب، ۱۹۸۷، ۵۴۱ ص.
۵. آذراوغلو ب. اثرلری. باکی: آذرنشر، ۱۹۶۱، ۲۸۴ص.
۶. آذراوغلو ب. گنجلیک دوستلاریم. باکی: اوشاق گنج نشر ۱۹۵۰، ۲۷ص.
۷. بایرام اف ح.آ. آذربایجان دیلی فرازئولوژیسی‌نین اساسلاری. باکی: معریف، ۱۹۷۸، ۱۷۶ ص.
۸. بیللوری ح. منیم آرزوم. باکی: اوشاق گنج نشر، ۱۹۴۹، ۴۸ ص.
۹. بیللوری ح. اؤلمز قهرمان. باکی: آذرنشر، ۱۹۵۰، ۵۶ ص.
۱۰. علی ت. بولودلار. باکی: آذرنشر، ۱۹۶۴، ۱۳۴ ص.
۱۱. علی ت. جنوب نغمه لری. باکی: آذرنشر، ۱۹۵، ۹۸ ص.
۱۲. علی ت. سؤز عؤمرو. باکی: آذربایجان نشریاتی، ۱۹۹۷، ۳۲۸ ص.
۱۳. علی ت. شاعرین دوشونجه‌لری. باکی: آذرنشر، ۱۹۵۶،۱۳۴ ص.
۱۴. عرب و فارس سؤزلری لغتی. باکی: آذرب. SSR EA نشریاتی، ۱۹۶۷، ۱۰۳۶ص.
۱۵. مدینه گ. دنیا شیرین دنیادیر. باکی: گنجلیک، ۱۹۸۹، ۲۰۰ ص.
۱۶. مدینه گ. ساوالانین اتکلرینده. باکی: اوشاق گنج نشرَ، ۱۹۵۰، ۲۸ص.
۱۷. مدینه گ. یورا بیلمز یوللار سنی. باکی: یازیچی، ۱۹۷۸، ۳۱۵ ص.
18. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. М.: Высшая школа, 1997, 316 с.
۱۹. سیدوف ی. اثرلری. ۱ جلد. باکی: باکی اونیوئرسیته‌سی نشریاتی، ۲۰۰۶، ۶۲۸ ص.
۲۰. سهراب ط. آی ایشیغیندا. باکی: آذرنشر، ۱۹۵۶، ۸۲ ص.

عبدالقادر ماراغایی

● یعقوب بابایئف*

آذربایجان موسیقی مدنیتی تاریخینده مستثنا خدمتلری اولان پارلاق ادبی شخصیتلردن بیری ده ماراغالی عبدالقادردیر. استعدادلی شاعر کیمی او، کلاسیک پوئزیامیزین انکشافیندا دا معیّن موقعه مالکدیر. آذربایجان، فارس و عرب دیللرینده یازدیغی شعرلری ایله پوئزیامیزی داها دا زنگینلشدیرن ع.ماراغایی اونیوئرسال بیر شخصیت ایدی. او، موسیقی نظریه‌چیسی، خواننده، بسته‌کار و گؤزل خطّاط اولموش، ریاضیات علمینی ده دریندن منیمسه‌میشدی.

عبدالقادر خواجه کمال الدین ابولفضایل ابن غیب حافظ ماراغایی ۱۳۵۳-جو ایلده جنوبی آذربایجانداکی ماراغا شهرینده دوغولموشدور. آتاسی مؤولانا غیاث الدین (جمال الدین) غیبی دؤرونون تانینمیش آداملاریندان ایدی. او، اوغلونون تحصیل و تربیه‌سینه خصوصی دقّت یئتیرمیش، هم بلاواسطه اؤزو، هم ده بیر سیرا باشقا استعدادلی معلّملر عبدالقادرین ایلک تحصیلی ایله مشغول اولموشلار. او، اوشاقلیق و ایلک گنجلیک ایللرینده ایکن بعضی علملری کفایت قدر منیمسه‌میشدی. سککیز یاشیندا قرآنی ازبر بیلمیش، اون یاشیندا ایسه عرب دیلی‌نین قراماتیکاسینا یئترینجه بلد اولموشدو. صنعتکار اؤزو سونرالار یازدیغی «مقاصید الألحان» اثرینده آتاسی‌نین درین بیلیک صاحبی اولدوغونو، اونون تحصیل و تعلیم-تربیه‌سینده، استعدادی‌نین پارلاماسیندا بؤیوک امک صرف ائتدیگینی مینّتدارلیقلا خاطیرلاییر.

گنج یاشلاریندا ایکن ع.ماراغایی ماراغادان تبریزه گلیر و جلایری حؤکمداری سلطان شیخ اویسین (۱۳۵۶-۱۳۷۴) ساراییندا جلب ائدیلیر. عؤمرونون سونلارینا یاخین فارسجا یازدیغی ۸۰ بیتلیک اوتوبیوقوافیک کاراکتئرلی بیر منظومه‌ده صنعتکار شیخ اویسین اونا اولان صمیمی مناسبتیندن، اونون چالغیسیندان و آوازیندان ذؤق آلدیغیندان دانیشیر. شیخ اویس جلایری‌نین وئردیگی بیر

* آذربایجان دؤولت پئداقوژی اونیوئرسیته‌سی‌نین دوسئنتی، فیلولوی علملری نامزدی.

فرماندا ایسه عبدالقادرین موسیقی علمینده بنزرسیز بیر سیما و زمانه‌نین یگانه‌سی اولدوغو قید ائدیلیر.

شیخ اویسین وفاتیندان سونرا ع.ماراغایی سلطان حسین جلایری‌نین (۱۳۷۴-۱۳۸۲) ساراییندا یاشاییر. او، موسیقی ساحه‌سینده‌کی مهارت و باجاریغینا گؤره گنج یاشلاریندا ایکن شهرت قازانیر و تانینیر. «اوْتوز نؤبه» آدلانان مشهور ماهنیلارینی دا صنعتکار سلطان حسینین حاکمیتی دؤروندە (۱۳۷۷) یازمیشدیر. بیرینجی نؤبه‌سی «حسینی» آدلی موغاملا باشلایان بو ماهنیلارین هر نؤبه‌سی رمضان آیی‌نین بیر گونونه عایددیر. «مقاصید الألحان» اثرینده ع.ماراغایی یازیر کی، بیر دفعه سلطان حسین بیر مجلسده منه رمضان آیی‌نین هر گونونه عاید بیر ماهنی یازماغی تاپشیردی. باشقا موسیقیچیلر بونون ممکن اولمادیغینی سؤیله‌دیلر. من ایسه همین ایشی بوینوما گؤتوردوم و اجرا ائتدیم. بئله غیرعادی ایشین مقابلینده عبدالقادر یوز مین دینار مکافات آلیر. حتّی بعضی منبعلر سلطان حسین جلایری‌نین ساراییندا یاشایان و دؤرونون گؤرکملی موسیقیچیلریندن اولان خوجا رضاء الدین رضوانشاهین دا بو حادثه‌یه حیران قالدیغینی و اؤز قیزینی اونا وئردیگینی قید ائدیرلر.

داها سونرا ع.ماراغایی بیر مدّت شیخ اویسین اوغلو سلطان احمد جلایری‌نین (۱۳۸۲-۱۴۱۰) ساراییندا یاشامیشدیر. عمومیتله، سلطان احمدله عبدالقادرین مناسبتلری داها یاخین و صمیمی اولموشدور. بئله کی، احمد جلایری هله حاکمیته گلمزدن اول (ژوئن، ۱۳۷۷) اونون حاقیندا یازدیغی وصفنامه‌ده گنج صنعتکاری «همدم یولداشیم و قایغی‌کش سرداشیم» آدلاندیریر، اونون «فضیلتلرینی و اوستون صفتلرینی ایضاح ائتمک ایسته‌سم، اؤزومو چتینلیگه سالمیش اولارام» - دئیه طنطنه‌لی افاده‌لرله اونو مدح ائدیردی.

ع.ماراغایی «اصول ضرب الربیع» («یاز نغمه‌لری اساسلاری») آدلی ماهنینی سلطان حسینه، «دؤرشاهی» آدلی ماهنینی ایسه سلطان احمد جلایرییه حصر ائتمیشدیر.

امیر تیمورون آذربایجانا هجوم ائتمه‌سی سببیله خواجه عبدالقادر سلطان احمدله بیرلیکده باغدادا قاچمیشدیر. ۱۴۹۰-جی ایلده تیمور باغدادی ضبط ائتدیکده سلطان احمد مصره قاچمیش، ع.ماراغایی ایسه کربلایا گئتمیشدیر. منبعلرین یاریم‌روایت شکلینده وئردیگی معلوماتا گؤره بیر آز سونرا صنعتکار قاشلارینی، باشینی و ساققالینی قیرخدیراراق امیر تیمورون یانینا گلمیش و آذربایجان تورکجه‌سینده اولان بو رباعینی سؤیله‌میشدیر:

مشرق و مغرب مسخّردیر سنه،
دؤلت و نصرت مقّرردیر سنه.

فتح و نصرت دایما بیلَگینده‌دیر،
دؤلتین حقدن مقرّردیر سنه.

۱۳۹۸-جی ایلده عبدالقادر تیمورون گؤستریشی ایله تیمور دؤلتی‌نین پایتختی اولان سمرقنده گؤندریلیر. بورادا او، تیمورون ولیعهدی غیاث الدین محمّد میرزه‌نین ندیمی اولور. «ماتین» ماهنیسینی دا نقش‌جهان باغیندا اونون آرزوسو ایله قوشور. «نوای قُمری» ماهنیسینی ایسه شاهزاده سلطان خلیله حصر ائدیر. ۲-۳ ایل سمرقنده قالدیقدان سونرا تبریزه قاییدیر و تیمورون اوغلو، آذربایجان حاکمی میرانشاهین سارایینا جلب ائدیلیر. گونونو عیش-عشرته، آیلنجه مجلسلرینده کئچیرن میرانشاهین مجلسلرینده اشتراک ائدیر. بونو ائشیدن تیمور غضبلَنیر و تبریزه گلرکن میرانشاهین نشئه مجلسلری‌نین اساس سبب‌کاری و گناهکاری کیمی بیر نئچه موسیقیچینی اعدام ائتدیریر. خواجه عبدالقادر ایسه باغدادا قاچا بیلیر.

دئییلنلره گؤره، تیمور یئنیدن باغدادا داخل اولارکن اونون اعدامی باره‌ده امر وئریر. لکن خواجه عبدالقادر بوینو کندیرده ایکن چوخ گؤزل آوازلا «قرآن»دان بیر نئچه آیه اوخویور. بو تیمورا تأثیر ائدیر. تیمور اونو نه‌اینکی آزاد اندیر، حتّی اونا خئیلی انعام باغیشلاییر.

تیمورون اؤلوموندن سونرا ع.ماراغایی سلطان خلیلین حاکمیتی دؤورونده (۱۴۰۵-۱۴۰۹) سمرقنده اونون حمایه‌سینده، شاهرخون حاکمیتی زمانی (۱۴۰۹-۱۴۴۷) ایسه عؤمرونون سونونا قدر پایتخت هراتدا یاشاییر. دایمی اولماسا دا، معیّن وقتلر سارایلا باغلی اولور.

ع.ماراغایی ۱۴۳۴-جو ایلده هرات شهرینده وبا خسته‌لیگیندن وفات ائتمیش و اورادا دفن ائدیلمیشدیر.

بو گؤرکملی صنعتکارین «جامع الألحان» (۱۴۰۵)، «مقاصید الألحان» (۱۴۱۸)، «شرح الأدوار» (صفی الدین اورموی‌نین «کتاب الأدوار» اثرینه شرح)، «فواید عشره» («اوْن فایدا»)، «لحنیه» («ماهنی حاقیندا»)، «کنز الألحان» («مئلودییلر خزینه‌سی») و س. کیمی اثرلری واردیر کی، بونلار موسیقی‌شناسلیق علمینه قیمتلی تحفه حساب اولونور. خواجه عبدالقادر پراکتیکا ایله نظریه‌نی مهارتله قووشدورموشدور. او، بیر نئچه هاواجات یاراتمیش، موسیقی آلتی اختراع ائتمیش، بعضی موسیقی آلتلرینی ایسه تکمیل‌لشدیرمیشدیر. هم ده گؤزل شاعر اولان ع.ماراغایی بیر چوخ ماهنیلاری‌نین متنینی ده اؤزو یازمیشدیر. او، اوچ دیلده – آذربایجان، فارس و عرب دیللرینده شعرلر سؤیله‌میشدیر. آذربایجانجا بیر نئچه شعری گلیب بیزه چاتمیشدیر. همین شعرلردن بیری ماهنی دا بسته‌له‌دیگی مشهور «بیزنی اونوتما» ردیفلی غزلیدیر:

ای جانِ جهان، بحرِ صفا، بیزنی اونوتما،
وی ماه‌جبین، مهرلقا بیزنی اونوتما،

حقدن دیله‌یور جان و کؤنول عؤمرون اوزاغی،
وردیم بودورور صبح و مسا: بیزنی اونوتما.

اول دم کی، شها، وئرسه یوزون حسنِ زکاتی،
گر اولمایا حاضر بو گدا، بیزنی اونوتما.

آیریلمادی جانیم قیلیج ایله ائشیگیندن،
گر چرخِ فلک قیلدی جُدا، بیزنی اونوتما.

واردیر کرمیندن بو قدر بیزگه توقّع،
گر سالدی جُدا بیزنی قضا، بیزنی اونوتما.

بیز عؤمرونو از حق دیله‌روز چون به دعاها
سن عیش قیل و روح فزا، بیزنی اونوتما.

هجران قیلادور هر نفسی سینه‌می مجروح،
بیر قیل بو جراحتغه دوا، بیزنی اونوتما.

خواجه عبدالقادرین شعرلری تکجه ریتم، آهنگ و مئلودی جهتدن دگیل، مضمون و ایده باخیمیندان دا اوریژینال تأثیر باغیشلاییر:

دنیا اوْدومدان منیم نور آلدی،
آی ساقیم، اولکر پیاله‌م اولدو.

یئریم آت بئلی، بوستان خلوتیم،
مئشه ندیم، گول همدمیم اولدو.

* * *

اگر ارسطویام، یا سلیمانام،
اؤز دئدیکلریمدن من پئشیمانام.

ایندی بیلیگیم او یئره چاتمیشدیر،
نهایت، بیلمیشم کی، من نادانام.[1]

---

[1] فارسجا یازیلمیش بو شعرلرین سطری ترجمه‌سی آشاغیداکی منبعدن گؤتورولموشدور: تربیت، م. دانشمندان آذربایجان، باکی، ۱۹۸۷ ، ص. ۹۴-۹۳ .

عؤمرونون اساس حصه‌سینی سارایلاردا کئچیرمیش ع.ماراغایی اؤزونون بنزرسیز سسی، تکرار اولونماز ایفاسی، گؤزل موسیقیسی، دگَرلی اثرلری ایله هامینی حیران قویموش حکمدار و اعیان-اشراف مجلسلری‌نین بزگینه چئوریلمیش، آذربایجان موسیقی مدنیتینی اؤلچویه‌گلمز درجه‌ده زنگینلشدیرمیشدیر. عمومیتله، شرق موسیقیسینده ایسه فارابی و ابن سینادان سونرا او، استاد ثالث (اوچونجو اوستاد) حساب ائدیلیر. ■

ادبیات:

۱- آذربایجان ادبیاتی تاریخی. ۳ جلدده، بیرینجی جیلد، باکی، آذربایجان، SSR EA نشری، ۱۹۶۰.

۲- آذربایجان تاریخی، ۷ جلدده، اوچونجو جیلد، باکی، علم، ۱۹۹۹.

3. Агаев С. К вопросу биографии Абдулгадира Мараги – Известия АН Азерб ССР (сер. лит., язык и исскуств) 1974 , №3

۴- بابایئف، ی. عبدالقادر ماراغایی. «اولدوز» ژور.، ۲۰۰۳، نؤمره ۳.

۵- حکمت خزینه‌سی. باکی، معارف، ۱۹۹۲ .

6. Керимов Л. Агаева С. Автобиография в стихах Абдулгадира Мараги (XIV-XV вв) Известия АН Азерб. ССР (сер. лит., язык и исскус.), 1975, №4.

7. Керимов К., Султан Мухаммед и его школа. М., 1970 .

8. Конрад Н.И., О некоторых вопросах истории мировой литературы. В кн. “Запад и Восток”. М., 1972 .

9. Шарафаддин Али Язди. Зафарнаме. Ташкент, 1972.

۱۰- تربیت م.، دانشمندان آذربایجان. باکی، آذرنشر، ۱۹۸۷

۱۱- تورک اسلام آنسیکلوپئدیسی. جلد ۱ ، ایستانبول، ۱۹۸۸ .

نقد و تکمله‌ای بر کتاب «تاریخ دامپزشکی و پزشکی ایران»

● دکتر حسن جعفرزاده

کتاب «تاریخ دامپزشکی و پزشکی ایران» تالیف آقای دکتر حسن تاجبخش در سال ۱۳۷۲ توسط انتشارات دانشگاه تهران منتشر، و به عنوان کتاب برگزیدهٔ سال ۱۳۷۳ انتخاب شده است.

یکی از فصول این کتاب یک نسخه ی خطی ۱۲ صفحه ای بنام « فرسنامه‌ی ارسطو» را مورد بررسی قرار می‌دهد.

نویسنده معتقد است که «این کتاب (فرسنامه‌ی ارسطو) از هزاران کتاب به یغما برده شده‌ی زمان اسکندر بوده و به یونان راه یافته است و در زمان اشکانیان احتمالاً از یونان به پهلوی ترجمه شده و در زمان ساسانیان به عربی برگردانده شده و در قرن ۶ و ۷ دوباره از تازی به فارسی ترجمه شده است و اکنون به ما رسیده است.»

نویسنده از قول دکتر سیریل الگود (Cyril Elgood)[1] چنین می‌نویسد:

«من در کتابخانه‌ی خود نسخه‌ی خطی از یک کتاب دامپزشکی دارم که تالیف آن به اشتباه به ارسطو نسبت دادهٔ شده است. در مقدمه این کتاب قید شده که ترجمه است اما این ترجمه خیلی قدیمی نیست و با وجود آنکه از یونانی ترجمه نشده است بعید نیست از روی نسخه پهلوی باشد که به نوبه خود ترجمه ای از یونانی بوده است.کتاب مزبور بسیار مختصر است ونام آن فرسنامه ی ارسطوی حکیم می‌باشد و در مقدمه آن نوشته شده است که:

[1] نویسنده‌ی کتاب تاریخ پزشکی ایران و طبیب سفارت انگلیس در تهران.

«این کتاب از نوشتجات ارسطوی حکیم می‌باشد که درباره اسبها، اعم از....(که) برای ذوالقرنین که نام دیگر اسکندر کبیر است جمع آوری شده و سپس توسط امام زمان شمس العلوم و المومنین مولانا محمد بن حسین، که خدا رحمتش کند، از زبان ترکی به فارسی برگردانیده شده تاهر کس که زبان ترکی را نمی داند بتواند به موقع احتیاج آنرا بخواند و مطالبش را بکار ببندد « نویسنده همچنین از قول الگود می‌نویسد که این کتاب به اشتباه به ارسطو نسبت داده شده بلکه از روی نسخه ی پهلوی بوده که به تازی ترجمه شده و از تازی به فارسی ترجمه شده است.»

نویسنده ادامه می‌دهد: «با توجه به اینکه صریحاً ذکر شده این کتاب از تازی به فارسی ترجمه شده است و با عنایت به مطلبی از الگود در مورد اصل پهلوی این رساله گفته شده و آنکه در هیچ یک از مدارک موجود رساله ای از ارسطودر زمینه ی پرورش و بیماریهای اسبان ذکر نشده به احتمال بسیار قوی باید این کتاب از طریق ایران ساسانی و مکتب جندی شاپور وارد عالم اسلام شده ودر جریان نهضت ترجمه یا کمی بعد از آن از زبان پهلوی به زبان عربی ترجمه شده باشد.... این کتاب شاید از میراث به یغما برده ی ایران بوده باید حدوداً در اوایل ساسانیان و زمان اردشیر بابکان و یا پسرش شاپور و یا حتی در زمان اشکانیان وقتی اوستا بازنویسی می‌شد از خارج از ایران از محیط تمدن یونانی به مملکت وارد و به زبان پهلوی برگردانیده شده باشد. بعداً این رساله در دوران نهضت ترجمه در حدود قرن ۲ یا ۳ هجری به زبان عربی و در قرنهای بعد به زبان فارسی ترجمه شده است. این رساله مختصر و نسبتاً ساده است و احتمالاً برای استفاده بچشک ستوران..... بود و شاید در زمره‌ی مجموعه آیین نامه ساسانی بوده باشد.از آن نظر که این کتاب از خارج و احتمالاً از اسکندریه به ایران آورده شده است و از زبان یونانی به پهلوی ترجمه گردیده است آن را یونانی و به ارسطو منسوب دانسته‌اند که شهرت جهانی داشته است البته می‌توان تصور کرد که کتاب توسط یک مؤلف ایرانی تحت تأثیر افکار یونانی نگاشته شده باشد...»

برای آگاهی بیشتر قسمتهایی از این کتاب خطی یعنی فرسنامه‌ی ارسطو با تصحیح آقای دکتر تاجبخش از روی نسخه‌ی کتابخانه ی دانشگاه تهران عیناً نقل می‌شود:

«این کتاب از نوشتجات ارسطوی حکیم است اندر خوب و بذ اسپان، در سی و سه باب و از عیبها و هنرها و رنگ و افعال، از برای ذوالقرنین که او را اسکندر رومی خوانند تالیف کرده

است. و مولانا محمد بن حسن رحمه اله این کتاب را از ترکی به فارسی ترجمه کرده است تا هرکسی که ترکی نمیداند بتواند آنرا بخواند و به کار بندد....

باب اول در وصف اسپان که چگونه باشند. باب دوم در شب کوری اسپ. باب سیوم در شناختن گنگی اسپ و ... باب سی و سیوم در فربه کردن اسپ.

باب اول: در وصف اسپان که چگونه باشند: چنین گوید ارسطوی حکیم که اگر خواهی اسپان نیک را می‌شناسی اول نگه کن که اسپ بلند بالا باشد و در هم پیوسته.و باید لب زیرین اسپ از لب بالا درازتر باشد و بینی بلند باشد و سوراخ بینی فراخ و میان پیشانی نیز فراخ. و سر نه کوتاه و نه دراز و نه بزرگ و نه کوچک و سر هر دو گوش تیز چون پیکان و بلند و راست و بر کشیده. و میان هر دو گوش فراخ و بسمل گاه (قربانگاه) باریک و از هر دو سوی گردن بالیده (رشد و نمو کرده)، و بن گردن سطبر، و ساقها باریک و دم دراز و استخوان دم کوتاه و چشم سیاه و مژگان پر و سینه فراخ، و اسپ را نگاه کند باید که اسب پا گیر (از حرکت باز ماندن) یا گنگ یا شب کور یا چپ دست (نباشد). هر کس به این عیبها ره نیابد هر یک گفته شود...

باب ششم: در رنگ گردانیدن اسب: اگر خواهی که اسپ سفید را سیاه گردانی بیاورد مقداری مازو (noxi de Cynips gallae tinctoriae که بر اثر گزش حشره بر روی جوانه های درخت بلوط ایجاد می‌شود.) و مقداری مردار سنگ (اکسید سرب) و مقدار زنگار (اکسید مس) و مقدار گل ارمنی و مقدار آهک از همه برابر بکوب و به آب گرم گل کن و به اسب بمال سیاه شود. اگر خواهی که اسپ سیاه سفید شود. بیارد مقداری استان (اشنان = گیاهی که در رخت شویی به کار می‌رفت.) با ورق خرزهره بجوشان و آبش صافی کن و کیلیه (احتمالاً کیلیز باشد) و مغز جوز با هم بکوب و در وی بریزبا اسپ بمال که سفید شود.

باب یازدهم ؛ در علاج خارش کره اسپ: (از سیاق عبارت بر می‌آید کره نباید باشد بلکه خارش مزمن است):چون کره خارش در اسپ پیدا شود – بیارند انجیر کهنه و درآب بجوشانند و آب آن را در تن اسپ بمالند و در آفتاب ببندند. پس پاره روغن با قدری نمک و زریخ (سولفور آرسنیک) بجوشانند بمالند به شود.

باب هژدهم: در دانستن اسپ راهوار که مادر زاد است یا عملی: (ناشی از عادت) باید که در میان راه راست پاره ای خاک توده کند و بر اسپ سوار شود و بر آن راند چون نزدیک آن خاک رسد اگر یرغه (یورتمه) رود مادرزاد است و اگر آنجا برسد یرغه نرود بدان که عملی است.

باب نوزدهم: در دوای ریش پشت اسپ: چون اسپ را ریش شده باشد بیاورد اسدت خشک (اسپست = یونجه) و خرد بکوبد و بپزد و در ریش افکند نافع بود و به اندک روزی صحت شود و دیگر ریش نشود.

باب بیستم: در دوای سودگی اسپ: (ساییدگی) چون اسپ سوده شده باشد مقداری کنده (از سیاق عبارت چنین بر می‌آید که احتمالاً مقصود کنده زانوست) و پیه‌ی گوسفند به هم بکوبند و گرد کنند، مقدار کوله (احتمالاً به اندازه ی یک گلوله متوسط که در بین سم جای بگیرد) و در میان سم اسپ کنند و به کفچه ی (چمچه = قاشق) آهن و آهک گرم کنند و بر آنجا نهند تا بگدازد و به شود و اگر به راه سخت باشد و این نتوان کرد، پاره ی شکر بباید گرفتن و سم را پاک کردن و بر آنجا نهادن تا بگدازد و این سببی نیک باشد و چون این کرده باشد چندانکه خواهد بردن، کوفته نشود. و اگر شکر نیاید روغن گرم کند و بر آنجا نهد بغایت مفید باشد.

باب بیست و یکم: در علاج سرطان اسپ: چون اسب را این علت پیدا شود، دوایش اینست که قدری ارزنر (باید «ارزه» باشد: درخت صنوبر بی‌بار است) بفرماید کردن و دست بر آنجا نهد و بمالد و بگذارد تا گداخته شود، به باشد و نافع بود.

باب بیست و دویم: در نگه داشتن اسپ از آب بی وقت دادن:

بیشترین علت اسپ از آب گرم دادن پیدا شود، هرچند اسپ را نیک خنک کند به باشد.

باب بیست وسیوم: در علاج درد شکم: چون اسب را درد شکم پدید آید بیارد پاره ی آرد ارزن و در آب افکند و نیک بطند تا به هم نرم شود و اسپ را بیفکند (به زمین فکندن) و بدان حقنه کند (اماله – تنقیه) و هم قدری به گلوی اسب بریزد و بعد از آن سوار شود و براند به شود به فرمان رب العزت.

باب بیست و چهارم: در علاج قولنج و کمیز بستن اسپ: (شاش بند) چون اسپ را کمیز بسته شود و قولنج گرفته بود بفرماید تا نیم من نبیه و نیم من روغن گژاو، هر دو را در چنبری گرم کند و در گلوی اسپ بریزد واسپ را به چوبی که نه تنگ باشد (نازک - لطیف) و نه فراخ، بجهاند، قلیحه بگشاید (احتمالاً قلنبه - درشت) و شکم اسپ نرم شود و نافع باشد.

باب بیست و پنجم: در علاج حمره‌ی کهن اسپ: بیاورد دیگی آهنی بزرگ و پر آب کند و بجوشاند تا چندانکه دو بخش به جوش رود و یک جوش ماند. اسپ را سه روز بدان حقنه کند پاره ی راه براند نافع بود.

باب سی ام: در نگاه داشتن اسپ در بهار و زمستان: در این دو وقت اسپ را در آفتاب نباید بستن، خاصه برهنه که آفت بیماری پدید آید که شب هنگام بروی آید، سرش بگردد و زکام گردد و تباه شود بسی علت پدید آید.

کتاب با عبارت «تمام شد نسخه‌ی فرسنامه روز پنج شنبه به تاریخ چهارم ربیع الثانی - سنه ۱۲۳۶» خاتمه یافته است.

به دلیل طولانی نشدن، فقط متن کامل ۱۱ باب از این کتاب فرسنامه‌ی ارسطو ذکر گردید. با توجه به لغات اختصاصی به کار رفته و انشای متن آن و داروهای مورد استفاده در درمان بیماریها به دلایلی که ذکر خواهد شد متن آن ترکی بوده است که در تاریخ ۱۲۳۶ هـ.ق. از زبان ترکی به فارسی بر گرداننده شده است «تا هرکس که زبان ترکی را نمی داند بتواند به موقع احتیاج آنرا بخواند و مطالبش را به کار بنندد.»

اما نویسنده‌ی کتاب «تاریخ دامپزشکی و پزشکی ایران» جلد اول به دلیل تفکرات باستان‌گرایی حاکم بر تاریخ‌نگاری ایرانی در جای جای کتاب چنین اشعار داشته‌اند:

۱- این کتاب احتمالاً (حدوداً ۱۵ بار از این کلمه استفاده شده است) یکی از هزاران کتاب قدیمی ایران زمان هخامنشی بوده که توسط اسکندر به یغما رفته است و وارد کتابخانه‌ی اسکندریه و یونانی شده است.

۲- به احتمال بسیار قوی در زمان حکومت ساسانیان این کتاب از زبان پهلوی به زبان عربی ترجمه شده است و قرن ۶ و ۷ از عربی به فارسی برگردان شده است.

۳- شاید این کتاب به یغما برده شده زمان ساسانیان و یا شاید زمان اشکانیان وقتی اوستا بازنویسی می‌شد از متن یونانی به زبان پهلوی برگردانده شده (دوباره توسط اعراب به تاراج رفته) و قرن ۲ و ۳ هجری به زبان عربی ترجمه و در قرنهای ۶ یا ۷ از عربی به فارسی ترجمه شده است.

۴- یا شاید می‌توان تصور کرد که کتاب توسط مؤلفی ایرانی نوشته شده و چون ارسطو شهرت جهانی داشته به او نسبت داده شده است.

با این چهارچوب فکری، نویسنده یک کتاب خطی را در مورد دامپزشکی ایران قدیم (قرن ۱۳ هـ. ق.) تصحیح نموده است.

از آنجایی که مصحح محترم هیچ گونه دلیلی بر ادعاهای خود در هر یک از موارد بالا نیاورده است بنابراین آنها را صرفاً در حد ادعای ناشی از تعصب و میل به باستان‌گرایی حاکم بر تاریخ‌نویسی ایران می‌توان قبول کرد. از طرف دیگر چون نویسنده بعضی از مطالب کلیدی علمی و کاربردی مطالب کتاب را به دلیل «ترکی» بودن آنها به خوبی درک نکرده، در زیرنویس آنها کاملاً اشتباه توضیح داده است.

برای درک بهتر، بعضی از باب فرسنامه بررسی می‌شود.

باب ششم: مازو (noxi de Cynips gallae tinctoriae که بر اثر گزش حشره بر روی جوانه‌های درخت بلوط ایجاد می‌شود.) و مردارسنگ «سرب» معنی گردیده است. لازم به توضیح است هر دو کلمه و نیز کلمه‌ی گل ارمنی در این باب، یعنی هرسه اصطلاح همینک در مناطق ترک‌زبان رایج است.

- مازی: محصولی از درخت بلوط برای رنگ کردن - از مازی در طب سنتی آذربایجان در سرد و گرمی پا نیز استفاده می‌شود. به این نحو که مازی را کوبیده و با حنا قاطی کرده به پاها می‌مالند. و به همین نام همینک رایج است.

- مردارسنگ: اولو داش - همینک در بعضی از روستاهای دور افتاده از اولوداش در رنگ کردن مو استفاده می‌شود.

- گل ارمنی: ارمنی گیلی، نوعی خاک رس. گیل (گل) در ترکی به خاک رس می‌گویند. از این خاک رس در تهیه کندوهای سنتی در آذربایجان استفاده می‌شود به این نحو که بیرون کندو را با این گل مستور می‌سازند. در درمانهای سنتی در آذربایجان از ارمنی گیلی برای

درمان تب و ورم پستان در گاو استفاده شده و به موضع می‌مالند. در موارد ساییدگی و سوختن لای پای بچه ناشی از مدفوع نیز استفاده می‌شود.

نوعی از این گیل را نیز که رنگ خاکستری متمایل به سبز دارد در ایام قدیم به جای صابون و شامپو در شستشوی مو به کار می‌بردند.

باب نهم: در باب نهم من واحد وزن در تبریز معادل ۲/۹۷ توضیح داده شده است.

- من Man (Mən): واحد وزن و سطح در ترکی، این واحد در وزن و سطح به کار می‌رود در بعضی شهرهای آذربایجان متفاوت است. مثلاً یک من تبریز در وزن تقریباً ۳ کیلوگرم و یک من ارومیه در وزن برابر ۱۶ کیلوگرم می‌باشد. در سطح یک من آذرشهر برابر ۱۵۷ متر مربع، من مراغه ۱۲۶ مترمربع و من بناب ۱۸۲ متر مربع می‌باشد. اما من تبریز که همان ۳ کیلوگرم می‌باشد بیشتر مطرح بوده و تقریباً در منطقه استاندارد تلقی می‌شود.

باب هژدهم: یرغه، راه رفتن پرشتاب اسب و همان یورتمه معنی گردیده است.

- یرغه کلا به راه رفتن اسب گفته می‌شود که با طمأنینه است. اما یورتمه راه رفتن نسبتا با شتاب اسب را گویند.

باب نوزدهم: نویسنده اسدت را «اسپست spest » یعنی یونجه معنی کرده است.

- اسدت، ایستی اوت، ایسدی اوت، ایسدوت: در ترکی (در زبان ترکی حرف د و ت به راحتی به هم قابل تبدیل است مثلا" جواد = جوات) علوفه ای است یک‌ساله مشابه شوید و طعم تند و ملایم مثل فلفل دارد که تره خشک آن را به عنوان تره‌ی آش خوراکی استفاده و نوع کوبیده شده‌ی آنرا به عنوان ادویه در غذاهای نیازمند ادویه به کار می‌برند. به دلیل طبع هیپرتونیک و تند این گیاه، آن را کوبیده و به صورت خمیری در روی زخم پشت اسب که زخم ناشی از ساییدگی زین می‌باشد بر زخم می‌نهند.

باب بیستم: در دوای سودگی:

نویسنده‌ی محترم «سودگی» را «ساییدگی»، «کنده»را «از سیاق عبارت احتمالاً کنده زانوست»- «کوله» را «حتمالاً به اندازه‌ی یک گلوله متوسط که بین سم جای گیرد» معنی کرده است. با جایگزینی معانی فوق در متن هیچ گونه نتیجه‌ای از محتوای دستورات بالا حاصل نمی‌شود.

اما سه روش درمانی برای سودگی (آبسه و عفونت چرکی داخل سم) در این باب ارایه می‌کند که این سه روش در درمان سنتی سودگی در آذربایجان وجود دارد و همینک در پرورش‌دهندگان اسب عملی می‌شود. این روشهای درمانی با مطابق سازی روشهای درمانی ارایه شده در فرسنامه به این صورت خواهد بود:

روش اول: مقداری آرد یا چونه خمیر (کنده خمیر) را با دنبه‌ی گوسفند همراه آهک و خاکستر حاصل از کوله (چوب مو) را خوب کوبیده و میان سم اسب می‌گذارند و محکم می‌بندند. با تکرار این عمل آبسه سرباز کرده و گندیدگی سم بهبود می‌یابد.

روش دوم: مقداری شکر یا خاکه‌ی قند یا شیره ی انگور را با کمی آرد یا خمیر مخلوط کرده و در سم می‌گذارند و می‌بندند.

روش سوم: مقداری روغن حیوانی را داغ کرده و در سم آلوده می‌ریزند. این عمل هر روز تکرار می‌شود.

قبل از انجام هر یک از روشهای فوق محل آبسه را با یک کفچه‌ی آهنی گرم داغ می‌نهند تا ضمن گندزدایی به درمان هر چه بهتر کمک کند.

در ترکی اصطلاح «کنده» به معنی«چونه‌ی خمیر» و «کوله» به معنی «درخت مو» در آذربایجان کاربرد دارند.

اساساً در طب سنتی آذربایجان مواد چونه خمیر و دنبه برای سرباز کردن آبسه و خروج چرک از آن کاربرد دارد. در بعضی مواقع چونه خمیر را به همراه ماست قاطی کرده و برای سرباز کردن آبسه به موضع می‌گذارند و این محصول اخیر را «قاتیق قورماغی» می‌نامند.

باب بیست و یکم: در این باب ارزنر (باید ارزه باشد که درخت صنوبر بی‌بار است) توضیح داده شده است.

- ارزنر و ارزن یک گیاه می‌باشد - ارزن پایه ماده گیاه و ارزنر پایه نر گیاه می‌باشد. اگرچه ترکی این گیاه «داری» می‌باشد، ولی ارزن و ارزنر در نقاط مختلف آذربایجان شناخته شده و رایج است. این گیاه از خانواده Grzmineae می‌باشد. بیشتر دانه‌های آن برای غذای پرندگان استفاده می‌شود. در موارد قحطی از آرد آن برای نان پختن استفاده می‌شود.

باب بیست و چهارم: در این باب واژه ی چنبر (دایره‌ای از جنس چوب یا جنس دیگر) و تنک (نازک) معنی گردیده است.

چنبر = در فارسی چنبر عبارت از یک قرقره‌ی گرد، دوار که معادل آن در ترکی «دووانـاق» می‌باشد. در کشیدن وسایل و اشیا از طریق طناب به کار گرفته می‌شود. اما چنبر در ترکـی عبارت از یک ظرف بزرگ گرد است.

با شرح بالا و با توجه به باب بیست و چهارم مفهوم دومی مقصود می‌باشد کـه بـرای درهـم کردن و گرم کردن نیم من نبید و نیم من روغن گاو مورد استفاد می‌شـود. مـصحح محتـرم ترجمه واژه را (دایره از چوب یا جنس دیگر) به کار گرفته‌اند که آن وقـت مفهـوم اول مـراد خواهد شد.

در همین باب، واژه‌ی «تنک» نازک و لطیف معنی گردیده است. با توجه به عبارت «....اسپ را به چوبی که نه تنک باشد و نه فراخ بجهانند، قلیهه بگشاید.....»: از آجا که باب در جهـت حل مشکل قولنج می‌باشد و با توجه به قولنج‌شکنی که در انـسانها رایـج اسـت و بـا کمـک شخص دیگر، شخص قولنجی را از پشت گرفته و بلند می‌کند، در اینجا نیـز از جهانـدن بـه چوب مراد به درخت می‌باشد که درخت نه فراخ باشد (که بتواند بجهد) و نه تنـک (کـه بـا شکستن درخت یا کوچک بودن مقدار جهش عمل ناقص شود) می‌تـوان نتیجـه گرفـت کـه منظور از تنک درختی کوچک و با شاخ و برگ کم است نه چوب نـازک و لطیـف. همچنـان که واژه‌ی جنگلهای تنک نیز وجود دارد و به جنگلها با درختان کم گفته مـی‌شـود. لازم بـه توضیح است که واژگان مورد استفاده برای درخت و چوب در ترکـی یـک کلمـه مـی‌باشـد: «آغاج» و مترجم به اشتباه در ترجمه‌ی آغاج به جای درخت، چوب به کار بـرده اسـت کـه برای آن نیز از واژه‌ی آغاج استفاده می‌شود.

برخی لغات ترکی یا لغات رایج در زبان ترکی به کار رفته در «فرسنامه»

۱- اسدت = ایستی اوت — ایسدی اوت= ایستوت = یعنـی علفـی کـه خاصـیت گرمـا زایـی وتندی دارد

۲- یورغه = راه رفتن اسب را گویند.

۳- یورتمه = نوعی حرکت با شتاب اسب را گویند.

۴- کنده = چونه ی خمیر

۵- کوله = تنه ی چوب انگور

۶- کفچه =چومچه= قاشق بزرگ آهنی

۷- تغار = ظرفی بزرگ سفالین وگلین برای نگهداری یا خمیر کردن جو وگندم

۸- یک من = واحد وزن و سطح در آذربایجان - این واحد در وزن و محیط به کار می‌رود در بعضی شهر های آذربایجان متفاوت است مثلاً یک من تبریز در وزن برابر ۵ کیلو گرم و یک من ارومیه در وزن برابر ۱۶ کیلو گرم می‌باشد. در سطح یک من آذرشهر برابر ۱۵۷ متر مربع می‌باشد. اما من تبریز که همان ۵ کیلو گرم می‌باشد بیشتر مطرح بوده و تقریباً استاندارد تلقی می‌شود.

۹- مازی: محصولی از درخت بلوط برای رنگ کردن - از مازی در طب سنتی آذربایجان در سرد و گرمی پا نیز استفاده می‌شود. به این نحو که مازی را کوبیده و با حنا قاطی کرده به پاها می‌مالند.

۱۰- گل ارمنی = ارمنی گیلی: خاک رس. از این خاک رس در تهیه کندوهای سنتی در آذربایجان استفاده می‌شود به این نحو که بیرون کندو را با این گل مستور می‌سازند. در درمانهای سنتی در آذربایجان از ارمنی گیلی برای درمان تب و ورم پستان در گاو استفاده شده و به موضع می‌مالند. در موارد ساییدگی و سوختن لای پای بچه ناشی از مدفوع نیز استفاده می‌شود. نوعی از این گیل را نیز که رنگ خاکستری متمایل به سبز دارد در ایام قدیم به جای صابون و شامپو در شستشوی مو به کار می‌بردند.

۱۱- چنبر

۱۲- همچنین کلمه‌ی تنک در ترکی نیز کاربرد قدیمی داشته و به صورت تونوک (Tunuk) تلفظ می‌شود.

۱۳- کهن = کوهن (köhən) برجستگی بین دو اندام حرکتی پیشین در زیر سینه. همینک نیز در بعضی مناطق آذربایجان رایج است.

۱۴- علت = به عربی است و بیماری را گویند. آما هلت واژه‌ی اخذ شده از علت به معنی بیماری همینک در بعضی از مناطق آذربایجان رایج است.

۱۵- زرنیخ - زرنیخ نیز همینک در آذربایجان رایج است. برای ساختن بمب دستی (ترقه) در مراسمات نزدیک عید نویسنده سطور در زمان کودکی شاهد بوده که افراد نوجوان زرنیخ

را از مغازه خریداری می‌کردند و با گوگرد کبریت و چند چیز دیگر در ساختن ترقه استفاده می‌کردند.

۱۶- ابرش یا ابره - رنگهای ناخالص و مخالف رنگ اصلی در فرش یا هر چیز دیگر. در آذرشهر بین فرش‌بافان همینک رایج می‌باشد.

نتیجه‌گیری:

۱- دلیلی بر عدم انتساب فرسنامه به ارسطو ارایه نشده است. احتمالاً آقای سیریل الگود به دلیل عدم اطلاع از زبان عربی در اصطلاح «فرسنامه» فرس موجود را که به معنی «اسب» می‌باشد و معنی «اسب نامه» دارد را با فرس (فارس) اشتباه گرفته اند و رساله را به ایران قدیم منسوب کرده‌اند!؟

۲- با توجه به وجود کلمات ترکی که توضیح آن ارایه گردید، فرض ترجمه از «ترکی به فارسی» بر ترجمه از «تازی به فارسی» اولویت و ارجحیت دارد.* ■

---

* نوشته های داخل پرانتز و زیرخط‌دار از مصحح یعنی نویسنده کتاب «تاریخ دامپزشکی و پزشکی ایران»، جلد اول، دکتر حسن تاجبخش می‌باشد.

موغام
وحدت فلسفه‌سی‌نین تظاهرو و ادراکی کیمی

● زمرد قلی‌زاده*

کورلارین فیلی تصویر ائتمه‌سی حاقیندا‌کی مشهور روایته، عادتاً، مرکّب، «سرلی» حادثه‌لری‌نین تفسیرینده عقلین امکانلاری‌نین محدودلوغونو وورغولاماق اوچون مراجعت ائدیرلر.

درکی مرکب، سرّینی سوناجان آچمایان حادثه‌لر ایچینده بشر مدنیتینده عصرلر بویو یاشایان، انسانی کامل‌لیگه آپاران موغامین خصوصی یئری وار.

موغام – دونیا مدنیتی‌نین بئشیگی، دونیا دینلری، فلسفه و فلسفه‌نین شعر و موسیقیده تظاهرونون قدیم و بلکه، ایلک وطنی اولان شرقده یارانمیش شرق اسلام بؤلگه‌سی معنوی مدنیتی‌نین آیریلماز حصه‌سیدیر.

موغامین اعجازکار سحری‌نین منبعی دونیا معنوی مدنیتی‌نین جهانشمول فئنومئنی – وارلیق فلسفه‌سیدیر کی، وارلیغین حصه‌سی – انسانا تمثیل ائتدیگی وارلیغین وحدتینی و بیرلیگینی نشان وئریر. دونیا موسیقیسینده اؤزونه‌مخصوص شکیلده تظاهرونو تاپمیش وحدت فلسفه‌سی اسلام شرقی موسیقی مدنیتینده موغام ژانریندا دا گئنیش و تام صورتده عکسینی تاپیب. الاهی محبته و ایراسیونال ادراکا دایانان بو فلسفه انسانی وحدته یؤنَلدَن، اونا وارلیغین معنوی بیرلیگی و محبته لایق اولماسی حاقیندا هومانیست ایدئانی آشیلاییر. محض بو باخیمدان ایلاهی ایله دنیوی‌نی، باطنی ایله ظاهری‌نی بیرلشدیرن موغام سسلندیکده اوْ، زمان و مکان سرحدلرینی سیله‌رک مختلف دوشونجه صاحبلرینی مفتون ائتمک قدرتینه قادردیر.

---

* فلسفه علملری دوکتورو

تاریخاً و معاصر دؤرده مدنیت‌شناسلیقدا فلسفه و موغاما یاخین اولان صوفی فلسفه‌سی حاقیندا تصوّر و آنلاملار بیرمعنالی اولمادیغی کیمی، موغام فلسفه‌سی‌نین آنلامینی و بو فلسفه‌نین تفسیری ده بیرمعنالی اولماییب.

بونا سبب، بیر طرفدن، یاخین و اورتا شرق خلقلری‌نین موسیقی‌یه حکّ اولونموش یوکسک فلسفی دوشونجه‌سی‌نین تظاهرو – موغام فئنومئنی‌نین مرکّب‌لیگی، اوندا ظاهری و باطنی باشلانغیجلارین فوْرما و مضموندا وحدتی و بو وحدتین سیستم شکلینده ثابت‌لشمیش عنعنه‌یه چئوریلمه‌سی و عینی زماندا موغامین داخلاً داشیدیغی و رنگارنگ‌لیگینی تأمین ائدن قانونی‌لشدیریلمیش چرچیوه‌دن چیخماماق شرطیله ایمپروْویزاسیا [بدیهه‌گویی] امکانلاریندادیر. دیگر طرفدن، سبب موغامین چوخ‌چالارلی ظاهری و باطنی فورمالاری آرخاسینداکی درین مضمونونو دویان و درک ائدن یارادیجی اوستاد-موغام ایفاچیلاری، موغام تفسیرچیلری و موغام دینله‌ییجی‌لری‌نین معنوی امکانلاریندان، اونلارین تدریس نتیجه‌سینده می الده ائتدیکلری و یا ژنتیک قابلیت‌لریندن آسیلی اولاراق موغامین سرّینه واقف اولما امکانلاریندادیر. محض بو سرّین درکی موغامی ایفا، تفسیر و دینله‌مه زمانی (و بلکه معیّن وقت داها سونرا دا) انسانی غیر-ارادی اولاراق زمان، مکان و اؤزوندن (شخصی «من»یندن) بئله تجرید و موسیقی‌نین آهنگینه غرق ائدیر.

موسیقی‌شناسلیقدا موغامین شرحی و اونا وئریلن تعریفلرده موغامین فلسفی ماهیتینه دقتین چاتیشمامازلیغی اونون ایدئا اساسینی تشکیل ائدن باطنی-سرّی (ائزوتئریک) وحدت فلسفه‌سی‌نین آدی بئله چکیلمه‌مه‌سی‌نین سببلری، ظنّیمیزجه، مختلفدیر.

اورتا عصرلرده موغامین موسیقیده تظاهرو اولان وحدت فلسفه‌سی، عینی ایله موغامدا استفاده ائدیلن فلسفی پوئزیا نمونه‌لری اسلامین اورتودوکسال تفسیری ایله اوزلاشمادیغی اوچون بیر چوخ حاللاردا بدعت کیمی سجیه‌لندیریلیردی. گمان ائتمک اولار کی، بلکه ده، ۱۴-۱۵-جی عصرلرده رئگیونال مدنیتی تمثیل ائدن بوتؤو سیستم و واحد استروکتورا مالیک موغامین پارچالانماسی و اونون گله‌جکده آیری-آیری خلقلره منسوب ائتنیک موغاملار شکلینده تشکّل و انکشافی گؤستریلن سببله - موغامین فلسفی اساسینا مناسبت ایله علاقه‌دار ایدی.

موغام فلسفه‌سینه سوْوئت موغام‌شناسلیغینداکی مناسبت، بو فلسفه‌نی ساده‌جه اواراق گؤرمه‌مک ایسه، حاکم مارکسیست ایدئولوژیسی‌نین آتئیزمی ایله باغلی ایدی و محض بو سببدن سوْوئت دؤرونده موغامین تعریفی اونون استروکتور و فورمال خصوصیتلری، رئالیزم، خلقی‌لیگی و س. حاکم ایدئولوژی باخیمیندان مقبول جهتلری ایله محدودلاشیردی.

سؤیلَنیلن و آشاغیدا گتیریلن ملاحظه‌لر موسیقی‌شناس اوْلمایان مؤلّفین یاریم عصر مدنیت تاریخی چرچیوه‌سینده، آذربایجان و بوتؤولوکده اورتا عصر شرق اسلام بؤلگه‌سینده فلسفه و خصوصاً فلسفی پوئزیا تاریخی‌نین تدقیقی تجربه‌سینه اساسلانیر.

علمی تعریفین تعریفی وئریلن حادثه و پروسئسین اساس ماهیتینی آچماسی ضروری‌لیگینی و ادبیاتدا موغاما وئریلن تعریفلرده اوندا ظاهری و باطنی باشلانغیجلارین معنالارینی، بو باشلانغیجلارین وحدتی‌نین اساسیندا دوران فلسفی ایده‌نین گؤستریلمه‌سینی نظره آلاراق مذاکره اوچون موغامین آشاغیداکی تعریفینی تکلیف ائدیرم:

موغام (یا موغاملارین جمعی – موغامات)، موسیقی ژانری اولاراق اسلام شرقی مدنیتینده یارانمیش قانونلاشمیش عنعنه‌وی، چوخ‌چالارلیغی ایله سجیّه‌لنن موسیقی تفکّرو سیستمی، وارلیغین وحدتی آهنگی فلسفه‌نین موسیقیده تظاهرو و بو وحدتین پیللەواری، بیر-بیرینی عوض ائدن مقاملار واسطه‌سیله ادراکی یولودور.

یاراندیغی ایلک دؤرلرده، موغام انسانین وارلیغین وحدتینی درک ائتمکله برابر اؤزونو ده بو وحدتین آیریلماز حصّه‌سی کیمی حس و درک ائتمک، «اورک گؤزو» ایله اؤزونو واحدله بیر گؤرمک جهدینی عکس ائدیردی. موغام، انسانین یوخلوقدان (او بیری دنیادان) وارلیغا (یاشادیغی دنیایا) گلمه‌سینی و بو دنیادان یئنه ده یوخلوغا (او بیری دنیایا) قاییتماسی آرزو و جهدینی، ایلک باشلانغیجدان آیریلاراق ایلک باشلانغیجا قاییدیشی، دنیوی حیاتدا ناقصلیکدن معنوی کامل‌لیگه، واحدله (آللاهلا) وحدته جهدی‌نین موسیقیده عکسینی تاپمیش یولو ایدی.

موغام – دؤره‌دیر (سیکل‌دیر)، و بورادا یالواریش، دعا، مراسمدن مقصد، باطنی معنا – انسانین آللاهلا بیرلیکده اولدوغو ایتیریلمیش جنّتین اونا قایتاریلماسیدیر.

موغامین ایده مضمونونو تشکیل ائدن، اونون فلسفه‌سی اولان «وحدت»، «وحدت الوجود»، «پانتئیزم»، وارلیغین وحدتی حقینده عینی ایده‌نی مختلف صورتلرده تصور و تفسیر ائدن میستیک دینی-فلسفی دنیاگؤروشودور کی، وارلیغین آهنگینی عکس ائتدیره‌رک مادّه و ایده‌نی، مادّی و معنوینی، خالق و مخلوقو، وحدت و کثرتی، مؤجود عکس‌لیک و ضدیتلری راسیونال و ایراسیونال یوللا وحدتده تقدیم ائدیر و بو مؤقعه اونو (همین فلسفه‌نی) وارلیغا ماتریالیست و ایدئآلیست یاناشمانین رادیکاللیغیندان یایین‌دیراراق و معین معنادا بو مؤقعلرین بیرطرفلیگینی انکار ائده‌رک اونلارین اوزرینده یوکسَلَن، انسانی هومانیزم و تولئرانت‌لیق (تحمّل، گذشت) پرینسیپلری اساسیندا کامل‌لشدیرن فلسفه‌دیر.

موغاماتدا، سانکی، اسلام عالمی‌نین غیراوْرتودوکسال جریانلارینا خاص انسانی کامل‌لیگه آپاران مقاملار عکس اولونور.

وحدت فلسفه‌سی وارلیغین بوتؤولوک و آهنگی‌نین ادراکی و تفسیری ضرورتیندن و انسانین پسیکولوژیک اؤزونوتصدیقی جهدیندن یارانمیش قدیمدن باشلایاراق تاریخین بوتون دؤرلرینده مؤجود و تام امین‌لیکله گومان ائتمک اولار کی، گله‌جکده ده مؤجود اولاجاق اونیوئرسال فلسفی دنیاگؤروشودور.

مقایسه‌لر گؤسترییر کی، دنیانین مختلف ائتنو-جوغرافی بؤلگه‌لرینده و، او جمله‌دن اسلام بؤلگه‌سینده ده، وحدت فلسفه‌سی و بو فلسفه‌ده انسانا آیریلمیش یئر، بیر چوخ حاللاردا خارجی اوخشارلیغی و ماهیتی‌نین عینی‌لیگی ایله سجیه‌لنیر.

بؤلگه‌نی تمثیل ائدن ملّی موغاملاردا معنوی کامل‌لیگه آپاران وحدت فلسفه‌سی‌نین مغزی - عرفانی پانتئیزمی - بو موغاملارین ایده و استروکتور-تیپولوژیک مقایسه‌سی ثبوت ائدیر. بؤلگه ائتنیک ملّی موغاملاری‌نین اؤزونه‌مخصوصلوغونو اؤیرنرکن اونلارین واحد بؤلگه مدنیتی‌نین بونؤوره‌سی اوزرینده یوکسلمه‌سی و ایلکین، یارانما دؤروندن بری، معین دگیشیک‌لیکلره معروض قالمالارینا باخمایاراق تاریخی عنعنه کیمی بؤلگه خلقلری معنویاتینی بیرلشدیرمه‌سی، بو بیرلشمه‌یه دایاق اولماسی‌نین اهمیتی یاددان چیخاریلمامالیدیر.

موغامین صوفی موسیقیسیندن فرقلرینی نظره آلاراق، نظره آلمالی‌یی‌ق کی، فلسفی کاتئقوری کیمی عرفانی عشقه و ایراسیونال تفکّره اساسلانان وحدتِ وجودا استناد تکجه تصوّفه دگیل، اسلام بؤلگه‌سی‌نین غیراوْرتودوکسال جریانلاری‌نین اکثریتینه خاص ایدی. موغامین صوفی فلسفه‌سی و موسیقیسی ایله یاخینلیغینی قید ائتمک واجبدیر، لکن اونلارین بعضی حاللاردا عینی‌لشدیریلمه‌سی میللری دوزگون دگیل. موسیقی‌شناسلیغین دیگر مسأله‌لری ایله یاناشی بو مسأله ده تدقیقات اوبژئکتی اولمالیدیر.

قلوبال موسیقی مدنیتی‌نین انکشافیندا عمومی جهت و قانوناویغونلوقلارین تدقیقی باخیمیندان موغاماتین فلسفی پرینسیپلری‌نین شرق مدنیتیندن قایناقلانان و میستیک پانتئیزمی ایله سجیه‌لنن آوروپا موسیقی رومانتیزمی‌نین ایده پرینسیپلری ایله باغلی عُلوی محبت، غم، غصّه، اضطرابلاردان کئچن ایلکین باشلانغیجا قاییدیش یولونون ایزلَنیلمه‌سی ده دقّتی جلب ائتمه‌یه بیلمز.

تاریخاً، موغامین تکاملو عنعنه‌وی-اینتئلئکتوال سجیه‌سی ایله فرقلنن دینله‌ییجیلری‌نین اونون ایلکین، اساس ایده-فلسفی پرینسیپی – دؤره‌نین (سیکلین) انسانین آللاها قاییدیشینا، وحدته آپاران غم و غصّه دولو یول کیمی قاورانیلماسی تدریجاً ضعیفله‌ییر و ایتیردی. ایفاچی و دینله‌ییجی

موغامین عرفانی (میستیک) پانتئیزم ایده‌سی‌نین داشیماسیندان، ترّنموندن، اونون عذابلی کامل‌لشمه یولو ایله وحدت آختاریشیندان خبردار اولمایا دا بیلر.

لکن موغامین انسانی معناً تمیزلیگه، صافلیغا، کامل‌لیگه استقامت‌لندیرمه‌سی جهدی — بو فونکسیونو دگیشمز اولاراق قالیر. و موغام دؤر و مکاندان آسیلی اولمایاراق هم ایفاچی، هم دینله‌ییجی‌نین شعورو و تحت‌الشعورونا، اونلارین ژئنئتیک، قان یادداشلارینا تأثیر ائده‌رک اونلاری وجده گتیریر و وحدت آهنگی‌نین سونسوزلوق و عظمتینه قوْووشدورور.

موغامین انسانا تأثیریندن دانیشارکن دقّتی بیر مقام‌ا دا یؤنلتمک ایستردیک. موغامین تکجه اینسترومئنتال و ووْکال ایفالاری‌نین اولماسی ایله یاناشی اکثر حاللاردا اوْ، اینسترومئنتال و ووْکال ایفانین وحدتی کیمی تقدیم ائدیلیر. موغامین ایفاسیندا فلسفی مضمونلو موسیقی‌نین فلسفی شعرله وحدتی بیر طرفدن، اونون اساس ایده‌سی‌نین قاورانما و ادراکینا کؤمک ائدیرسه، دیگر طرفدن، بلکه ده، اونون تأثیرینی پارچالایاراق دینله‌ییجینی وحدتدن ایکی‌لیگه، بیر یوْخ، ایکی باشلانغیجین، چوخ وقت سؤزله افاده ائدیلمیش شعرین غلیظ مضمونونون قاورانماسینا یؤنلدیر؛ باشقا سؤزله، بو حالدا موغام ایلکین مقصده یؤنلمیشی مقصددن یاییندیریب، دنیوی‌نین عُلوی ایله بیرلشمه‌سینه مانع اولماسی سوآلی اوچون اساس یوخدورمو؟

معلومدور کی، هر بیر دؤر موسیقی‌شناسلیغی دا احتوا ائدن مدنیت‌شناسلیق قارشیسیندا اؤز ایستک و طلبلری ایله باغلی وظیفه‌لر قویور. حاضردا کئچمیش سوْوئت اسلام شرقی بؤلگه‌سی‌نین موسیقی‌شناسلاری قارشیسیندا[1] موغام موسیقی مدنیتی‌نین تدقیقی و تبلیغی، موغامین ماهیتی و اونون، انسانی معنوی کامل‌لیگه آپارماسی ایله باغلی اولان دائمی‌لیگه ادعاسی علمی اوبژئکتیو و آنلاشیقلی صورتده جمعیته چاتدیرمایق وظیفه‌سی دورور.

معاصر موغام‌شناسلیق قارشیسیندا دوران وظیفه، ظنیمیزجه، موغام کوْنسئپسیونونون کاتئقوریال آنلاملاری و ان اوّل «موغام» (مَقام) آنلامینا علمی تعریفیندن سوْوئت دؤرو سیاسی ایدئولوژیسی طلبلرینه اویغون اولاراق اساسسیز چیخاریلمیش فلسفی کوْمپونئنتی[1] قایتارماق و آشاغیدا گؤستریلن دیگر مسأله‌لره سؤیلَنیلن باخیمدان دا آیدینلیق گتیرمکدیر:

---

[1] قید ائدک کی، آذربایجان ملی علملر آکادئمیاسی‌نین مخبر عضوو، پروفسور ز.صفروْوا «آذربایجان موسیقی علمی. ۲۰-۱۳-جی عصر» (باکی، ۲۰۰۶) کتابینا داخل ائتدیگی س.اورموی‌نین، ع.ماراغایی‌نین و م.م.نوّابین رساله‌لری اساسیندا «قدیم موسیقی تئرمینلری لغتی»-نده «بایاتی»-یا بئله تعریف وئریلیر: «دؤر مصراعدان عبارت ووْکال موسیقی ژانری. بو مصراعلاردا پوْئتیک اوبراز و فلسفی فکر افاده اولونور» (آدی چکیلن اثر، ص ۴۷۱). لکن «موغام» («موغامات»)، «دستگاه»، «مایه»، «دؤره»-نین تعریفلرینده بو حجادثه‌لرین فلسفه ایله

- ادبیاتدا بیرمعنالی آنلاملار کیمی ایشلَنیلن «موغام» و «موغامات» آنلاملاری‌نین عینی و یا فرقلی آنلاملاری آیدینلاشدیریلمالیدیر؛

- «موغام قانونو» آنلامی‌نین و موغامین قورولوشو شئماسی‌نین موغامین ایده-فلسفی مضمونو ایله سببیّت علاقه‌لری‌نین شرحی وئریلمه‌لیدیر؛

- «دستگاه»-ین فلسفی کونسئپسیونو (وحدت فلسفه‌سی ایله باغلی‌لیغی) تفسیر ائدیلمه‌لیدیر؛

- چوخ‌معنالی «مایه» آنلامی‌نین (بو آنلام – ماهیت، منبع، اساس، ماتریا، سبب، موسیقیده سس، پرده، باشلانغیج بؤلمه‌سی، کلاسیک موغام ژانری‌نین لاد اساسلاری، موغامین ایلک و اساس پرده‌سی، مقامین اساس ثابت پرده‌سی، موغام دستگاهی‌نین بیرینجی شعبه‌سی، یاخین شرق خلقلری‌نین موسیقیسینی تشکیل ائدن آلتی آوازاتدان بیری و س.) مضمونو، ممکنسه، نسبتاً دقیق‌لشدیریلمه‌لی و موغام فلسفه‌سی ایله علاقه‌سی آیدینلاشدیریلمالیدیر؛ موغامین، اونون تشکّلو و سونراکی انکشافی دؤرلری‌نین فلسفی و موسیقی منبعلری حقینده علمی معلومات نظردن کئچیریلمه‌لی و امکان داخلینده بو معلومات گئنیش‌لندیریلمه‌لیدیر.

- «دؤر»، «دایره» آنلامی‌نین احتوا ائتدیگی فلسفی ایده ایضاح ائدیلمه‌لیدیر؛

- «رئگیونال موغام» و «ائتنیک موغام» آنلاییشلاری، اونلارین علمی تعریفلرینده اوخشار و فرقلی جهتلر دقیق‌لشدیریلمه‌لیدیر؛

- موغامین رئگیونال و ملّی موسیقی مدنیتلری‌نین فئنومئنی کیمی تشکّلو و سونراکی انکشافی دؤرلرینده، سؤوئت دؤرونده موغامین تفسیری نظره آلینماق شرطیله، اونون فلسفی و موسیقی منبعلری حقینده معلومات گئنیش‌لندیریلمه‌لیدیر؛

-معاصر آذربایجان موغامی‌نین، اونون فلسفی کونسئپسیونونون، مضمون و فورماسی‌نین اوریژینال‌لیغی، معاصر ائتنیک موغاملاردان فرقی آراشدیریلمالی و بو معلومات ییغجام شکیلده «آذربایجان موغامی» آنلامی‌نین تعریفینه داخل ائدیلمه‌لیدیر؛

- موغامین بیر فئنومئن کیمی باطنی (ائزوتئریک) فلسفه‌سی‌نین درکینده سس (موسیقی) و سؤزون رول و یئری‌نین اؤنملی‌لیگی تفسیر و معین ائدیلمه‌لیدیر؛

- ملّی فلسفه‌لرین تکامل یولونون ملی موغاملارین مضمون و فورماسی‌نین تکاملو ایله باغلی‌لیغی سبب-نتیجه باخیمیندان ایزلَنیلمه‌لی و شرح ائدیلمه‌لیدیر؛

باغلی‌لیغی حقینده معلومات یوخدور. موغامین اساس آنلاملارینا عینی مناسبت اکثر موسیقی لغتلری و تدقیقاتلاردا دا مشاهده اولونور.

- موغام کونسئپسیونونداکی رمزی سایلارین سئچیمی آیدینلاشدیریلمالیدیر.

مؤجود موسیقی لغتلرینه یئنی باخیش طلب اولونور. بو لغتلرده موسیقی‌شناسلیغین، او جمله‌دن، موغام علمی‌نین اساسینی تشکیل ائدن بیر سیرا کاتئقوریال آنلاملار معادل (تعریف اوچون ضروری اولان ایده، مضمون، فورما، حادثه‌نین کیفیتینی معیّن ائدن عمومی و خصوصی جهتلر – جنس و نؤع گؤستریجیلری‌نین تام و لاکونیک عکسی) تعریفلرینی تاپماییبلار. موغام کونسئپسیونون اساس آنلاملاری‌نین چوخ‌معنالی‌لیغی و موافق لغتلرده اوخوجونو استقامت‌لندیرن خصوصی آکسئنتلرین اولماماسی اونون ماراقلاندیغی مسأله‌لر حقینده مستقل علمی معلومات الده ائتمه‌سینی مرکب‌لشدیریر.

موغام حقینده علمی ادبیاتدا چوخ‌سایلی، آیدین اولمایان و مباحثه‌لی مسأله‌لرین مؤجودلوغو موسیقی تنقیدی‌نین گئنیش‌لنمه‌سینی طلب ائدیر. مطبوع و شفاهی علمی مذاکره‌لر یولو ایله موغام علمی‌نین اساس کاتئقوریال آنلام و نظری تصورلری‌نین هئچ اولمازسا نسبی اونیفیکاسیونو تاملیغی و بوتؤولوگو ایله سجیه‌لنن موغام فئنومئنی‌نین ماهیتی و اساس انکشاف قانوناویغونلوقلاری حقینده معلوماتلارین دوروست‌لشمه‌سی اوچون ضروریدیر. موغام‌شناسلیغین کاتئقوریال آپاراتی‌نین دوروست‌لشمه‌سی اونون بیر علم کیمی کامل‌لشمه‌سی‌نین زمینی اولا بیلر.

موغام‌شناسلیغین تاریخی، گومان کی، موغامین یارانماسی ایله هم‌دؤردور. موغام، اؤیرنیلیب و اؤیرنیله‌جک و شبهه یوخدور کی، موغام علمی، تکرارائدیلمز فلسفی مُدرک‌لیگی و بدیعی گؤزللیگی ایله فرقلنن موغام حقینده چوخ‌سایلی، مختلف سویّه و چالارلی اثرلرله زنگین‌لشه‌جک. بو اثرلر، یقین کی، موغامین داشییجیسی اولان بؤلکه خلقلرینده ملّی و بؤلگه مدنیتلری‌نین وارثی و صاحبی کیمی موغاماتین قلوبال مدنی مکاندا بوندان سونرا دا لایقلی تقدیمی و تبلیغی اوچون جواب‌ده‌لیک حسّینی آرتیراجاق. ■

مصاحبه با دکتر عالم لبیب
استاد دانشگاه تخار افغانستان

● محمدرضا هیئت

دکتر سید محمد عالم لبیب

سید محمّد عالم لبیب فرزند روان‌شاد سید توردی در سال ۱۳۳۶ (۱۹۵۸م.) در روستای خانچهار باغ اولو سوالی (شهرستان) اندخوی ولایت (استان) فاریاب افغانستان دیده به جهان گشود. تحصیلات ابتدایی را در زادگاه خود به پایان رسانید. در سال ۱۳۵۵ خورشیدی تعلیمات ثانوی (دبیرستانی) را درلیسهٔ ابومسلم اندخوی به پایان برده، در سال ۱۳۵۶ در دانشکدهٔ ادبیات وعلوم بشری (دانشکدهٔ زبان و ادبیات کنونی) دانشگاه کابل به تحصیل زبان و ادبیات فارسی دری پرداخت. در میانهٔ همان سال برای ادامهٔ تحصیل به کشور روسیهٔ فدراتیو اعزام شد. در سال ۱۳۶۳ (۱۹۸۴م.) دورهٔ فوق لیسانس را در همان کشور به پایان رسانیده، موفق به دریافت گواهینامهٔ فوق لیسانس درعلوم فیلولوژی (زبان‌شناسی و ادبیات‌شناسی) گردید. از اواسط سال ۱۳۶۳ تا پایان ۱۳۷۱ در دانشکدهٔ زبان و ادبیات دانشگاه کابل و پس از آن در دانشگاه بلخ (شهر مزار شریف) به تدریس زبان و ادبیات ترکی ازبکی و نیز ادبیات فارسی دری پرداخت. در کنار

تدریس، در سال ۱۳۷۸ به عنوان رئیس دانشکدهٔ ادبیات و در سالهای ۱۳۸۰ و ۱۳۸۱ به سمت رئیس دانشگاه بلخ نیز فعالیت نمود. مدتی نیز در مؤسسهٔ تحصیلات عالی فاریاب تدریس کرد. در سالهای ۱۳۸۷ ـ ۱۳۸۵ نیز سمت ریاست دانشگاه تخار (استان شمال شرقی افغانستان) را به عهده داشت. وی اکنون در گروه ترکولوژی دانشکدهٔ زبان و ادبیات دانشگاه کابل به امر تدریس و پژوهش ادامه می‌دهد.

افزون بر تدریس در دانشگاه ها، از سال ۱۳۷۴ سـردبیری ماهنامهٔ ادبی- فرهنگی «انجمن فرهنگی امیر علیشیر نوایی» را که به نام «یاغدو» (نور) در مزار شریف تا بهار ۱۳۷۷ نشر می‌گردید نیز به عهده داشت. شماری از کتابهای ادبی و تاریخی، مانند «تاریخ مقیم خانی» (اثر منشی محمد یوسف شبرغانی، آغازسدهٔ ۱۲ هـ ق.)، «محبت‌نامه» خوارزمی (شاعر ترکی‌زبان سدهٔ ۸ هجری) و مجموعه اشعار برخی از سرایشگران معاصر ترکی‌زبان و فارسی‌زبان افغانستان را ویراستاری کرده و دیباچه‌هایی بر آنها نوشته، برخی از آنها را در همان انجمن به چاپ رسانیده است. در سالهای پسین نیز شماری از گزینه‌های شعری سرایشگران امروزین، به ویرایش و پیشگفتارهای وی منتشر شده است.

سید محمد عالم لبیب به زبانهای فارسی دری و ترکی ازبکی شعر می‌سراید و این سروده‌ها از سال ۱۳۵۱ در مطبوعات افغانستان به چاپ رسیده است. دو دفتر شعر وی به زبان ترکی اوزبکی به نامهای «سؤز اینجولری» (مرواریدهای سخن) (۱۳۶۸) و «تویغولریم، قیغولریم» (احساسات و اندوههای من) (۱۳۸۴) به ترتیب از سوی انجمن نویسندگان افغانستان در کابل و بنیاد فرهنگی و انتشاراتی باختر در شهر مزار شریف از چاپ برآمده‌اند. مجموعه‌ای از سروده‌هایش به زبانهای فارسی دری و ترکی ازبکی زیر عنوان «یک تصویر در دو آیینه» آمادهٔ چاپ است .

وی مقالات و رساله‌های فراوانی در زمینهٔ نقد ادبی، نظریهٔ ادبی و تاریخ ادبیات ترکی ازبکی نوشته است. این مقاله‌ها و نیز ترجمه‌های وی از زبان روسی در موضوعات مشابه در مجله‌های افغانستان مانند «عرفان»، «خراسان»، «ژوندون»، «چاووش»، «صبا»، «یاغدو» و «جنبش» در روزنامه‌ها و جرایدی چون «انیس»، «هیواد»، «ندای اسلام». مجله‌های دانشگاهی مانند: «علوم اجتماعی» (دانشگاه کابل) و «بلخ» (دانشگاه بلخ) به چاپ رسیده‌اند. ازجملهٔ رسالات تحقیقی وی می‌توان از «زندگانی و میراث ادبی مولانا لطفی هروی» (به زبان ترکی ازبکی) و «پژوهشی در نقد ادبی» (به زبان فارسی) نام برد که بخشهایی از آنها در مجله‌ها به نشر رسیده، اما به گونهٔ کتاب مکمل تا کنون امکان چاپ نیافته است.

آقای محمدرضا هیئت دبیر مجله وارلیق گفتگویی با دکتر سید محمد عالم لبیب انجام داده‌اند که تقدیم خوانندگان گرامی مجله وارلیق می‌گردد.

دکتر لبیب: با ابراز تشکر از جنابعالی، درود و احترامات فایقه خود را خدمت مؤسس، صاحب امتیاز و مدیر مسئول مجلهٔ وزین فرهنگی «وارلیق» استاد گرانقدر و محترم پروفسور دکتر جـواد هیئـت و همهٔ خوانندگان گران‌ارج این مجله تقدیم می‌کنم.

م. ر. هیئت: جناب دکتر لبیب، مطمئناً خوانندگان ما مایلند بدانند که وضعیت زبانی در افغانستان چگونه است و کدام یک از لهجه‌های زبان ترکی در این کشور تکلم می شود؟ همچنین در قانون اساسی جدید افغانستان چه آزادیهایی برای زبانهای قومی و به ویژه زبان ترکی در نظر گرفته شده است؟

دکتر لبیب: می‌دانید که افغانستان نیز مانند ایران و بسیاری از کشورهای منطقه و جهان، کشوری کثیرالملّه است. بدین معنی که گروه های قومی گوناگونی درآن زندگی می‌کنند. اقوام عمدهٔ افغانستان همانا پشتونها، تاجیکها، ترکها و هزاره‌ها می‌باشند که اکثریت جمعیت کشور را تشکیل می دهند. افزون بر آنها، گروه های قومی دیگری چون بلوچها، پشه‌یی‌ها، نورستانی‌ها و اقوام پامیری مانند شغنی‌ها که هر کدام دارای زبان ویژهٔ خود هستند و نیز هندوها در افغانستان در کنار سایر اقوام به سر می‌برند.

با آنکه زبانهای پشتو و دری (فارسی) هر دو زبان رسمی دولتی به شمار می روند، اما زبان دری افزون برخود تاجیکها، در میان همهٔ اقوام ساکن کشور گویندگان بسیار دارد و می توان گفت که به زبان بین الاقوامی مبدل گردیده است. بعضی از اقوام، مثلاً هزاره ها که گروه بزرگ قومی را تشکیل میدهند و بنابر نتایج برخی از پژوهشهای مردم شناختی، تبار ترکی- مغولی دارند، زبان اصلی خویش را در درازای سده‌ها فراموش کرده، به یک لهجهٔ خاص زبان فارسی دری که ویژهٔ خود آنهاست، سخن میگویند و این گویش عناصر زبانی ترکی-مغولی را خیلی زیاد در خود جا داده است. به همین گونه، اقوام دیگری چون اویماق‌ها، بیات‌ها، قزلباش‌ها و افشارها که اصلاً تبار ترکی دارند، نیز فاقد زبان قومی خود بوده، به یکی از گویشهای جغرافیایی زبان فارسی دری تکلم می‌نمایند.

از میان اقوام ترک افغانستان، ازبکها (اوزبیکها) و ترکمنها هستند که به لهجه های مربوطه زبان ترکی سخن میگویند و اساساً در پنج استان شمالی (بلخ، سمنگان، جوزجان، سرپل و فاریاب) و چهار استان شمال شرقی کشور (بغلان، قندز، تخار و بدخشان) سکونت دارند و در استانهای دیگر، ازجمله پایتخت کابل نیز جمع کثیری از این اقوام یکجا با گروه‌های قومی دیگر زندگی می کنند. بنابراین، از لهجه های معاصر ترکی همین لهجه‌های ازبکی و ترکمنی‌اند که در افغانستان گویندگان چند ملیونی دارند و اساساً به زبان خود حرف می‌زنند و به استثنای روشنفکران و تحصیل‌یافته‌هایشان به هیچ زبان دیگری بلد نیستند.

جمعیت در خور توجهی از قرقیزها که نیز از اقوام ترک‌اند، در مناطق کوهستانی پامیر نزدیک به مرز مشترک میان افغانستان و چین زندگی می کنند هم به لهجهٔ ترکی قرقیزی سخن می گویند. بدین سان، هزاران خانوادهٔ ترک قزاق که در استانهای شمالی و شمال شرقی کشور بسر می بردند، در دهه‌های پسین بنا بر وضع ناگوار زندگی و بیداد نا امنی در مملکت، بیشترشان مهاجرت کردند و عمدتاً در جمهوری قزاقستان سُکنی گزیدند.

در قانون اساسی جدید افغانستان که در مجلس بزرگِ تشکیل یافته در سال ۱۳۸۲به تصویب رسید، با تقاضاهای مصرانهٔ نمایندگان اقوام ترک کشور، به ویژه ازبکها و ترکمنها مبنی بر تسجیل رسمیت زبانشان در قانون، سرانجام ماده‌ای در قانون اساسی (مادهٔ شانزدهم) درج گردید که سازگار با آن، در کنار دو زبان رسمی دولتی (پشتو و دری)، سایر زبانهای قومی افغانستان مانند ترکی (ازبکی و ترکمنی)، بلوچی، پشه‌یی، نورستانی و... در مناطقی که گویندگانشان اکثریت را تشکیل می‌دهند، زبانهای رسمی سوم به شمار می‌آیند. دولت وظیفه فراهم‌آوری زمینه‌های رشد و انکشاف زبانهای رسمی سوم را در مطابقت با احکام قانون به عهده گرفته است. اما شش سال گذشته پس از تصویب قانون اساسی جدید نشان می‌دهد که تطبیق این ماده در عمل بسیار به کندی و همراه با تعلل به پیش می‌رود.

م. ر. هیئت: افغانستان مهد ادب ترکی و فارسی است. همان طوری که اوّلین شعر فارسی در افغانستان سروده شده، خاستگاه ادبا و اندیشمندان ترکی مانند علی‌شیر نوایی نیز افغانستان می‌باشد. به نظر شما مردم افغانستان تا چه حد توانسته از میراث غنی فرهنگ ترک محافظت کند؟

دکتر لبیب: درست است که کشوری که امروزه به نام افغانستان به جامعهٔ جهانی شناسانده میشود، بخش عمدهٔ سرزمین خراسان کهن، مهد ادب فارسی و یکی از زاد بوم های اصلی ادبیات ترکی بوده است. اما پس از آنکه جغرافیای سیاسی این سرزمین دستخوش دگرگونی گردید، مردم افغانستان، به ویژه ترکهای این کشور بنا بر عوامل گوناگون نتوانستند از زبان، میراث غنی ادبی و فرهنگی خود محافظت و پاسداری بایسته بکنند. در اوایل سدهٔ بیستم بسیاری از نسخ خطی کتابهای مربوط به تاریخ، ادبیات و فرهنگ ترکان و نیز تاجیکان از منازل مردمی که در بیسوادی نگه داشته شده از ارزش آنها ناآگاه بودند، گردآوری و طعمهٔ آتش گردیدند. چنانکه در تداوم آنگونه کار روایی ها، در این ایام نیز داستان «کتاب‌شویی» در رودخانه‌های نیمروز و هلمند را از سوی مقامات و کارمندان وزارتِ فرهنگ افغانستان ممکن است شنیده باشید. علاوه برآن، بسیاری از سنگ‌نبشته ها که حاکی از تاریخ و فرهنگ ترکها در این کشور بوده است، منهدم گردیدند و نامهای جغرافیایی که به زبان ترکی بوده اند، تعویض گردیدند. تنها در دو سه دههٔ پسین است که ترکهای افغانستان مانند سایر اقوام ساکن این کشور، مجال مطرح کردن حقوق سیاسی، زبانی و

فرهنگی خود را یافته و فرزندانشان حق تحصیل به زبان مادری در مدارس را از لحاظ قانونی کسب نموده اند. در بعضی از دانشگاههای کشور بخشهای زبان و ادبیات ترکی ازبکی ایجاد گردیده که شمار محدودی از دانشجویان در آنها مصروف تحصیل زبان، ادبیات و میراثهای فرهنگی خویش سازگار با روشهای علمی معاصر اند. اینجا و آنجا جریده‌یی یا مجله‌یی به زبان ترکی ازبکی یا ترکمنی و یا به گونهٔ مختلط با زبان فارسی دری نشر می‌شود. ولی آنچه از همه مهمتر و مایهٔ امیدواری به آینده است، دیگر نسل جوان ترکهای افغانستان علاقه و گرایش شدید به محافظت، آموزش و فراگیری، رشد و توسعهٔ زبان، ادب و همهٔ مواریث و پدیده‌های فرهنگی مردم خود دارد و این امر، هرگاه متعهدانه به پیش برده شود، انشاءالله تعالی، نتایج مطلوبی به بار خواهد آورد.

م. ر. هیئت: جناب آقای دکتر عالم لبیب، روابط ترکان افغانستان با ترکان سایر کشورها و به ویژه ترکهای ایران را چگونه ارزیابی می کنید؟

دکتر لبیب: در سالهای گذشته چون دیوارهای آهنین میان ترکهای افغانستان و سایر کشورهای جهان، به ویژه با هم زبانانشان در قلمرو اتحاد شوروی سابق کشیده شده بود، سخن گفتن از هر نوع روابط میان ترکهای آن سوی مرز و افغانستان بیهوده بود. ترکیه از ما خیلی دور افتاده، دسترسی بدان از محالات به شمار می آمد. درحال کنونی هم اگرچه رفت و آمدهای بسیار محدودی به جمهوری های ترک مستقل آسیای مرکزی و نیز کشور ترکیه وجود دارد، بازهم از روابط نزدیک به خصوص فرهنگی با جمهوریهای آسیای مرکزی نمی‌توان سخن گفت. هرگاه در پیوند با چنان روابط بخواهیم حرف بزنیم، دشواریهای فراوانی در این عرصه وجود دارد: نخست اینکه رسم الخط آنها درگذشته سریلیک (یا کریلیک) بود و حال به لاتین تبدیل شده که هر دو برای ترکهای کشور ما نا آشناست. زیرا که رسم الخط ترکهای افغانستان مانند ایران همان نوشتار تنظیم شده بر مبنای الفبای تازی با تغییرات اندک است. باید خاطرنشان ساخت که متأسفانه هیچ رابطه فرهنگی مستقیم میان ترکهای افغانستان و ایران تا کنون وجود نداشته است. صرف همین قدر می‌توان از روابط فرهنگی دم زد که بعضی از نبشته ها و کتابهایی که دانشمندان و پژوهشگران ترک ایران دربارهٔ زبان، ادبیات و تاریخ مشترک ترکها به نشر می‌رسانند، به دست اهل دانش و تحصیل‌یافتگان ترکهای افغانستان رسیده به گرمی مورد استقبال و مطالعه قرار می گیرد. چنانکه کتاب «نگاهی به تاریخ زبان و لهجه های ترکی» جناب محترم پروفسور دکتر جواد هیئت و نیز رسالهٔ «مقایسه اللغتین» ایشان که به پیروی از «محاکمه اللغتین» امیرکبیر میرنظام الدین علیشیر نوایی فانی سازگار با اصول زبان‌شناسی معاصر نگاشته شده است، خوانندگان زیادی میان ترکهای افغانستان پیدا کرده و مورد استفاده گسترده قرار گرفت. همچنان ترجمهٔ فارسی «دیوان لغات الترک» محمود کاشغری با تحاشی و توضیحات آن که به قلم جناب آقای دکتر حسین محمدزاده

صدیق صورت پذیرفته است، منبع مغتنمی برای ترکهای کشور ما نیز گردید که بر مبنای آن بتوانند از تاریخ زبان، فرهنگ و ادبیات خویش آگاهی بیشتر به دست آورند.

م. ر. هیئت: در افغانستان وضعیت کتاب و نشریات به زبان ترکی (ازبکی و ترکمنی و...) چگونه است؟

دکتر لبیب: هرگاه بخواهیم دربارهٔ کتاب و مطبوعات به زبان ترکی (ازبکی و ترکمنی) در افغانستان سخن بگوییم، صرفاً از دههٔ ششم شمسی به بعد می توانیم در این باره سخن بگوییم. پیش از آن، اگر یکی دو مورد را مستثنی قرار دهیم، اصلاً نشانی از کتاب و مطبوعات در این زبان نمی توانست وجود داشته باشد.

در سال ۱۳۵۷ نخستین جریده به زبان ترکی ازبکی به نام «یولدوز» (ستاره) که در هفته یک بار چاپ می‌گردید، در کابل سپس در شهر مزار شریف آغاز به نشر کرد و با وجود وقفه‌های گاهگاهی، نشر آن هنوز ادامه دارد. بعدتر، جریده‌ای به نام «گوراش» (مبارزه) به زبان ترکی ترکمنی در شهر شبرغان، مرکز استان جوزجان انتشار گردید که تاکنون به کار خود ادامه میدهد. در سالهای پسین جراید و نشریه های دیگری به نامهای «بیلگی»، «یاغدو» (نور)، «اولوس»، «ایزگو نیت»، «کوزگو» (آیینه)، «آق یول» و غیره به صحنهٔ مطبوعات ترکی در افغانستان آمدند و برخی از آنها تاکنون منتشر می‌گردند. مجله‌هایی بنامهای «آیدین» و «گونش» هم در این اواخر تأسیس گردیده به شکل ماهنامه به ازبکی و ترکمنی و فارسی نشر می‌شوند. دوام کار نشر این جراید و ماهنامه‌هایی که ذکر شد، منوط به امکانات مالی گردانندگان آنهاست. چه اینها از سوی دولت حمایت نمی‌گردند. بنابراین، کار این نشریه ها هر از گاهی با وقفه‌هایی مواجه می‌گردد. در سالهای ۶۰ و نیز در دورهٔ کنونی افزون بر جراید و مجله ها به زبان ترکی ازبکی و ترکمنی، مجموعه های شعر، داستان کوتاه و نبشته های پژوهشی نیز از سوی انجمن های ادبی به چاپ رسید، یکی دو فرهنگ (لغتنامه) از طبع برآمد، برخی از آثار کلاسیک های ادبیات ترکی چون امیر علیشیر نوایی، ظهیرالدین محمد بابرشاه، مختومقلی فراغی و دیگران با تیراژهای معینی چاپ گردیده در اختیار دوستداران قرارگرفت. کتب درسی برای دانش آموزان مدارس استانهای شمالی (ترکستان) و شمال شرقی (قطغن زمین) که ترکهای ازبک و ترکمن در آنها اکثریت اهالی را تشکیل میدهند، از سوی وزارت معارف (آموزش و پرورش) تألیف و به نشر می رسد. همهٔ اینها را میتوان دست آورد در خور توجهی در ترویج و انکشاف زبان و فرهنگ ترکی در افغانستان کنونی ــ یکی از زادبوم های اصلی این زبان و ادبیات ــ به شمار آورد. اما هنوز این کارها با کاستی ها و نواقص جدی روبروست. عدم انسجام امور، نبود امکانات مالی و فنی، کمبود کادرهای متخصص و کارشناس در زمینه های زبانشناسی، تاریخ، ادبیات و فرهنگ ترکی در کشور ما، از چالشهای عمده در راستای این گونه فعالیتهاست.

م. ر. هیئت: جناب آقای دکتر لبیب در پایان گفتگو می خواستم نظر شما را در مورد مجلهٔ «وارلیق» بدانم.

دکتر لبیب: مجلهٔ «وارلیق» فصلنامه ادبی فرهنگی وزینی است که از مدتهای مدیدی بدین سو دربارهٔ تاریخ، فرهنگ، زبان و ادبیات ترکها به دو زبان ترکی و فارسی منتشر می‌شود. مطالب و مقالاتی که در این مجله به نشر می‌رسند، از دیدگاه اینجانب، برخوردار از ویژگیهای علمی ـ پژوهشی‌اند. در صورت امکان اگر مجلهٔ «وارلیق» از لحاظ طرح، شکل و صحافت هم مرغوب‌تر گردد و قطر آن نیز نسبت به حالت کنونی‌اش افزایش یابد، کمال مطلوب خواهد بود. ■

دوکتور جواد هیئت گئرچک‌لیگی

● عیسی حبیب‌بیگلی*

دوکتور جواد هیئت هر شئیدن اول دنیادا تانینمیش گؤرکملی آذربایجان ضیالیسیدیر. پارلاق، آیدین، بوتؤو شخصیتینه گؤره او، دنیا آذربایجانلیلاری‌نین اساس آغ‌ساققاللاریندان بیرینه چئوریلمیشدیر. اوستاد جواد هیئتین آدی دنیادا مشهور اولان آکادمیک آزاد میرزه جانزاده، خلق رسامی طاهر صلاح‌اوف، پروفسور لطفی‌زاده، بسته‌کار عارف ملیک‌اوف کیمی تانینمیش آذربایجانلیلارین جرگسینده چکیلیر. اؤزونون سانبالللی خدمتلری ایله او، منسوب اولدوغو اولکه‌یه ده، تمثیل ائتدیگی خلقه ده باش اوجالیغی قازاندیرمیشدیر. اصلینده ایسه دوکتور جواد هیئتین شهرتی ایرانین و آذربایجانین سرحدلرینی آشمیش، بو گؤرکملی شخصیت گئنیش معنادا دنیا فاکتی سویه‌سینه یوکسلمیشدیر. جواد هیئت آذربایجانین اولادی، ایرانین وطنداشی، بشریتین تمثیلچیسیدیر.

سکسن ایل اول آذربایجانین قدیم شهرلریندن و اساس مرکزلریندن بیری اولان تبریزده دنیایا گؤز آچان دوکتور جواد هیئت کئچدیگی شرفلی عؤمور یولو ایله شرق و غرب مدنیتلرینی، علمی نائیلیتلری اؤزونده بیرلشدیرمیشدیر. تهراندا، ایستانبولدا و پاریسده آلدیغی عالی طب تحصیلی بو سینتزی دولغون شکیلده احتوا ائدیر. او، قوجا شرقین ابن سینا کیمی حکیم- فیلوسوفلاری‌نین ارثیندن اؤیرندیکلری ایله غرب طب علمی‌نین یئنی‌لیکلرینی سنتز ائتمگی باجارمیشدیر. دوکتور جواد هیئت شرق تفکّرلو؛ غرب بیلیکلی حکیم جراحدیر. او، ایراندا ایلک دفعه اولاراق اکسپریمنتال جراحلیغین اساسینی قویموش، اوغورلا آچیق اورک عملیاتلاری آپارمیش، بؤیرک کؤچورمه ایشینی اوستالیقلا کئچیرمیشدیر. بین الخلق جراحلار جمعیتی‌نین تدبیرلرینده ایرانین تمثیلچیسی کیمی فعال اشترک ائدن جواد معلم حکیم‌لیک و طب علمی ساحه‌سینده قازاندیغی بؤیوک اوغورلارلا

---

* ناخچیوان دؤلت اونیورسیته‌سی‌نین رئکتورو (رئیسی) - آکادمیک

آذربایجانلی سؤیونو دا تانیدیر و بیر داها حرمته قووشدورور. اونون تهراناکی آزاد اسلام اونیورسیته‌سی‌نین کافئدرا (گروه) مدیری و پروفسورو کیمی ثمره‌لی فعالیتی، هابئله باکیدا آذربایجان بین الخلق اونیورسیته‌سی‌نین طب فاکولته‌سینده اوخودوغو محاضره‌لر حکیملرین یئنی نسلی‌نین - یئنی جواد هیئتلرین فورمالاشدیرماسینا خدمتین افاده‌سیدیر. جواد معلم آذربایجان طب اونیورسیته‌سی‌نین فخری پروفسورو آدینی دا حکیم‌لیگین اوجالیغی‌نین علامتلریندن بیری کیمی داشییر. اونون قاراباغ محاربه‌سی‌نین آغیر یاراليلاریندان ۱۵۵ نفرینه تهراندا گوستردیگی تمناسیز خدمت سادجه هیپوکرات (بقراط) آندینا صداقتینه دگیل، سؤزون بؤیوک معناسیندا وطنداشلیغین بارز تظاهرلریندن بیریدیر.

نتیجه اعتباریله اونو دئمک ایسته‌ییرم کی، دوکتور جواد هیئت دنیا مقیاسلی بؤیوک حکیمدیر، بوندان دا چوخ، وطنداش–حکیمدیر. مُدرک‌لیگی، حکیم‌لیگه گتیردیگی اجتماعی دگرلر اونو معاصر ابن سینا مرتبه‌سینه اوجالتمیشدیر.

دوکتور جواد هیئت گؤرکملی یارادیجی شخصیتدیر. چوخ‌جهتلی ثمره‌لی فعالیتینه گؤره اونو اونیورسال یارادیجی شخصیت کیمی قبول ائتمک لازم گلیر. حکیم–فیلوسوفلوغو ایله یاناشی، عالم–ادبیّات‌شناس، تورکولوق– شرق‌شناس، فولکلورچو، تاریخچی، ناشر– پوبلیسیست کیمی آردیجیل و مقصده‌یؤنلو فعالیتی ایله جواد هیئت آذربایجان علمی–ادبی و اجتماعی فیکرینه بؤیوک تحفه‌لر وئرمیشدیر. او، بو ساحه‌لرین هر بیرینده یئنیدیر، بنزرسیزدیر، یالنیز اؤزونه مخصوص اولان خدمتلرین مؤلّفیدیر. بو ساحه‌لرین هامیسینا جواد هیئت یئنی مضمون، یئنی سویّه گتیرمیشدیر. نتیجه‌ده یئنی مرحله - علمی–اجتماعی فیکرین انکشافیندا دوکتور جواد هیئت مرحله‌سی فورمالاشمیشدیر. ملّی‌لیک، وطنداشلیق مؤقعی‌نین افاده‌سی، هومانیتار علم ساحه‌لری‌نین واحد مَجرادا، بیر یارادیجی شخصیتین سیماسیندا بیرلشدیریلمه‌سی، اجتماعی دوشونجه‌نین جمعیت‌شناسلیقلا علاقه‌لندیریلمه‌سی جواد هیئت مرحله‌سی‌نین اؤزونه‌مخصوصلوغونو شرطلندیریر. یوکسک پروفسیونالليق، درین علمی عمومی‌لشدیرمه، یئنی‌لیگه، آختاریشلارا اوستونلوک وئرمک ده بو مرحله‌نی سجیه‌لندیریر. بوتون بونلارا گؤره‌دیر کی، اونون هومانیتار ساحه‌نین مختلف استقامت‌لری اوزره میدانا چیخمیش اثرلری‌نین هر بیری علمی محیطیمیزده حادثه کیمی قارشیلانیب. «آذربایجان ادبیّاتی تاریخینه بیر باخیش» (۱۹۸۰) اثری سانکی پروفسیونال بیر ادبیّات‌شناسین چوخ ایللیک زحمتی‌نین سایه‌سینده میدانا چیخان، داها گئنیش عمومی‌لشدیرمه امکانلارینا مالک اولان دگرلی ادبیّات تاریخیدیر. «آذربایجان شفاهی خلق ادبیّاتی» اثرینده (۱۹۸۸) جواد هیئت حقیقی بیر فولکلورچو کیمی چیخیش ائدیر. اونون تقدیماتیندا آذربایجان فولکلورو

داها بوتؤو و تامدیر. جواد هیئتن آذربایجان شفاهی خلق ادبیّاتینی بیر چوخ قیمتلی نمونه‌لری تاپیب اوزه چیخارماقلا داها دا زنگینلشدیریلمیشدیر.

«تورکلرین تاریخ و مدنیتینه بیر باخیش» (۱۹۹۳) اثری جواد هیئته مخصوص کانسپسییا اساسیندا یازیلمیشدیر. اوللا، اثرده جواد هیئت ائتنوگئنزیس مسأله‌سینه اؤزونون جلب ائدیجی، ماراقلی علاوه لرینی ائتمیشدیر. ایکینجیسی، جواد هیئت مدنیتله تاریخی گئدیشاتی وحدتده افاده ائتمگی ضروری سایمیشدیر. اوچونجوسو، تاریخی انکشاف دگرلندیریلمه‌سینده ملّیلیک عاملی اؤنه چکیلمیشدیر. دؤردونجوسو بو اثرده آذربایجانین تاریخی جوغرافییاسینا یئنی یاناشما اؤز عکسینی تاپمیشدیر. آذربایجان تاریخی یئنیدن یازیلارکن تاریخ‌شناسلیغین جواد هیئت کانسپسیاسیندان یارادیجی استفاده‌سی بو ایشه یالنیز فایدا گتیره بیلر.

جواد هیئتین «ایکی دیلین مقایسه‌سی» اثری معاصر تورکولوژییا دا، چاغداش شرق شناسلیغا دا سانبالللی علمی تحفه‌دیر. بو قیمتلی اثرده جواد هیئت ملّی مؤقعه مالک یئتکین تورکولوقدور. گئنیش دنیا گوروشلو شرق‌شناس کیمی ده او، «ایکی دیلین مقایسه‌سی» اثرینده قاباریق نظره چارپیر. جواد هیئت بو اثرده فارس دیلی‌نین اینجه‌لیکلرینه، قراماتیک خصوصیتلرینه تورک دیلی قدر یاخیندان بلد اولدوغونو نمایش ائتدیریر. جواد هیئت بو اثرینده هر ایکی دیله عاید دگرلی علمی فکرلرینی، نظری دوشونجه‌لرینی یوکسک پروفسیونالیقلا افاده ائدیر. ایکی دیلین مقایسه‌سینده ده جواد هیئت اوبژئکتیو مؤقع توتور.

هئچ شبهه یوخدور کی، دوکتور جواد هیئتین چوخ جهتلی فعالیتی‌نین ذروه‌سینده مشهور «وارلیق» ژورنالی دایانیر. سون ۲۷ ایل عرضینده آردیجیل شکیلده نشر اولونان «وارلیق» ژورنالی ایله جواد هیئت آذربایجان دیلینی، ادبیّاتینی، مدنیتینی ایراندا و دنیادا تانیتماغا سیویل بیر اوردو قدر، مستقل بیر علمی تدقیقات اینستیتوسو قدر شرفله خدمت ائتمیشدیر. آذربایجان مطبوعاتی تاریخینده «ملا نصرالدین» و «فیوضات» ژورناللاریندان سونرا یالنیز «وارلیق» درگیسی ادبی مکتب سویّه‌سینه یوکسلمیشدیر. بؤیوک دئموکرات جلیل ممّدقولی‌زاده‌نین، مشهور تورکولوق علی بیگ حسین زاده‌نین کئچن عصرین اوللرینده «ملا نصرالدین»ده و «فیوضات»دا گؤردوکلری ایشلری بو گون دوکتور جواد هیئت بویوک اوغورلا حیاتا کئچیریر.

دوکتور جواد هیئت گؤرکملی اجتماعی خادمدیر. بیلیگینی، نفوذونو، قوّه و باجاریغینی وطنین و ملّتین ترقّیسینه، یوکسلیشینه، پروبلئملری‌نین حلّینه فداکارلیقلا صرف ائدن دوکتور جواد هیئت اجتماعی فعالیتی ایله ده چوخ بؤیوک حرمت قازانمیش، مینلرله انسانین یادداشیندا و طالعینده سیلینمز ایز قویموشدور.

بو جور خلق آدامی اولماق میسیاسی هم ده مشهور سویداشیمیزین منسوب اولدوغو نسلین عائله‌نین عنعنه‌لریندن ایرلی گلیر. خاطرلاتماق یئرینه دوشردی کی، اونون آتاسی میرزه علی هیئت هله ۱۹۱۹-جو ایلده رسمی هئیتله ناخچیوانا گلمیش، سوسیال-سیاسی پروبلئم لرله اوزلشن یئرلی اهالی‌یه یاردیمینی اسیرگه‌مه‌میشدیر. عنعنه‌نین دوامی کیمی اؤتن عصرین دوخسانینجی ایللری‌نین اوللرینده قاراباغ محاربه‌سی یارالیلارینا تمناسیز یاردیم گؤسترن، بو مناقشه‌نین عدالتلی حلّی اوچون اؤز مؤقعینی قطعیتله بیان ائدن دوکتورون همین وقت بو مقصدله تورکیه‌نین او زمانکی رهبری سلیمان دمیراله مکتوبلا مراجعت ائتمه‌سی فاکتی دا بو باخیمدان بؤیوک تاریخی دگره، معنی و اهمیته مالکدیر. بو فاکت هم ده جواد هیئتین عؤمور یولو و چوخ جهتلی فعالیتینده آشکار گؤرونن ایران- تورکیه- آذربایجان داها بیر افاده‌سی کیمی قوتلیدیر. یعنی جواد هیئتین هم علمی، ادبی- مدنی، هم ده اجتماعی فعالیتی بو اوچ اؤلکه آراسیندا اعتبارلی بیر کؤرپو وظیفه‌سینی بؤیوک اوغورلا گئرچکلشدیریر. او، وطنی ایراندا اولوغو کیمی، تورکیه و آذربایجاندا دا درین حرمتله سئویلیر، چاپ اولونان اثرلری احترامله قارشیلانیر.

آذربایجان خلقینین عمومملّی لیدری جناب حیدر علی‌یئف همیشه جواد هیئتین شخصیتینه و فعالیتینه یوکسک قیمت وئرمیش، اونا بؤیوک احترامینی افاده ائتمیشدیر. دوکتورون ۷۰ و ۷۵ ایللیک یوبیلیلری ایله علاقه‌دار اؤلکه‌میزده دولغون تدبیرلرین حیاتا کئچیریلمه‌سی، جواد هیئت حقّینده آیریجا کتابین نشری، چوخ‌سایلی مقاله‌لرین درجی، رادیو و تئلویزیون وئرلیشلری‌نین حاضرلانماسی دا عمومملّی لیدریمیز حیدر علی‌یئفین مشهور سویداشیمیزا احترامی‌نین ایشیغیندا گئرچکلشمیشدیر.

بو یاخینلاردا باکیدا جواد هیئتین ۸۰ ایللیک یوبیلئیی‌نین ده طنطنه ایله قید اولونماسی، آذربایجان رئسپوبلیکاسی پرزیدنیتی جناب الهام علی‌یئفین جواد هیئتی شخصاً تبریک ائتمه‌سی ده اؤلکه‌میزده بو مشهور ضیالی‌یا و اجتماعی خادمه دولت سویه‌سینده گؤستریلن دقّت و قایغی‌نین پارلاق تظاهرودور. ناخچیوان مختار رئسپوبلیکاسی‌نین عالی مجلسی‌نین صدری حرمتلی واصف طالب‌اوفون تشبّثو و حمایه‌سی ایله جواد هیئتین ۸۰ ایللیک یوبیلئیی‌نین ناخچیواندا یوکسک سویه‌ده قید ائدیلمه‌سی مختار رئسپوبلیکانین ادبی-مدنی، اجتماعی محیطینده ماراقلا قارشیلانمیشدیر. بو دا تصادفی دگیل، چونکی ناخچیوان اجتماعیتی جواد هیئتین یارادیجیلیغی و فعالیتی ایله چوخدان تانیشدیر. هله ۱۹۹۳-جو ایلده مشهور سویداشیمیز ناخچیواندا اولموش، بیر سیرا ادبی- مدنی تدبیرلر و گؤروشلرده، او جمله‌دن خلق شاعری ممّد آرازین ۶۰ ایللیک یوبیلیی ییغینجاغیندا اشترک ائتمیش، همین ایل اوکتیابرین ۱-ده ناخچیوان دؤلت اونیورسیته‌سی‌نین علمی شوراسی‌نین قراری ایله بو عالی مکتبین فخری پروفسورو آدی وئریلمیشدیر. ۱۹۹۶-جی

ایلده اوستاد رومانتیک صنعتکار، بؤیوک متفکّر حسین جاویدین محتشم مقبره‌سی‌نین آچیلیش مراسمینده جواد هیئت ده عمومملّی لیدریمیز حیدر علی‌یئفین دعوتی ایله اشترک ائتمیش، بئله‌جه، ناخچیوانلا بیر داها تانیشلیق امکانی قازانمیشدیر. نهایت بیر قدر اوّلده قید ائتدیگیمیز کیمی، جواد هیئتین ۸۰ ایللیک یوبیلیی گونلرینده او، یئنیدن ناخچیوانلیلارین قوناغی اولموشدور. آغ‌ساققال ضییالیمیز خاطرلاییر کی، ناخچیوانا ایلک دفعه ۱۹۷۱-جی ایلده گلمیش، داها دوغروسو، موسکووایا بین الخلق سمپوزیوما گئدرکن قاتارلا بورادان کئچمیشدیر. استقلالی آذربایجان اوچون بؤیوک نعمت سایان جواد معلم اؤتن ایللر، خصوصاً مستقل‌لیک دؤرونده رئسپوبلیکامیزین، او جمله‌دن اونون آیریلماز ترکیب حصه‌سی اولان ناخچیوانین ساحه‌لرده چوخ بؤیوک انکشاف یولو کئچدیگینی وجدله دیله گتیریر.

اوستاد عالم، بؤیوک وطنداش، فعال احتماعی خادم جواد هیئت عؤمرونون دوققوزونجو اون‌ایللیگینه قدم قویور. کئچیلمیش، یولا سالینمیش ایللری نظره سالاندا بیر داها آیدین اولور کی، جواد هیئت اوجالیغی‌نین، جواد هیئت نفوذونون و عظمتی‌نین بیر سرّی وار! مسلکه، آمالا، اوغروندا اون ایللر صرف ائتدیگیی عالی حقیقته اینام! باشقا سؤزله دئسک، جواد هیئت عؤمرونون بوتون مقاملاریندا، فعالیتی‌نین بوتون ساحه‌لرینده همیشه ثابت مؤقع نمایش ائتدیرمیش، حقیقته، دوزلوگه، حلاللیغا صادق قالمیشدیر. جواد هیئت وارلیغی، توکنمز انرژیدن، درین هومانیزمدن، خلقه، ملّته خدمت دویغوسوندان پرورش تاپیب گئرچکلشن جواد هیئت حقیقتی دونندن باشلانیب بو گوندن کئچن، گله‌جگه یؤن آلیب ابدیته قووشان بیر فئنومئندیر. بو فئنومئنین مؤجودلوغونون اوّلی ۱۹۲۵-جی ایلدن باشلانسا دا دوامی گئرچک‌لیک، حقیقت قدر سونسوزدور. ■

عثمان تورکایین یارادیجیلیغی‌نین ایلک مرحله‌سینه احمد هاشمین تأثیری*

● دوکتور ائلمیرا ممّدوْوا**

عثمان تورکای (۲۰۰۱-۱۹۲۷) دنیا ادبیّاتی تاریخینده «اوزای (فضا) چاغی اوْزانی» آدی ایله مشهوردور. یارادیجیلیغی ایکی مرحله‌یه آیریلان مؤلّفین شعرلری دنیانین بیر چوخ دیللرینه چئوریلمیش، ایکی دفعه نوبل مکافاتینا نامزد گؤستریلمیش، ۵۰- دن چوخ مکافاتا لایق گؤرونموشدور.

عثمان تورکای ایلک یاردایجیلیق ایللرینده کلاسیک عنعنه‌لرین دوامچیسی و احمد هاشم، یحیی کمااّل کیمی تورک شاعرلری‌نین آردیجیلیدیر.

ایکینجی مرحله‌ده ایسه اونون یارادیجیلیغی‌نین مؤضوع و ایده خصوصیتلری، ادبی تأثیر قایناقلاری تمامی ایله فرقلیدیر. تورکایین آشاغیداکی شعر کتابلاری محض یارادیجیلیغین ایکینجی مرحله‌سینده قلمه آلینمیش اثرلریدیر: «یئددی تللی»، «اوْیور گَزَر»، «بئتهووونده آیدینلیغا اویانماق»، «قیامت گونو گوزلَمجیلری»، «ائورَتین دوشونده گزگین»، «Cosmorama»، «پیرامید اوچلوسو»، «اؤلومسوزلوک آجیسی» و ...

---

* بو موضوع ایلک دفعه اولاراق «معاصر قیبریس تورک پوئزیاسی‌نین فورمالاشماسیندا عثمان تورکایین رولو» آدلی دیسئرتاسیا ایشیمیزده آراشدیرمایا جلب اولونموشدور (۵۵-۴۹-جو صحیفه.) داها سونرالار مقاله شکلینده عثمان تورکایلا باغلی قیبریسدا چاپ اولوناجاق کتابا داخل ائدیلمک اوچون وئریلمیشدیر (ترتیباتچی: شوکت اؤزنور). عثمان تورکایین ۷-جی ایل‌دؤنومونده اورتا دوغو اونیوئرسیته‌سینده‌کی مراسمده شوکت اؤزنور طرفیندن نشره گئده‌جک کتابین ترکیب حصه‌سی کیمی معروضه ائدیلمیش، لکن یانلیشلیق نتیجه‌سینده بعضی اینترنت سایتلاریندا مقاله، چوخ تأسف کی، شوکت اؤزنورون آدینا تقدیم اولونموشدور.

** آذربایجان ملّی علملر آکادمیاسی – شرق‌شناسلیق اینستیتوسو

۱۴ یاشیندا لیریک (تغزلی)، ۱۸ یاشیندا ائپیک (حماسی) شعرلر یازان عثمان تورکای پوئتیک امکانلاری‌نین گئنیش‌لیگی ایله اؤزونو هم قیبریس تورک ادبیّاتیندا، هم ده دنیا شعرینده تصدیقله‌میشدیر. طبیعیدیر کی، او دا بوتون بؤیوک شاعرلر کیمی یارادیجیلیغیندا عنعنه و نوواتورلوغو بیرلشدیرمیش و پوئزیاسینین ایلک ایللرینده یوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی، تورکیه‌لی سمبولیست شاعرلردن بهره‌لنمیشدیر.

سلف و خلف مناسبتلری اوزاق و یاخین زمانلاردا یاشامیش یاردیجی انسانلارین اوخشار و یا عینی دویغولاری‌نین، دوشونجه و حس‌لرینین تظاهرونده میدانا چیخاراق اونلاری ادبیّات تاریخینده‌کی مؤقعلرینه گؤره معین جرگه‌لرده بیرلشدیرمیشدیر. بو نقطهٔ نظردن عثمان تورکایین دا بو سیستمده آردیجیلی اولدوغو و دوامچیلاری اولان سؤز- صنعت صاحبلری مؤجوددور. بئله‌لیکله، یارادیجیلیغی‌نین ایلک دؤرونده کلاسیک شرق پوئزیاسی ایله دریندن تانیش اولان عثمان تورکای داها چوخ سمبولیست شاعرلردن تأثیرلندمیشدی.

چارلز بودلئرین «شَر چیچکلری» شعری‌نین ادبیّات عالمینده یاراتدیغی دؤنوش نقطه‌سندن سونرا وئرلاین، رئمبائود و مالارمئنین یارادیجیلیغیندا برقرار اولان سمبولیزم ادبی جریانی فرانسادا میدانا چیخسا دا، تئزلیکله بوتون آوروپا، آمریکا و آسیایا یاییلاراق بیر نؤع عمومدنیا مدنیت حادثه‌سینه چئوریلیر. ۱۹۰۲-۱۸۸۶-جی ایللرده بؤیوک وسعت کسب ائدن و شوپنهاوئرین فلسفه‌سی‌نین تاثیری آلتیندا فورمالاشان، پارناسیزمه و ناتورالیزمه عکس رئاکسیا کیمی یارانان سمبولیک شعر«ترک ائدیلمیش اسکی پارکلار، اؤلو شهرلر، سارارمیش یاپراکلارلا اؤرتولو دورغون سولار، گئجه‌لئیین قیسیلان بیر لامپا ایشیغی، پرده‌لرده گزینَن کؤلگه‌لر، سس‌سیزلیک سلطنتی و ایچینده افقی بکله‌ین، گؤزلر حقّینده‌دیر.» (۷۶-۷۵، ۷) سمبولیستلره گؤره، شعر رئاللیق ایله بوتون باغلارین کسیلدیگی نقطه‌ده باشلاییب، سونسوزلوغا دوغرو گئنیش‌لنیر.

۱۹-جو عصرین غرب مدنیتی ایله سیخ علاقه‌ده انکشاف ائدن تورکیه ادبیّاتیندا سمبولیزم ادبی جریانی‌نین دا معیّن تأثیرلری اولموشدور. احمد راسم، جناب شهاب الدین، خالد ضیاء اوشاقلی‌گیل، محمد رئوف کیمی ادبیّاتچیلار بو جریان و اونون نماینده‌لری حقّینده مختلف یازیلارلا چیخیش ائتسه‌لرده تورک ادبیّاتیندا سمبولیزمین ایلک گؤرکملی نماینده‌سی احمد هاشم ساییلیر. حتی، اونون ۱۹۹۲-جی ایلده «درگاه» ژورنالیندا نشر ائتدیردیگی «شعر حقّینده بعضی ملاحظه‌لر» مقاله‌سی تورک ادبیّاتیندا سمبولیزمین بیان‌نامه‌سی کیمی قبول ائدیلیر. بیرینجی دنیا محاربه‌سی دؤرونده سمبولیزم جریانی تورکیه‌ده داها دا انکشاف ائدیر. محاربه‌نین گتیردیگی اومیدسیزلیک، پریشانلیق زمانیندا یازارلار داها چوخ سمبولیک اثرلر یازماغا باشلاییرلار.

احمد هاشم یارادیجیلیغی حقّینده تورکیه‌لی آراشدیریجیلار طرفیندن بیر چوخ تدقیقاتلار آپاریلمیش و سمبولیست شاعر کیمی اونون پوئزییاسی هرطرفلی تحلیل ائدیلمیشدیر. بیز همین تدقیقاتلاردان دا استفاده ائده‌رک، احمد هاشملا عثمان تورکایی بیرلشدیرن جهتلر اوزرینده دوراجاغیق. بو صنعتکارلارین ادبی نمونه‌لری‌نین تحلیلینه کئچمزدن اؤنجه، اونلارین حیات صحیفه‌لرینده‌کی اوخشار مقاملارا توخونماق ایستردیک. چونکو انسانین عؤمور یولونون هر بیر آنی، هر بیر تأثّراتی اونون صنعتینده مطلق شکیلده اؤز عکسینی تاپمیش اولور. منبعلردن آلدیغیمیز معلوماتلارا گؤره، هاشم «بدبخت، غریب و مضطرب اولموشدور.» (۶۶ ،۱) هاشمین حیات گئرچک‌لیکلریندن آلدیغی ایلک تأثّراتی آجی و اضطراب‌وئریجیدیر. صنعتکارلار اوشاقلیق ایللری‌نین شیرین و آجی تأثیر و تأثّراتلارینی دایما خاطرلرینده یاشاداراق اثرلرینده عکس ائتدیریرلر. احمد هاشم دا بئله‌دیر. دایما خسته اولان نهایت، بو خسته‌لیکدن اؤلن آناسی شاعرین روحوندا درین بیر بوشلوق یاراتمیش و یتیملیگی بوتون حیاتی بویونجا کؤنلونده قانایان بیر یارا اولموشدور. (۷ ،۲) بیلدیگینیز کیمی، عثمان تورکای دا کؤرپه یاشلارینداایکن آتاسینی، سونرادان ایسه آناسینی و باجیسینی ایتیرمیش و «عؤمرومون داغلارینداا» آدلی کیچیک پوئماسی دا بو مؤضوعا حصر اولونموشدور. احمد هاشم ایسه ایلک شعری «خیالِ عشقیم»-دن باشلایاراق، دئمک اولار کی، بوتون یارادیجیلیغی بویونجا آناسی‌نین، باغداددا کئچیردیگی اوشاقلیق ایللری‌نین خاطره‌سینی پوئزییاسیندا عکس ائتدیرمیشدیر. هر ایکی شاعر اؤز فلاکتی‌نین، یاخینلاری‌نین اؤلومونون سببینی طبیعتده گؤرموشلر. عثمان تورکای قوشلاری، چیچکلری سورغو-سوآلا چکمیش، احمد هاشم ایسه بیر خزان یئلینی گوناهلاندیرمیشدیر:

Ey eski kamer, sen bizi elbette bilirsin
Annemdi o nurunda gezen zilli-mehasin
Bendim o çocuk, bendim o simayi-tahayyür
Bir gün ki, hazan ufka kızıl dalgalı bir nur
Bir kanlı ziyâ haşrediyorken, onu bir yed
Bir bâdı-haşin adlı o rüyâyı müebbed (1, 28)

عمومیتله، هم احمد هاشم، هم ده عثمان تورکایدا طبیعت بعضاً واسطه اولماقدان چیخاراق آیریجا اوبراز کیمی دقّتی جلب ائدیر. داها دوغروسو، بیر چوخ حاللاردا شاعرین اؤزو کؤلگه‌ده قالاراق، طبیعت بیرینجی پلانا کئچیر و اونون حسلری‌نین افاده‌سینده اساس عامل کیمی چیخیش ائدیر. تورکیه‌لی تدقیقاتچی عاصم بئزیرجی‌نین یازدیغینا گؤره، «دویغولاری طبعتین آراجیلیغی ایله دیشا وورماق، دیش ائورَینی ایچ ائورَتین تمثیلچیسی قیلماق یؤنتَمینی هاشم، ادبیّاتِ جدیدچیلردن

آلمیش و گنجلیک شعرلریندن بعضیلرینه اویغولامیشدیر». (۳۰، ۱) بو جَهته ده دقّت یئتیرمک لازمدیر کی، احمد هاشم طبیعتین کدرلی آنلارینی پوئزیایا گتیریر، اونون شعرلرینده طبیعت بیر قایدا اولاراق حُزن افاده ائدیر. یئنه ده عاصم بئزیرجی‌یه گوره، گئجه، قارانلیق اونا امکان وئریر کی، بدبین فکرلرینی داها یاخشی عکس ائتدیرسین. حتی هاشمین اؤزونون قید ائتدیگینه گؤره، او، گونشی، صاباحی او سببدن خوشلامیر کی، گون ایشیغی هر شئیی اولدوغو کیمی گؤستریر، گئجه‌نین یاراتماغا امکان وئردیگی تصوّرلرین، خیاللارین اوزریندن پرده‌نی قالدیریر. گئجه‌نین اَسرارانگیزلیگی گونش شعاعلاری آلتیندا اریییب آجی گئرچک‌لیگه دؤنور. سَلَفیندن فرقلی اولاراق، تورکای صاباحین شفقینی حریّتین، گؤزللیکلرین، عدالتین، یاخشیلیقلارین، برکتین رمزی قبول ائدیر.

محض بو جهتی نظره آلاراق، عثمان تورکایین تام سمبولیست شاعر اولمادیغینی وروغولایا بیله‌ریک. احمد هاشم فرانسیز سمبولیستلری آراسیندا ان چوخ تأثیرلندیگی رئقنئری تام تکرار ائتمه‌دیگی کیمی، عثمان تورکای دا هاشمین مطلق آردیجیلینا چئوریلمیر. عمومی‌لیکده سمبولیزمدن گلن پئسیمیزم نه بیری‌نین، نه ده دیگری‌نین پوئزیاسیندان یان کئچمیر. عثمان تورکای بشر اؤلادینی «انسان ... ازلی ماتمی بنده» - دئیه سجیّه‌لندیریر. احمد هاشمدا ایسه بو جور ملاحظه‌لر داها چوخدور و داها قاباریقدیر.

فیکریمیزجه، احمد هاشمین «یوللار»، «او شهرده»، «ظلمت» شعرلری‌نین عثمان تورکایین ایلک دؤر یارادیجیلیغینا خصوصی تأثیری اولموشدور. «یوللار»، «او شهرده» کیمی شعرلر هاشمین یاشادیغی آنلاییشسیز چئوره‌یه، مادّیاتی دوشونَن انسانلیغا قارشی دویدوغو نفرتی، اونلاردان قاچیشینی و خیالی بیر اؤلکه‌یه سیغینماسینی، خوشبخت‌لیگی اورادا آرادیغینی دیله گتیریر.

شعرلریندن اولان «ایلدن-ایله»-ده ده مأیوس شاعر کؤنلو یاشادیغی سولغون و سؤنوک حیاتدان قورتولماق اوچون مجهول بیر یولا دوغرو یؤنَلیر:

Solan çiçeklere hep hazin-hazin
Bakarak gönlüme hülyâ aradım
Peşine takılıp meçhul bir izin
Titriye titriye attım bir adım (6, 86)

اطراف محیط ایله اوزلاشمایان، یاشادیغی حیاتی بَگنمه‌ین هاشم دا اؤزونه‌مخصوص بیر ایدئال دنیا یاراداراق، اونونلا اوْووُنماغا چالیشیر. داها دوغروسو، منیمسه‌یه بیلمه‌دیگی حقیقتی هئچ اولماسا خیالاً دگیشدیرمیش و یا آشمیش اولور.

خیالی بیر دنیا مؤضوعسو هاشم یارادیجیلیغیندا صِرف شخصی، پسیکولوژیک پروبلئملردن قایناقلانیرسا، عثمان تورکای پوئزیاسیندا بو مسأله فردی‌لیکله یاناشی، ملّی حسلرین ده افاده‌سینده اؤزونو گوسترییر. عثمان تورکایین «آلاسیا» شعری «او شهر»-دن فرقلی اولاراق کئچمیشه مراجعت فورماسیندا یازیلمیشدیر.

اول ده بحث ائتدیگیمیز «توْروسلارلا باخیش» شعری ده ۲۰-جی عصردن تورکون شانلی تاریخ صحیفه‌لرینه نظر سالاراق «دالغالار آلین بنی اؤزله‌دیگیم دیارا» مصراعسی ایله آرتیق حقیقتدن تاریخه چئوریلمیش و علی بیگ حسین‌زاده، آ. آقا اوغلو، ضیا گؤک‌آلپ کیمی تورکچولرین ایدئاللاریندا یاشایان تورک دنیاسینا اولان خفّتی افاده ائدیر.

تورکای یارادیجیلیغیندا «بلّور شهرلر» بعضاً مقدّس بیر مکانین رمزیدیر:

Billurdan şehirler girip gözüme
Tanrısal ışıklar değmiş yüzüme
Mukaddes ülkeler! Nedir ki bekçin?
Geliyorum hakka kavuşmak için (6, 46)

بئله‌لیکله، اگر غیررئآل شهرلر، اؤلکه‌لر، دیارلار احمد هاشم پوئزیاسیندا حیاتین کدرلی و دؤزولمز لؤحه‌لریندن قاچیب گیزلنمک اوچون بیر سیغیناجاق کاراکتئرینده‌دیرسه، عثمان تورکای شعرلرینده ده بو مکان مختلف سببلردن یارانمیش خیالی بیر یئردیر. لکن هر ایکی حالدا همین نامعلوم مکان سعادت سمبولودور.

احمد هاشمین «سون باهار» اثری ایله عثمان تورکایین «بو خزان عالمی» شعری آراسیندا علاقه‌نی ده گؤرمه‌مک ممکن دگیلدیر. عمومیتله، سمبولیستلرین پوئزیاسیندا کدر رمزی اولان پاییز فصلی‌نین تصویرینه سیخ-سیخ راست گلینیر. باهار اوشاقلیق، یای گنجلیک، پاییز قوجالیق، قیش ایسه آهیللیق مؤسمی کیمی ادبیّاتدا انسان عؤمرونون مختلف مرحله‌لری‌نین سمبولودور. احمد هاشم پاییزی آغلایان بیر کولگین سسینده، قانلی بیر ایشیق شعاعی‌نین فونوندا تصویر ائدیر:

Dökerken ufka donuk, kanlı bir ziyâ Eylül,
Ederek zulfi tar ü mar bulud
Gizli bir sesle ağlayan, ey bâd! (1, 28)

عثمان تورکای دا بو خزان عالمینی حزن، اؤلوم، ویرانه‌لیک زمانی آدلاندیریر. تورپاق شیطانلا آل‌بیر اولاراق گؤزو قاندان دؤیمایان اژدها کیمی آغزینی آچیب انسانلاری، قوشلاری، یارپاقلاری اؤدماقدادیر:

Korular çırılçıplak ve dalğalar keşmekeşi,
Feryâd! Söndü ufukta Allah'ın son güneşi!

Sonsuz seferlerinde o alev kuşlar muğber
Girer yedi kat yere duyan ve düşünenler... (6, 51)

بئله‌لیکله احمد هاشم حقّینده آراشدیرمالاردان استفاده ائده‌رک اونون عثمان تورکایلا اوخشار و فرقلی جهتلرینی تئزیسلر شکلینده معیّن‌لشدیره بیله‌ریک:

اوخشار جهتلر:

الف) هر ایکی شاعر اؤزونو، ایچ دنیاسینی طبیعت واسطه‌سی ایله افاده ائتمیشدیر.

ب) هر ایکی شاعرین یارادیجیلیغیندا آی کئچمیش گونلرین سمبولو، خاطره‌لره دالان شاعر قلبی‌نین اُنسیّت اوبژئکتیدیر.

ج) غرب سمبولیزمیندن ایرلی گلن رمزی و خیالی بیر دنیانین تصویری و بو عالمه قارشی دایمی و گوجلو خفّت حسّی مؤجوددور.

د) هاشمین شعرلرینده سئوگیلی دایما آخشاملار گلیر. عثمان تورکایین شعرلرینده ده بونو مشاهده ائتمک ممکندور.

هـ) هر ایکی شاعر سمبولیک اوبرازلاردان بدیعی تصویر و افاده واسطه‌لری کیمی استفاده ائتمیشدیر.

و) داها چوخ احمد هاشم و معیّن درجه‌ده عثمان تورکای پوئزیاسینا پئسیمیست احوال-روحیه حاکمدیر.

ز) هاشمین شعرلرینده استفاده اولونان سؤزلر اوچ اساس اوبرازلار سیستمی اطرافیندا فورمالاشمیشدیر: طبیعت، شاعرین اؤزو و قادین. (۶۸، ۱) بو تئزیسی بوتؤولوکده عثمان تورکایا دا تطبیق ائتمک ممکندور. لکن ایکینجی آرا-سیرا اجتماعی-سیاسی مضمونلو شعرلره ده یؤنَلیر کی، بو فرق آشاغیداکی تئزیسده داها آیدین ایضاح اولوناجاقدیر.

فرقلی جهتلر:

الف) هاشم دئمک اولار کی، جمعیتدن تمامی ایله تجرید اولونموشدور و سوسیال-سیاسی مؤضوعلارین فرقینده دگیلدیر. تورکای ایسه سئوگی و شخصی اوزونتو شعرلری چرچیوه‌سینده قالمیر، سوسیال-فلسفی («کازافانالی»، «قیصَرمی، یوخسا ناپئلون؟»، «دیولرله ساواش»، «ناغیل»، «میستر بوبی») و وطن‌پرورلیک روحوندا («بایراقدارلا»، «رؤیامیز»، «فتحین گونشی»، «مستملکه») اثرلری، هرطرفلی و احاطه‌لی یارادیجیلیق امکانلاری ایله اؤز سَلَفیندن سئچیلیر.

ب) اؤلوم و گئجه موضوعلاری تورکای پوئزیاسی اوچون سجیّه‌وی و انتحار دا همیشه قورتولوش یولو دگیلدیر. «آلوْو» شعریندن «عؤمروم دؤکولوب توپراغا قوْنچا ...» مصراعسینی بو جور بدبین‌لیک نمونه‌سی کیمی چکه بیله‌ریک، آما بئله نمونه‌لرین سایی هئچ ده چوخ دگیلدیر. بوندان باشقا، احمد هاشم دائما کدری رمزلشدیریب. گئجه، قارانلیق، ظلمت تصویرلری یاراتدیغی حالده، عثمان تورکای سحر، ایشیق، نور، صاباح کیمی سؤزلردن داه چوخ استفاده ائدیر و بئله‌لیکله ده، بو نتیجه‌یه گلمک اولار کی، تورکای یارادیجیلیغی‌نین ایلک دؤرو عنعنه و نوْواتورلوق اوزرینده قورولموشدور.

ج) تورکای شعرینده تورکچولوک مفکوره‌سی و آتاتورک غایه‌لری ده معیّن یئر توتماقدادیر.

د) عثمان تورکایین شعر دیلینده احمد هاشملا مقایسه‌ده عرب-فارس سؤزلری آزدیر و تورک اوخوجوسو اوچون داها آنلاشیقلی اولماسی ایله سجیّه‌لنیر.

هـ) احمد هاشم عثمان تورکایین ملیّتچی‌لیک و بین‌الملل‌چیلیک گؤروشلرینده ده کسیشَن و آیریلان مقاملار وار. رفعت نجدت ائوریم‌آر بیرینجی‌نین بو باخیشلاری حقّینده یازیر: «احمد هاشم ملیّت پرینسیپلرینه اینانان بیر آدام دگیلدیر. او، هر شئیدن اؤنجه بیر انسان ایدی و انسانلیغی سئوردی، مختلف انسان تیپلرینی، مختلف اقلیم خصوصیتلرینی اونون قدر قوّتلی آنلایان، دادان کیمسه‌لره نادر تصادف ائتدیم. ذوقینده‌کی کسکین‌لیک قافاسینداکی«ائکلئکتیسمه»[1] اونو بئله بیر «اونیوئرسالیسمه» آتمیشدی.» (۴۵، ۱) عثمان تورکای دا احمد هاشم قدر بین‌الملل روحلو بیر انسان ایدی و کاراکتئری‌نین، دنیا گؤروشونون بو جهتی اونون سونراکی یارادیجیلیغیندا داها قاباریق شکیلده اوزه چیخدی. اونون وطن آنلاییشی نه اینکی قیبریس آداسی‌نین، تورکیه‌نین و اینگیلتره‌نین، حتی، بیزیم گونش سیستمیمیزین حدودلاریندان کنارا چیخیب، کائناتلار سیستمینی احاطه ائتدی و بو اونیوئرساللیق دا چوخ زمان کوسموپولیتیزم کیمی دَگَرلندیریلدی. آما هاشمدان فرقلی اولاراق تورکای کفایت قدر ملیّتچی شاعر ایدی و بالاجا بیر آدا، داها دوغروسو،

---

[1] التقاطی مکتب (eclecticism)

تورک دنیاسی‌نین ان اوج نقطه‌سیندن بیری کائیناتلار سیستمینی بئینینده گزدیرن شخصین اورگی‌نین ترک‌ائدیلمز مسکنی ایدی.

ر. ن. ائوریم‌آر احمد هاشم پوئزیاسینا فروید پسیکولوژیسی‌نین حاکم اولدوغونو یازیر. بیز ایسه فروید فلسفه‌سیندن چیخیش ائده‌رک هر ایکی شاعرین عمومی روحی وضعیتینه، بدیعی یارادیجیلیقدا عینی ائموسیونال حسلرله چیخیش ائتمه‌لرینه نظر سالاراق یئکونلاشدیرما آپارماق ایستردیک. فروید فلسفه‌سینده دئییلیر کی، «۲۰- جی عصرین آداملاری ابلیسلر عالمینده یاشاییر: تئکنیک، کوتله‌وی‌لشمه، دیاوولیم، فاشیزم، کومونیزم، آبسوردیزم و ... انسانا قارشی دوران، اونو انسان کیمی محو ائتمگه، دئپئرسونیفیکاسیون[1] ائتمگه چالیشان قوّه‌لردیر.» (۱۵۶، ۳) سمبولیستلرین، ائله‌جه ده احمد هاشم و عثمان تورکایین فوق العاده بیر دنیا آرزوسو ایله یاشامالاریندا صدالانان فاکتورلار دا مؤجود اولمامیش دگیلدی و تورکای کوْسمیک (فضایی) عصرین شاعری عنوانینی قازاناندا آرتیق خیالی تصویرلردن چوخ- چوخ ایرَلی‌یه گئده‌رک بشری فاجعه‌لرین حلّینه چالیشیردی.

بونلاردان باشقا بیر مهم جَهَته ده دقّت یئتیرمک لازمدیر کی، تئزیسلر احمد هاشمین بوتون یارادیجیلیغینا عایدیر و مقایسه زمانی بیز تورکایین یالنیز ایلک دؤر پوئزیاسینا استناد ائدیریک.

بئله‌لیکله عثمان تورکایین ایلک دؤر یارادیجیلیغی‌نین مؤضوع، وزن، اسلوب و ... باخیمیندان فورمالاشماسیندا تورک سمبولیستلری‌نین، خصوصیله احمد هاشمین انکارائدیلمز رولو واردیر. ■

استفاده اولونموش ادبیّات:

۱. بئزیرجی آ. احمد هاشم. شاعرلیگی و شعرلریندن سئچمه‌لر. ایستانبول، آکشام کتاب کلوبو سئریسی، نؤمره ۵۶ ، ۱۹۶۷.
۲. ائوریم‌آر ر. ن. فجرِ آتی شاعرلری. ایستانبول، انقلاب کتاب‌ائوی، تان مطبعه‌سی، ۱۹۵۹
۳. اسماعیلوف ف. کلاسیک پسیکوآنالیزین اساسلاری. باکی: آذربایجان ملّی ائنسیکلوپئدیاسی، ۲۰۰۳
۴. هاشم ا. حیاتی، صنعتی، اثرلری. ایستانبول، ۱۹۶۴
۵. قاراعلی‌اوغلو س. ک. ادبیّات آخیملاری. ایستانبول، ایلسیز
۶. اؤزنور ش. عثمان تورکای. ایلک شعرلری اوزرینه بیر آراشدیرما. لئفکوشا، گؤک‌آدا یاینلاری، ۲۰۰۲
۷. یئتکین س. ک. ادبیّاتدا آخیملار. ایستانبول: یوکسلَن مطبعه‌سی، ۱۹۶۷

[1] انسانی اؤز کیملیک و شخصیتیندن آییرماق، محروم ائتمک

قوچ و قویون هیکل تیپلی قبر اوستو خاطره آبیده‌لری حقّینده قیدلر

● سارا حاجی‌یئوا*

قدیم زمانلاردان بری قوچ تورک خلقلری آراسیندا گوچ، قوّت سمبولو اولوب باسیلمازلیغین، مغلوب ائدیلمزلیگین رمزی حساب اولونموشدور. همچنین قدیم تورک خلقلری قوچون، قویونون قوْرویوجو کاراکتئره مالک اولدوغونا اینانمیشلار. قوچ، قویون عینی زماندا انسانلارین تصرّفات حیاتیندا اؤنملی رول اویناییان محصولدار حیوان حساب ائدیلمیشدیر. محض، ائله بونا گؤره‌دیر کی، آرکئولوژیک ماتریاللار و دیگر صنعت اثرلری ایچریسینده بو حیوانلا باغلی چوخلو سایدا نمونه‌لره راست گلمک اولور. بو تیپ مادی مدنیت نمونه‌لری ایچریسنده خاطره آبیده‌لری کیمی مؤجود اولان مزار داشلاری دا واردیر. گئنیش بیر تاریخی اراضینی احاطه ائدن آذربایجان تورکلری‌نین یاشادیقلاری بوتون بؤلگه‌لرده قبراوستو قوچ، قویون آبیده‌لرینه راست گلمک ممکندور. مختلف بؤلگه‌لرده حاضرلانمالارینا باخمایاراق ایستر حاضرلانما تئکنیکاسینا، ایسترسه ده اوزَرینده‌کی تصویره گؤره، بو فیقورلار آراسیندا اوخشارلیق واردیر. قدیم آذربایجان تورکلرینه مخصوص اولان ناخچیوان تورپاغیندا دا چوخلو سایدا قوچ، قویون هیکلی شکلینده مزار داشلارینا راست گلینیر. بونلارین بیر قسمی اورتا عصرلر دؤرونه عاید یاشاییش یئرلرینده، قبریستانلیقلاردا، بیر قسمی ایسه مختار رئسپوبلیکا شهر و رایونلاریندا اولان موزه‌لرده محافظه ائدیله‌رک ساخلانیلیر.

تورک عالِمی عبدالخالق چای یازیر کی، تورک حیوان اسلوبونون ان گؤزل مثاللاری قوچ، قویون شکلینده‌کی مزار داشلاریدیر. بو مزار داشلاری ژاپون دنیزیندن اؤن آسیایا و یوخاری فرات بویلارینا قدر گئنیش بیر اراضی‌یه یاییلمیش و خصوصاً تورکلره مخصوص سمبول اولاراق قارشیمیزا چیخماقدادیر (۶، ص ۱۳۴). تدقیقاتچیلار بو تیپ داشلارین دوزَلدیلمه‌سی عنعنه‌سی‌نین میلاددان

* آذربایجان ملی علملر آکادئمیاسی ناخچیوان بؤلمه‌سی، تاریخ، ائتنوقرافی و آرکئولوژی اینستیتوسو

اول ۲-جی مین ایللیکدن باشلایاراق میلاددان سونرا ۱۸-۱۹-جو عصرلره قدر دام ائتدیگینی قید ائدیرلر. بو جور فیقورلارا داها چوخ مرکزی آسیانین، جنوبی قافقازین مختلف قدیم یاشاییش یئرلرینده و قبریستانلیقلاریندا تصادف ائدیلمیشدیر (۱۱، ص. ۱۳۴-۱۳۰).

ناخچیوان اراضیسینده کول‌تپه یاشاییش یئریندن ایلک تونج دؤرونه عاید مدنی طبقه‌دن گیلدن حاضرلانمیش کیچیک اؤلچولو قویون فیقورلاری آشکار اولونموشدور. قدیم تورک خلقلری‌نین اینامالاری و دفن عادتلری ایله باغلی اولان داش قوچ و قویون هیکللری ایلک اؤنجه قبرلره، دفن اولونانین یانینا قویولموش هیکل‌جیکلردن عبارت اولموش، زمان کئچدیکجه بو عادت تدریجاً قبرلرین اوستونه قویولان هیکللرله عوض ائدیلمیشدیر. (۵، ص ۷-۳) قویون بوتونه ستایش ائتمک آذربایجاندا هله قدیم زمانلاردان باشلامیش تونج دؤرونده و اورتا عصرلرده ده بعضی یئرلرده مشاهده اولونموشدور. بو حال آلتای، اورتا آسیا هابئله، ایران و جنوبی قافقاز اراضیسینده گئنیش یاییلمیشدیر (۱، ص ۲۳).

موغولیستاندا ۱۸-جی عصر تورک خاقانی گون‌تکین‌ین قبری اوزرینده قازینتی ایشلری آپاریلارکن بورادا ایکی مرمر قوچ فیقورو و دیگر گؤی‌تورک مزارلاریندا قوچ هیکللری آشکار اولونموشدور (۵، ص ۳۵). قیرغیز تورکلرینه عایید ۷-۹-جو عصرلردن قالما بیرینجی کاپچال و اوُیبات کورقانلاریندا چوخ مقداردا قویون سوموکلری یانیندا قویون فیقورلاری، تاختادان یونولموش قویون هیکللری ده آشکار ائدیلمیشدیر (۱۲، ص ۲۱۲). گونئی آذربایجاندا پیرکندی و بیسناده کندیندن ۳ کیلومتر قدر یاخینلیقدا بیری کیچیک دیگری ایسه بؤیوک اولماقلا ایکی قوچ مزار داشی تاپیلمیشدیر. بو جور عادتلرین ایزلرینی آنادولو مزار اوستو آبیده‌لرینده ده گؤرمک ممکندور (۶، ص ۴۶). خزر دنیزی‌نین شرق طرفینده، چیله‌کن یاریم‌آداسیندا ۱۹-جو عصره عاید قوچ بوینوزو شکلینده ایکی مزار داشی آشکار ائدیلمیشدیر کی، بونلار دا خراسان تورکلرینه عاییددیر (۷، ص ۱۹۷). مزار اوستو آبیده‌لرین، او جمله‌دن قوچ، قویون آبیده‌لری‌نین گئنیش شکیلده تدقیقاتی ایله مشغول اولان ر. افندی بو جور فاکتلارا اساسلاناراق یازیر کی، آذربایجان مدنیتی اوزاق کئچمیشده مرکزی آسیا ایله سیخ علاقه‌ده اولموشدور (۸، ص ۱۰).

آپاریلان آراشدیرمالاردان معلوم اولور کی، قوچ، قویون فورمالی مزار داشلاری و اونلار اوزرینده‌کی تصویرلر تورکلرین حیات طرزی، مشغولیتی، دینی دنیا گؤروشلری ایله علاقه‌لیدیر. عموم تورک مدنیتی‌نین نمونه‌لری اولان بو آبیده‌لرین و اونلار اوزرینده‌کی تصویرلرین اوخشارلیغی دا بو فیکری تصدیق ائدیر.

ناخچیوان شهرینده اولان آچیق موزه‌ده‌کی بیر قوچ فیقوری (۴۹ × ۹۲ × ۹۵ س.م.) ماراقلی صحنه‌لشمیش تصویر واردیر. بو خاطره آبیده‌سی اوزرینده ایکی انسان تصویری، اونلاردان سولدا

حیات آغاجی، تاخچادا سو بارداغی و داها سونرا حیات آغاجی‌نین بوداقلاری آراسیندا غیرعادی فورما کسب ائدن انسان باشلی قوش بدنلی رسم چکیلمیشدیر. فیکریمیزجه بو ماراقلی کومپوزیسیون انسانین دوشونجه طرزینده هر زمان مؤجود اولان اؤلوم صحنه‌سینی آنلادیر. اسکی تورکلر جان و روح قاورامالارینی نَفَس کلمه‌سی ایله افاده ائتمیشلر. یاکوت تورکلری؛ جان قاورامینی؛ تین، کوت و سور کلمه‌سی ایله آدلاندیرمیشلار. آلتای تورکلری روح-جان قاورامینی، کوت، تین، سینه کلمه‌لری ایله افاده ائتمیشلر (۱۶، ص. ۶۲). اسکی تورکلرده اولدوغو کیمی آذربایجانلیلار دا بو آنلاملاری روح-جان کیمی کلمه‌لری ایله افاده ائتمیشلر. هله ان قدیم دؤرلردن انسانلار درک ائتمیشلر کی، انسان اؤلدوکدن سونرا اونون روحو بدنی ترک ائده‌رک باشقا بیر دنیایا کؤچور و اورادا ابدی اولاراق یاشاماغا دوام ائدیر. قدیم تورکلرده، او جمله‌دن ده کلاسیک دینلرین اکثریتینده قوش روح رمزی حساب ائدیلمیشدیر. همچنین قدیم دؤر انسانلاری بئله دوشونورموشلر کی، اگر مرحومون روحو جانینی ترک ائدیب آغاجا قونارسا بو اصلینده روحون جنّته گئتمه‌سی آرزوسونو گؤسترير (۴، ص. ۳۹). بئله قوش فیقورلاری و حیات آغاجی تصویرلرینه توْکات مزار داشلارینا دا راست گلینمیشدیر (۱۲، ص. ۱۴). قید ائدک کی، ناخچیوان بؤلگه‌سینده اولان خاطره آبیده‌لری اوزرینده آغاج و قوش رسملرینه تصادف ائدیلیر.

مزار داشلاری اوزرینده ان چوخ راست گلینَن رسملردن بیری مختلف فورمالی گونش تصویرلریدیر. گونشه اینام آذربایجان اراضیسنده قدیم دؤرلردن گئنیش یاییلمیشدیر. منبعلر گؤسترير کی، گونشه، شعاعا اینام هم قدیم تورک خلقلرینده هم ده شرق خلقلری‌نین بیر چوخوندا مؤجود اولموشدور. آفریقادا، یاخین شرقده یاشامیش قدیم مصرلیلر، سومئرلر و ایرانلیلار دا جوغرافی اقلیم شرایطلرینden آسیلی اولمایاراق گونشه پرستش عقیده‌سی ایله یاشامیشلار. بو قدیم خلقلرین آمون-را، اوْتو، میترا آدلی آللاهلاری دا اولموشدور (۱۵، ص. ۸۳). گونشه و آیا عبادت مقصدیله آنادولودا اورتا یاشلی انسانلار گونشین، آیین ایلک گؤرونمه‌سی زمانی دیز چؤکر، دعا ائدرمیشلر. بو ایسه اسکی تورک دینی اینانجی اولان گؤی‌تانری اینامیندان قایناقلانیر (۱۶، ص. ۱۰۶). آنادولو مزار داشلاری اوزرینده آی، اولدوز، تانینمایان قوش، اوْخ رسملری‌نین اولدوغونو قید ائدن بئیهان قاراماغارالی یازیر کی، بو رسملر هئچ شبهه‌سیز توْتئم دینی قدر قدیم اولان ابتدایی شامانلیغین دینی اینانجلاری ایله علاقه‌لیدیر. همچنین اسکی تورک عادتلری‌نین دوامی اولان بو موتیولرین همین اراضیلرده گؤرونمه‌سی بکتاشی‌لیگه وجود وئرن بو بؤلگه‌ده گئنیش یاییلماسی ایله باغلی حساب ائدیلیر (۱۲، ص. ۹).

قوچ و قویون آبیده‌لری اوزرینده ان چوخ راست گلینن رسملردن بیری ده آت و قیلینج تصویریدیر. معلوم اولدوغو کیمی تورکلر قیلینجا و قالخانا هر زمان صاحب اولموش و تورکلرین دؤیوشکن‌لیک

رمزینی افاده ائدیر. دینی ادبیّاتلاردا و بیر چوخ داستان و ناغیللاردا قیلینجا اعجازکار نظرله باخیلمیشدیر. مثلاً: حضرت علی‌نین ذوالفقاری، کوراوغلونون میصری قیلینجی کیمی معجزه‌لی قیلینجلار حقّینده معلوماتلار واردیر. قدیم تورکلرده هر بیر دؤیوشچونون وطنینی، ناموسونو قوروماق اوچون قیلینجی اولموش و اونو قورویوب ساخلامیشدیر. قبراوستو آبیده‌لر اوزریندکی تصویرلر آراسیندا قیلینجین داها چوخ یئر آلدیغی نمونه‌لر دفن اولونانین دؤیوشچو اولدوغونو سؤیله‌مگه امکان وئریر.

قید ائدک کی، ناخچیوانداکی قبراوستو قوچ و قویون آبیده‌لری اوزرینده تئز- تئز آت رسمینه ده راست گلینیر. بو ایسه قدیم تورکلرین، او جمله‌دن ده آذربایجان تورکلری‌نین آتلا باغلی اینامی و آتا اولان یوکسک احترامی ایله علاقه‌لیدیر. بوتون تورک خلقلرینده اولدوغو کیمی آذربایجان تورکلرینده ده تا قدیم زمانلاردان آتا یوکسک احترام بسلنمیشدیر. شفاهی و یازیلی ادبیّات نمونه‌لرینده، داستان و ناغیللاردا ایسه مینیک آتینا مناسبت داها اؤنملی اولموشدور. تاریخچی- ائتنوقراف عالِم ق. قدیرزاده آتلا باغلی قدیم تورک داستان و ناغیللارینا، همچنین توپلانمیش ائتنوقرافیک ماتریاللارا اساسلاناراق قید ائدیر کی، آتلا باغلی ایناملار دیگر خلقلردن دگیل، عکسینه تورکلردن و خصوصاً آذربایجان تورکلریندن دنیانین بیر سیرا خلقلرینه یاییلمیشدیر (۱۳، ص. ۲۴۸).

تورکلر بوتون حیوانلار آراسیندا ان چوخ آتا اوستونلوک وئریبلر. آت تورکلر آراسیندا مثلسیز حرمت و محبّته مالک اولموشدور. قدیم تورکلری آتسیز تصوّر ائتمک ممکن دگیلدیر. آتا اولان یوکسک احترام تورک داستان و ناغیللاری‌نین دئمک اولار کی، اکثریتینده گؤستریلمیشدیر. بو تصویرلر شبهه‌سیز کی، اسلاما قدرکی دؤرون اینانجلارینی، میتولوژیسینی گؤسترر. اسلام دینی قبول ائدیلدیکدن سونرا دا، حتی گونوموزه قدر اسلام اینانجلاری ایله برابر انسانلار قدیم تورک عادت و عنعنه‌لرینی، اینامларینی یاشاتماقدادیرلار. قدیم سومئر-تورک اینامی، معنوی دنیاسی ایله سسلَشَن «اؤد»-ا ستایشده اینام «اؤکوز (بوغا)»، «قورد» توتئمی، «آتین وفاسی» اؤن پلانا چکیلیب. آللاه- تعالی زردشتو بو قوّه‌لرین الی ایله قورویوب (۱۰، ص. ۵۵). قدیم مصرده ده آللاهلار مختلف حیوانلارین گؤرکمینده تصویر ائدیلمیشلر. بورادا آللاه آپیس، پتاخ اؤکوزو تمثیل ائدیردی. عینی زماندا هئتلرین سما، طوفان آللاهی تارو مقدّس اؤکوز اوزرینده تصویر اولونموش (۱۷، ص. ۲۱۱).

قوچ و قویون هیکلی تیپلی مزار اوستو خاطره آبیده‌لری اوزرینده اؤکوز تصویرینه ده تصادف ائدیلیر. اؤکوزون سمبولیک معنی افاده ائتمه‌سی آذربایجاندا آشکارلانان اؤکوز تصویرلی بیر مادی-مدنیت نمونه‌لریندن ده بللیدیر. آرکئولوق ق. احمدوف قید ائدیر کی، پولون میدانا گلدیگی ایلک دؤرلرده

پوللار اوزرینده اؤکوز تصویریندن استفاده ائدیلمیشدیر (۹، ص. ۸۹). آذربایجاندا اؤکوز وقتیله توتئم حساب ائدیلمیش، سونرالار ایسه شیروانشاهلارین آرمی کیمی استفاده اولونموشدور (۳، ص ۴۶۰).

بورادان بئله نتیجه‌یه گلمک اولور کی، ناخچیوان داشلاری مزار داشلاری ایچریسینده اؤزونه‌مخصوص یئری اولان قوچ، قویون شکلینده‌کی هیکللرین و یاخود بو هیکللر اوزرینده‌کی مختلف تیپلی تصویرلرین تاریخی ان قدیم دؤرلره گئدیب چیخماقلا انسانلارین تصرّفات حیاتی، دینی-میتولوژیک اینام طرزی، معیشت ایله اولموش، همچینین، بیر سیرا قونشو خصوصاً تورک خلقلری‌نین مدنیتی ایله عمومی جهتلره مالک اولموشدور. بو تصویرلر خلقیمیزین قدیم اینانجلاری‌نین، دینی-میتولوژیک گؤروشلری‌نین، حیات طرزی‌نین، اطرفلی اؤیرنیلمه‌سینه امکان وئرن تاریخی قایناقلاردیر. ■

ادبیّات

۱. آشوربیگلی س. آذربایجان هیکل‌تراشلیغی // قوبوستان، نؤمره ۱، ۱۹۷۲ ، ص ۲۳-۲۰.
۲. آذربایجان ناغیللاری. ۵ جلدده، ۱- جی جلد، باکی: چیراق، ۲۰۰۵، ۳۶۰ ص.
۳. آذربایجان تاریخی (۳-جو عصرین ۱-جی ربعی). ۷ جلدده، ۲-جی جلد، باکی: علم، ۱۹۹۸، ۵۹۶ ص.
۴. بختیاروْوا ر. آذربایجاندا آغاج آیینی. باکی: آراز، ۲۰۰۲، ۱۱۸ ص.
۵. جعفروْف ح. صفرلی ح.ف. قبراوستو داش قوچ و قویون هیکللری حقّینده قیدلر / عالی دیپلوْماتیا کالئجی ناخچیوان بؤلمه‌سی، بیرینجی مقاله‌لر مجموعه‌سی، اجتماعی علملر. باکی: دیپلومات، ۱۹۹۸، ص.۷-۳.
۶. چای، عبدالخالق. آنادولودا تورک دامغاسی کوچ- هیکلی مزار تاشلاری و تورکلرده کوچ-کویون مسأله‌سی. آنکارا: ۱۹۸۳، ۱۹۴ ص.
۷. دیاربکیرلی ن. هون صنعتی. ایستانبول: ملّی ائییتیم باسیم ائوی، ۱۹۷۲، ۲۴۳ص.
۸. افندیئف ر. دانیشان داشلار. باکی: گنجلیک، ۱۹۸۰، ۳۱
۹. احمدوف ق. بو گونه نئجه گلیب چیخمیشیق. باکی: آذرنشر، ۱۹۸۹، ۱۱۸ ص.
۱۰. علی بیگ زاده ا. آوئستا آذربایجان خلقی‌نین معنوی مدنیت تاریخیدیر. باکی: یورد. ۲۰۰۵، ۲۴۰ص.
۱۱. علی‌اکبروْوا آ. قویون-قوچ فیقورلو قبر داشلاری و اونلارین یاییلما آرئآلی. / آذربایجان آرکئولوژیسی و ائتنوقرافیسی، نؤمره ۲ ، ۲۰۰۶ ، ص ۱۳۴-۱۳۰ .
۱۲. قاراماغارالی ب. آهلات مزار تاشلاری، آنکارا: گووَن مطبعه‌سی، ۱۹۷۲ ، ۲۸۶ ص.
۱۳. قدیرزاده ک. ای. عادتلر اینانجلار و تورکلرین سوی کوتوگو مسأله‌سی. آنکارا: آک‌چاغ یاییناری، ۲۰۰۵، ۱۴۵ ص.
۱۴. اؤگَل ب. اسلامیتدن اؤنجه تورک کولتور تاریخی. آنکارا: ۴-جو باسقی، ۱۹۹۱، ۴۰۳ ص.
۱۵. رضایئف ن. عصرلرین سسی. باکی: آذرنشر، ۱۹۷۴، ۸۶ ص.
۱۶. شنر ج. شامانیزم (تورکلرین اسلامیتدن اؤنجه‌کی دینی). ایستانبول: بئردان، ۲۰۰۳، ۱۴۲ ص.
۱۷. یوسفوف ی. قدیم شرق تاریخی. درسلیک. باکی : اونیوئرسیتئت، ۱۹۹۸، ۴۹۶ ص.

آذربایجان توپونیملری‌نین[1] سوْی-کؤکو

● سید محمد ابراهیمی

آذربایجاندا سومرلرله باغلی یئر آدلاری: «سومرلر بوگونکو عراقین (بین النهرین؛ دجله و فلرت چایلاری آراسینداکی یئرلر) جنوبو و خلیج فارسین شمالغرب یئرلرینده او جمله‌دن بابیلده یورد سالاراق یاشاییب، یوکسک کیفیتلی مدنیت یاراتمیشلار» (زهتابی؛ ۳۸)

«بین النهرینین آشاغی اراضیسی اولان سومر اولکه سی مدنیت دئییلن بیر دؤنمین بئشیگی اولموشدور. بشر نوعونا مدنی حیاتی بخش ائدن سومر قاراباشلاری (سومرلر اوزلرینه قاراباش دئییردیلر) همین یاشامین نه سویه ده دَگرلی اولدوغونو دا بیلیب، مدنیت حقّینده اینجه و درین دوشونجه لر ایرَلی سورموشلر. بشرییتین بو ایلکین فیلوسوفلارینا گوره، مدنیت و مدنی یاشاماغا یوزدن آرتیغ کولتورل عونصورون ووجودو گرکلی دیر». (نیایش؛۸۹)

«مشهور قدیم تاریخ متخصصی پروفسسور «وولی» (Woolley) کی، پئنسیلوئنییا دانیشگاهی و بریتانیا موزه‌سی طرفیندن «اور» شهری قازینتیلاری هیئتی‌نین صدری گؤندَریلمیشدی. قازینتی ایشلریندن سونرا یازدیغی کتابدا سومئرلر حقّینده قطعی شکیلده ثابت ائتمیشدیر کی، سومئر خلقی بین النهرین ده ایکی مین ایل مصرلردن اول شهرتین ذروه‌سینه چاتمیش و مصر مدنیتی‌نین داها قدیم اولماسی فرضیه‌سینی سیندیریب رد ائتمیشدیلر. سومئرلر میلاددان ۳۵۰۰ ایل قاباق مدنیتین ان یوکسک مرحله‌لرینی کئچمیش و مصر، آسوری، کیچیک آسیا، کرئت و یونانا یول گؤسترمیشلر». (زهتابی؛ ۴۲)

تاریخ آراشدیریجیلارینا گوره، سومئرلر بشریتین ایلک مدنیتینی یاردانلار اولوبلار و حتی سون ایللرده بیلینیب کی، تاریخده ایلک یاسا (قانون) یارادیجیسی کیمی تانینان حمورابی یاسالاری، سومئر یاسالارینین سئچیلمیش و قیسالاندیریلمیشیندان باشقا بیر شئی دگیلدیر. «ساموئل کریمر»

---

[1] توپونیم = یئر آدلاری

الواح سومئری ادلی کتابیندا بو باره‌ده بئله یازمیشدیر کی: «دوغروسو انسان اوغلونون ان قدیم یازیلی یاسالاری سومئر شاهی «اور- نممو»یا عایددیر. اوچونجو «اور» سلسله‌سی‌نین قوروجوسو اولان بو شاه ۲۰۵۰ ایل میلاددان اونجه سلطنته چاتمیشدی». سومئرلر جامعه‌نی اداره ائتمک اوچون یارادیلان ایلک یاسادان باشقا، بشر یاشاییش و مدنیتینه ایلک دفعه چوخلو شئیلر یارادان سایبلیرلار. او جمله‌دن: شفاهی دانیشیق دیلینی ایلک دفعه سومئرلر یازی‌یا آلیب و خط یارادیبلار. یاخود قدیم طیب، هیئت و بعضی بیلیکلری سومئرلر یارادیب و سونرا یونان و مصر اؤلکه‌لرینه یاینلانیب. گئجه- گوندوزو ۲۴ حصه‌یه (ساعاتا)، هر ساعتی ۶۰ دقیقه و هر دقیقه‌نی ۶۰ ثانییه یه بولمک بشر یاشاییشینا سومئرلردن پای قالیبدیر. چئوره‌نی (دایره‌نی) ۳۶۰ درجه‌یه بؤلمک ده سومئرلردن قالان دیگر بیر گئرچکدیر.

اوستن هنری لایار ۱۸۳۹-جو ایلدن، کئچمیش تمدن بئشیگی سایبلان عیراقین موصل شهری و اونون دوره‌سینده آختاریشلار آپارماغا باشلایبب آنجاق ۱۸۴۹-جو ایلین گوز فصلینده اسکی «نینوا» شهری‌نین بؤیوک ائوین تاپمیشدی. او بو ائوین ایکی اوتاغیندا، پالچیقدان دوزلمیش کرپیچ اوزرینده یازیلان لوحه و دئمه‌لی کتابخانایا ال تاپدی. بو کتابخانادا ۳۰۰۰۰ لوحه وار ایدی کی، اونون تاپیلماسی یوکسک دگره مالکدیر.

دنیا تاریخی‌نین بیرینجی و بؤیوک حماسه‌سی یعنی «بیل قامیس» حماسه‌سینی ده اؤزونده یئرلشدیرن بو لوحه‌لرین اوخونماسین «جرج اسمیت» بایجاریقلا باشلایبب دنیایا تانیتدی. «بیل قامیس» داستانی میخی خط ایله ۱۲ لوحه ده یارانیب. اونون مضمونو بئله دیر کی: بیل قامیس (هر شئیی بیلن کیشی) سومئرلرین آدلیم شهری سایبلان «اوروک» شهرینین بویوک قهرمانیدیر. او «انکیدو» آدلی باشقا بیر قهرمانلا کی، «اوروک» شهرینه گلیب، یاخین دوست اولور. بونلار بیرلیکده سدر اورمانلاری‌نین گوزتچیسی سایبلان «خومبابا» ایله دؤیوشه گئدیب اؤلدورورلر. «انکیدو» بو دؤیوشدن قایداندان سونرا خسته‌لنیب و اؤلور. بونون اؤلومو بیلقامیسی کدرلندیریر. بو حادثه‌یه اینانا بیلمه‌ین بیلقامیس «اوروکده» قالا بیلمه ییر و من ائکید کیمی اؤلمه‌لی‌یم سؤیله‌یه‌رک چؤله اوز گوتورور. او «اوتناپیشتم» آدلی ابدی یاشاییش تاپان آدامین دالینجا گئتمگه و اونو تاپماغا چالیشیر و چوخ چتینلیکله دنیزده ائو سالان اوتناپیشتیمی تاپیر و...

بو بیلقامیس داستانی‌نین اساس موضوعسودور. پروفسسور دوکتور زهتابی « ایران تورکلری‌نین اسکی تاریخی» آدلی کتابی‌نین بیرنجی جلدی‌نین ۳۶۹-جو صحیفه‌سینده بو داستانلا باغلی بئله یازیر: «قیل قمیش یا اصلینده اولدوغو کیمی بیلقمیس داستانی سومئرلرین ایلک حاکمیتلری دؤرو، اونلارین بین النهرین (بابیلده) یاشاییب حکم سوردوکلری ایلک دورانلار همان خلق طرفیندن و همان خلق داخلینده یارانمیشدیر. بو دورانلاردا سومئرلر اورتا آسیادان تزه گلمیش، خزری و

یوللاری اوزرینده‌کی چاغداش آذربایجان دیارینی تانیمیش و سارایلار، معبدلر و ائولر تیکمک اوچون لازم اولان آغاج و داش ماتئریاللاری‌نین مرکزی و معدنی اولان و ائللری‌نین معین قوللری‌نین سئوه‌رک قالدیغی اوزمانکی آذربایجان غربی، ارتته = آراتتا ایله یاخیندان ایلگی و علاقه ده ایدیلر. بو آرتیق بوگون علم عالمینه معلوم اولان مسلّم تاریخی حقیقتدیر. ائله اونا گوره ده بو یئرلرین هامیسی قیل قمیش قهرمانلیق داستانیندا اؤز عکسینی تاپمیشدیر.

بعضی آراشدیریجیلار بیلقامیس داستانینداکی «اوتناپیشتم» صورتی و حضرت نوح (ع) صورتی آراسیندا اولان اوخشارلیقلاری گؤستریرلر. بیلقامیس داستانی‌نین اون بیرینجی لوحه‌سینده اوتناپیشتم بیلقامیسا اوز وئره‌جک قاسیرغادان (طوفاندان) سؤز آچیر و اؤزونون «ائا» یئر آلتی سولاری آللهی طرفیندن بو قاسیرغادان بیلدیریشینی سؤیله‌ییر. «ائا» اوتناپیشتمه دئییر: آغاجدان اؤزونه ائو و گمی دوزَلت و او گمیده هر بیر شئیدن بیر دنه یئر وئر. اوتناپیشتم «ائا» سؤیله‌ین ایشلری یئرینه یئتیریر و گمی حاضرلانیر. بوتون حاضرلیق ایشلری قورتاردیقدان سونرا قاسیرغا باشلانیر. هئچ کیمسه دیری قالمیر. آلتی گون آلتی گئجه یاغیش دایانمادان سئل کیمی یاغیر. یئددینجی گون هر شئی اؤز قایداسینا قاییدیر. اوتناپیشتمین گمیسی «نسیر» داغینا سؤیکنیب دایانیر. او، یئره ائنیب قربان کسیر و ... بونلار دینی کتابلاردا اولان نوح (ع) قاسیرغاسی ایله عینی سؤزلردیر.

عسگر قدیموف (ناخچیوان دولت اونیوئرسیته‌سی‌نین دوچئنتی، فیلولوژی علملر نامزدی) «بیل قامیس داستانلاری و آذربایجان فولکلورو» آدلی یازیسیندا کی، تبریزلی محمد قضائی کؤچوروب و اورمو سایتیندا یاییلیب، ناخچیوان سؤزونو آراشدیرارکن یازیر: «ناخچیوان سؤزونده اولان بیرینجی و ایکینجی ترکیب یعنی ناخ+چی، نوح+چی ترکیبلری نوح طایفاسیندان اولان دئمکدیر. سؤزون اوچونجو ترکیبی اولان «وان» ایسه یئر و مکان بیلدیرن شکیلچیدیر. دئمه‌لی ناخچیوان سؤزونون معناسی نوح‌چولارین مسکونلاشدیغی و یا نوح‌چولارین وطنی دئمکدیر. ناخچیواندا‌کی نحرام (نوح‌رام)، نوحه‌جیر (نوح جیر) کیمی توپونیمیک یئر آدلاری دا بو باخیمدان فیکریمیزه دستک وئریر.

بیل قامیس داستانی ایله تاریخی و دینی کتابلاردان آلینان حضرت خضر (ع) و حضرت موسی (ع)-نین گؤروشمه داستانلاری آراسیندا چوخ ایلگی و باغلی‌لیق گؤرونور و چوخلو یازیچیلار و آراشدیریجیلار بو ایکی داستانی بیر کؤکدن بیلیرلر. (قید ائدیم کی، بوردا سایین دوکتور حسین فیض اللهی وحیدین وارلیق درگیسی‌نین ۱۳۷۸-جی ایل پاییز و قیش فصلینده ۴-۱۱۵، ۳-۱۱۴ سایلارینداً یازیلان «آیا حضرت موسی (ع) به آذربایجان آمده بود؟» آدلی مقاله‌سیندن چوخلو فایدالانمیشام).

دینی کتابلاردان و قرآن کریم تفسیرلریندن آلینان بیلگیلره گؤره، حضرت موسی (ع) اؤز اولوسونا دانیشارکن آلله طرفیندن اوندان چوخ بیلن آدامین یارادیلماماسینی بیلدیریر. (باخ: المیزان فی التفسیر القرآن؛ استاد علامه سید حسین طباطبائی، ج ۱۳ ص ۶۰۰) بونو سؤیله‌ین موسی پیغمبره جبرئیل ساو (وحی) گتیریر و اونا دئییر کی، اگر یئر اوزونده اؤزوندن باشقا بیلن آدامی گؤرمک ایسته‌ییرسن‌سه «مجمع البحرینه» گئت و اوندان لازم اولان بیلگینی اؤیرن . حضرت موسی (ع)، حضرت یوشع بن نون (ع) ایله مجمع البحرینه ساری یولا دوشورلر و اوردا حضرت خضر ایله گؤروشورلر و ... .

تاریخ و جوغرافیا کتابلاریندا و تفسیرلرده اولان بیلگیلره گؤره مجمع البحرین آذربایجان تورپاغیندا اولان یئردیر. بو داستانی گتیرن مفسّر و تاریخچیلر اورادا اولان کند و یئرلری بیر-بیر آذربایجاندا اولان یئرلرله توتوشدورورلار. او جمله‌دن بؤیوک مفسّر استاد علامه طباطبائی او کند کی حضرت خضر (ع)، حضرت موسی (ع) و حضرت یوشع (ع) اونلاردان یئمک ایسته‌ییبلر، «باجروان» بیلیب و باشقالاری‌نین دیلینجه ده یازیر کی: «داستاندا آدی گلن کندی «باجروان» بیلیرلر». (المیزان؛ ج۱۳؛ ص۶۰۱) تاریخ و جوغرافیا یازیچیلاری‌نین یازیلارینا گوره، کئچمیشده «باجروان» آذربایجانین موغان ماحالی‌نین اورتاق و بؤیوک شهری ایمیش. (باخ: پژوهشی در جغرافیای مغان، ص ۲۰۵)

حضرت خضرین دوزگون آدی چوخلو یازیلاردا «اورمییا» یازیلیب. استاد علامه طباطبائی تفسیر المیزانین ۱۳- جی جلدی‌نین ۵۹۸-۵۹۷-جی صحیفه‌لرینده حضرت اورمیانین، خضر کیمی تانینماسی‌نین سببینی بئله یازیر: «بو جور بیلینیر کی، او جناب مرسل پیغمبر ایمیش کی، آلله طرفیندن سئچیلمیش و اولوسونو آلله و اونون طرفیندن گؤندریلن پیغمبرلر و کتابلارا ساری چاغیرمیشدیر . اونون معجزه‌سی بو ایمیش کی، هر قورو آغاجین اوستونه اوتوراندا اونو گؤیردیر، هر یئردن کئچیرمیشسه اورا یاشیل و چمنلیگه چئوریلبرمیش. ائله بو سببدن ده اونا خضر آدی وئریلیب». اورمییا ایندی باتی (غربی) آذربایجانین آدلیم شهریدیر. چوخلو یازیلاردا اؤزلیکله تفسیرلرده حضرت خضر یا اورمییا (ع)-نین آدی‌نین «ملکان» اولماغیندان خبر وئریرلر. ملکان ایندی تبریزین گونئی باتیسیندا یئرلشن شهرین آدیدیر. آذربایجاندا «خضر» و «موسی» آدی ایله ده باغلی چوخ یئر آدلاری گؤرمک اولار. اؤرنک اولاراق: قوزئی آذربایجاندا خزر دنیزی قیراغیندا «خیزر» شهری و اورمونون گونئییینده، عجب‌شرین دوغوسوندا، قارا ضیاءالدینین قوزئی باتیسیندا، اهرین گونئی دوغوسوندا و ... داکی «خیزر (خضر) آوات» و «خیزرلی» (خضرلی) کندلری و موغانین خوروزلی داغلاری‌نین گونئی اتکلرینده‌کی «قارا موسی‌لی»، هریسده‌کی «موسی‌لی»، همداننین اسدآباد ماحالیندا‌کی «موسی آباد»، او تایدا شیروان ماحالیندا «موسی قایاسی» و ... .

داستاندا آدی گلن یئرلرین بیری ده «جیران»دیر. بو سؤز تورکجه بیر حیوان آدیدیر کی، فارسجا اونا «آهو» دئییلیر. تاریخ بویو بو حیوانین یاشاییش یئری‌نین «موغان دوزلری» اولماغی بیزه آیدیندیر. بو آدلا باغلی آذربایجاندا چوخلو یئرلر گؤزه چارپیر؛ اؤرنک اولاراق دئمک اولار کی، موغان ماحالی‌نین «گئرمی» شهری‌نین دوغوسوندا یئرلَشَن «زنگیر» کندینده بیر بولاق و کوشه‌نین آدی «جیران بولاغی»دیر. «جلند بن کرکر» آدلی بیر شاهین دا آدی گئدیر کی، گمیلری توتوب اؤز آدینا چیخیرمیش. بیلدیگیمیز کیمی کرکر (=گرگر) ایندی جولفانین گونئی دوغوسوندا بیر شهردیر کی، «علمدار» شهری ایله بیرگه «هادی‌شهر» آدلی یئنی بیر شهری یارادیبلار. همدانین «سونقور» شهری‌نین قوزئی باتیسنداکی «گرگر» کندی‌نین آدی دا ماراقلیدیر.

بو داستانین گتیریلمه‌سی بونون اوچون لازم گؤروندو کی، خضر یا اورمیا (ع) بیر بیلیجی پیغمبر کیمی آذربایجاندا یاشاییرمیش و او ابدی یاشاییش سویون موغانین باجروان یاخینلیغینداکی ابدی یاشاییش بولاغیندان ایچمیش ایمیش. بو سؤزلره بیلقامیس داستانیندا دا راستلاشیریق. ابدی یاشاییش تاپان اوتناپیشتم، داستاندا یاری آلله و یاری انسان کیمی (دئمه‌لی دینی کتابلارداکی پیغمبر کیمی) اولان بیر مؤجوددور و بو سؤزلرین بیر-بیرینه چوخ اوخشارلیغی واردیر. عسگر قدیموف سؤزو گئدن یازیسیندا بئله یازیر کی: «بیلقامیس اوتناپیشتم صورتیله آذربایجان فولکلورووندا اولان خضر صورتی آراسیندا چوخلو بنزه‌ییشلر واردیر. اوتناپیشتم و خضر هر ایکیسی اؤلمزلیک قازانمیش قهرمانلاردیر. لکن فرق بوراسیندادیر کی، اوتناپیشتم انسان نسلینی طوفاندان خلاص ائتدیگی اوچون آللاهلار طرفیندن اونا اؤلمزلیک وئریلیرسه، خضر چوخ چتین بیر یول گئده‌رک ظلمت دنیاسیندا دیریلیک سویو ایچمکدن سونرا اؤلمزلیک قازانیر».

داستانداکی حضرت موسی (ع) و بیلقامیس آراسیندا دا اوخشارلیق گؤزه چارپیر. بئله کی، هر ایکیسی بیلیک و اؤیرنمک دالینجا گئدن آداملاردیر و هر ایکی داستاندا ادبی یاشاییشا گؤره، عینی شئیلر گؤرونور؛ حضرت موسی (ع) نین یاشاییش سویونا دوشوب دیریلمه‌سی و بیلقامیسین ابدی یاشاییش اوتون، ایلان یئمه‌سی عینی اوخشارلی سؤزلردیر.

ایندی بیلقامیس داستانیندا‌کی آدلارین بیر نئچه‌سینی «قیل‌قمیش کهن‌ترین حماسه بشری» آدلی کتابین ۱۹،۱۸-جو صحیفه‌لریندن گتیریب و اونلارین آذربایجان یئر آدلاری ایله اولان ایلگیلریندن دانیشاجاغیق؛ «ارا» [ائرا] (Ere)، «ارش گیگال» (Eresh Kigal)، «اروروو» (Aruru)، «الاماکو» (Ela Maku)، «الگاماخ» (Elgamax)، «انتو» (Antu)، «انکیدو» (Enkidu)، «انلیل» (Enlil)، «انو» (Anu)، «اوبارا-توتو» (Ubara-Tutu)، «اوتناپیشتم» (Utnapishtim)، «اوتوکی» (Utukki)، «اورشنبی» (Urshanabi)، «اوروک» (Uruk)، «آیا» (Aya)، «ایرکالا» (Irkalla)، «ایرنی نی» (Irnini)، «ایشتر» (ISHTAR)، «ایشولانو» (Ishullanu)، «خومبابا»

(Xumbaba)، «دلالو» (Dallalu)، «ریشات» (Rishat)، «سوموکان» (Sumukan)، «سدوری سابیتو» (Siduri Sabita)، «شمش» (Shamash)، «شورپیک» (Shurpik)، «کپی» (Kappi)، «کولیلو» (Kolilu)، « گیل گمیش » (Gilgamesh)، «لوگال باندا» (Lugal Banda)، «مامتوم» (Mamettum)، «مردوک» (Mardok)، «مشو» (Mashu)، «نرگال» (Nergal)، «نیسیر» (Nissir)، «نینیب» (Ninib)، «نین اوروم» (Nin Urum)، «نیپور» (Nippur)

بو آدلارین چوخو ایندیکی آذربایجانیمیزین یئر آدلاریندا مستقل یا باشقا سؤزلرله بیرگه قالماقدادیر. «ائرسی» (ارا (ائرا) + سی) کندی جولفانین یاخینلیغیندا، «ائردی» (اردی= ارادی) اردبیلده، «ایری» (ائرا) کندی خاروانانین باتیسیندا و ... کندلری‌نین آدلاری، بیلقامیسده‌کی «ارا» (ائرا) آدی ایله ایلگیلی اولا بیلر. موغانین گئرمی شهری‌نین دوغوسونداکی «گیگال» کندی‌نین آدی ایله بیلقامیسداکی «ارش کیگال» آدی‌نین ایکینجی قیسمی‌نین آراسیندا اوخشارلیق گؤرونور. باتی آذربایجانین «داش ماکو» شهری‌نین آدی ایله بیلقامیسده‌کی «الاماکو» آدلاری‌نین ایکینجی قیسملری عینی سؤزلردیر. «ائلیل» (ائن+لیل) و «نین لیل» سومئرلرده ایلاهه آدیدیر. موغانین ایندیکی حالدا داغیلیب آرادان گئتمیش «لیلا» کندی، تبریز شهری‌نین «لیلاآوا» محله‌سی و خاورانین یاخینیلیغینداکی «لیلاب» (لیل+آب) کندی و ... بونلارین ایکینجی قیسملرینده‌کی «لیل» سؤزو ایله باغلی اولا بیلر.

قاراداغین باتیسینداکی هورات شهری‌نین باتیسیندا یئرلشن «اوتو» کندی و بیلقامیسده‌کی «اوتوکی» (اوتو+کی) آدلاری‌نین بیرینجی قیسملری بیر سؤز کیمیدیر. زنگانین «دندی» شهری‌نین دوغوسونداکی «ایالی» (ایا+لی) کندی آدی‌نین اول قیسمی ایله بیلقامیسده آدی گلن «ایا» (شمسین سئوگیلی) آدیله ایلگیلی اولا بیلر. موغانین قیشلاق دوزو (قیشلاقدشت) ماحالینداکی «خام بابا» کندی ایله بیلقامیسداکی «خوم بابا» سوزو بیر-بیرینه اوخشار سوزلردیر. موغانین خوزولو داغلارینین گونئی اتکلرینده یئر سالان «سوموکلی» (سوموک+لی) کندینین ادی ایله بیلقامیس داستانینداکی «سوموکان» (سوموک+ ان) آدی‌نین بیرینجی قیسملری عینی سؤزلردیلر.

قارداغین کلیبر شهری‌نین قوزئی دوغوسونداکی «آوارسین» (آوار+سین)، ورزقانین قوزئییندە‌کی «کاسین» (کا+سین)، بوزقوش داغی‌نین گونئی اتکلرینده و سالماس شهرینده‌کی «بالسین» (بال+ سین) کندلری‌نین ایکینجی قیسملری ایله اورمونون «سیرو» شهرینین قوزئی باتیسینداکی (سین‌آباد) کندی‌نین «سین» سؤزو، بیلقامیسده‌کی «سین» آدلانان «آی» ایلاهه‌سی‌نین آدلاری بیر سؤز کیمیدیلر.

قالاچایداکی «توکال دان» (توکال+ دان) کندی‌نین آدی و بیلقامیسده‌کی «لوگال باندا» سؤزلری‌نین بیرینجی قیسملری، ائله او ماحالداکی «بولالو» کندی ایله بیلقامیسده‌کی «دلالو» سؤزلری آراسیندا ایلگی اولا بیلر.

بیلقامیسده‌کی «شمش» آدی ایله باغلی، کرج-چالوس یولوندا و تجریش شهری‌نین قوزئییندە‌کی «شمشک» (شمش+ اک) و اردبیلین «شمشورخانا» (شمش+ور+ خانا) کندلری‌نین آدی چکیله بیلر.

بیلقامیسده‌کی مشو داغی ایندیکی آذربایجانین آدلیم داغلاریندان سایبلان «مشو» داغین خاطرلادیر. داستانی اوخویاندا انسان ائله بیلیر کی، بیلقامیس لاپ یاخین چاغلاردا، اوتناپیشتیمی تاپماغا بو داغدان خزر دنیزینه کئچیبدیر.

ناخچیواندا‌کی «نسیر داغی» اوردوباداکی «نسیرواز» کندی، خییو (مشکین)داکی «نسیر آوات(آباد)» کندی، زنگانین ماهنیشان شهری‌نین دوغوسوندا‌کی «نسیراوات» کندی، ورزیقانین دوغوسوندا، گیوی شهری‌نین باتیسیندا و هئشتری‌نین گونئی دوغوسوندا‌کی «نسیرآوات» کندلری، بیلقامیسدا‌کی «نسیر» سؤزو ایله ایلگیده‌دیر.

قوزئی آذربایجانین قاراباغ ماحالی‌نین شوشا شهرینده‌کی «نینگی» (نین+گی) کندی آدی‌نین اول قیسمی بیلقامیسده‌کی «نینیب» (نین+ ایب) و «نین اوروم» آدلاری‌نین اول قیسملری عینی سؤزدور.

سومئرلرین آذربایجانلا یاخینلیغینی آیدینجا گؤسترن یئرلردن بیریسی دنیانین اؤزللیکله آسیا قطعه‌سی‌نین آدلیم تاریخی یئرلریندن بیری سایبلان قوزئی آذربایجانین «قوبوستان» ماحالیدیر. قوبوستان باکی- سالیان یولونون ۵۰ کیلومترلیگینده، خزر دنیزی‌نین قیراغینا یاخین بیر یئرده‌دیر. بورالارداکی قایالاردا گؤرمه‌لی اسکی ناخیشلار و یازیلار وارکی بعضی حرفلری هیروقیلیف حرفلرینه اوخشایبر.

پروفسور دوکتور زهتابی «ایران تورکلری‌نین اسکی تاریخی» کتابی‌نین ۱۵۵-جی صحیفه‌سینده بونونلا باغلی بئله یازیر: «قوبوستان داشلاریندا اولان ناخیشلاردان داغ کئچیسی، قایبق شکیلی، و قایبقلارین بورونلاریندا اولان گونش رسمی، هابئله دسته جمعی رقص و یا «یاللی» داها آرتیق دقّتی جلب ائدیر. قوبوستانی گزن تاریخچی عالِم «تور هئیئردال» بو قایبق و گمیلرله سومئر گمیلری آراسیندا علاقه گؤرور و قوبوستان گمیلرینی دنیانین ان قدیم گمیلری بیلیر. بو عالِمین گمیلر آراسیندا‌کی بو اوخشارلیغا اولان اشاره‌سی یئرسیز دگیلدیر. چونکی سومئرلرده میلاددان ۵-۵/۵ مین ایل اول آذربایجان تورپاقلارینی سئویب بورادا یورد سالیب قالمیشلار. نه معلوم کی،

قوبوستانین گمی شکیللرینی قازانلار همین سومئر ائللریندن آیریلیب آذربایجاندا قالانلاردان اولموشلار».

سایین نصیر رضایئف ده «قوبوستانین شومئر روایتلری» یازیسیندا آذربایجانین قوبوستان و خانلار رایونو اراضیلرینده قایالار اوزرینده‌کی اسکی قایینق تصویرلری‌نین و آرکئولوژیک قازینتیلار نتیجه‌سینده تاپیلان تونج فیقورلارین قورولوشجا شومئرلرین کوسموقونیک باخیشلارینا یاخین اولماسی مسئله‌لریندن دانیشیلمیشدیر. (باخ؛ اورمو سایتی بیلقامیس داستانلاری و آذربایجانلیلارین فولکلورو؛ یازار: عسگر قدیموف، چئویرن: تبریز- محمد قضائی).

سایین میر هدایت حصاری «سومئر تاریخی‌نین ایشیق اوزونه چیخماسی» آدلی یازیسنداکی وارلیق درگیسی‌نین یای ۱۳۸۰؛ ۲-۱۲۱-جی ساییدا و اوجاق سایتیندا یاییلیب، سومئرلرین یئر آدلاریندان بیر نئچه‌سی‌نین آدی چکیلیب کی ایندیکی آذربایجانین یئر آدلاریندا بونلار هله ده ایشلنیر؛ «اور، اورمیا، سومئرین، نازو، سومای، سارا، تلا، ماغان و اشماخ» بو سؤزلردندیر.

«اور» سومئرجه شهر آدیدیر و بو سوز ایندییه کیمی بیر چوخ طایفا، شخص و یئر آدلاریندا قالیب. آراشدیریجیلار «اورارتو» آدی‌نین بیرینجی قیسمین ائله همین سؤزله باغلی بیلیرلر. «اور» سؤزو ایندیکی باتی آذربایجانین مرکزی شهری گؤزل «اورمو» شهری‌نین آدیندا، ناخچیوانین «شرور» (شار+اور) شهری‌نین آدیندا، میانانین «اوستور» (اوست+ اور) چایی‌نین آدیندا، ساییق‌قالانین «قاسور» (قاس+ اور) کندی‌نین آدیندا (بو آد فارسجا قصور یازیلیر)، اردبیلین «شمشورخانا» (شمش+ اور + خانا) کندی‌نین آدیندا و ... گؤزه چارپیر. قید ائدیم کی، گورگان ولایتینده‌کی «استرآباد» اصلینده «اوستورآبا·» (اوست+ اور+ آوات) اولا بیلر.

«سومئرین» اردبیل شهری‌نین قوزئی باتیسندا یئرلشن آدلیم بیر کنددیر کی، «سومئر» سؤزو ایندی‌یه کیمی او کندین آدیندا قالیبدیر.

«نازو» سؤزو ده سومئرجه یئر آدلاریندادیر کی، باتی آذربایجانین اورمو شهری‌نین یاخینلیغیندا نازو شهری و اورادا آخان «نازلی» چایی‌نین آدی ایله چوخ یاخین آددیر.

اورموداکی «سومای» کندی، سومئرجه «سومای» یئر آدی ایله عینی آددیر. اردبیلین یاخینلیغینداکی «سوما» کندی، سارابین مهربان شهری‌نین دوغوسونداکی «زرین‌سومای»، میانانین تورکمن‌چای شهری‌نین یاخینلیغیندا «سوما» آدلی اوچ کند، عجب(اجب)شیر شهری‌نین دوغوسونداکی «سوما» کندی، هوشتری ماحالینداکی «داش سوما» کندی و ... آذربایجاندا سومای سؤزو ایله ایلگیده اولان یئرلردیلر. «سارا» یا «سارای» سومئرجه ایلاهه آدلاریندادیر. بو آد ایندی آذربایجاندا قیز آدی کیمی ایشلنیر. بورادا آذربایجان خلق ماهنیسی «آپاردی سئللر سارانی» دان آد

چکمک لازم گؤرونور. قید ائتمک لازمدیر کی، بو خلق ماهنیسی‌نین کؤکو چوخ اوزاق زمانلارا قاییدیر. هم ده بونونلا باغلی؛ قاراداغین «سارای» کندیندن آد چکمک اولار. «ماغان» سؤزو سومئرجه یئر آدلاریندادیر، بو آد آذربایجانین یاشیل دوغالی و جیران یاتاغی آدلیم دوزنگاهی‌نین آدیدیر کی، قاراداغ، شیروان، ارشه، تالیش، خییو (خیاو=مشکین) و خزر دنیزی بونو آرایا آلیبلار. بوندان باشقا دا ائله همین ماحالداکی «موغان کندی»، «موغانلی قیشلاغی»، «موغان داغی» و «موغانلی طایفاسی» سومئرجه «ماغان» سؤزونو خاطرلادیر. بو سؤزو آذربایجانین باشقا یئر آدلاریندا دا گؤرمک اولار.

«تلا» سومئرجه ایلاهه آدیدیر. حصاری جنالاری‌نین فیکرینجه بو آد اورمو گؤلونون اسکی آدلاریندان بیری و اورادا بیر آدانین آدیدیر.

سومئرجه یئر آدلاریندان اولان «اشماخ» سؤزو ایله ده باغلی آذربایجانین شیروان ماحالیندا یئرلشن آدلیم «شاماخی» شهریندن آد چکمک اولار.

پروفسور زهتابی‌نین یازیلارینا اساساً سومئرلرین اوچ واحد آللهی واریمیش «۱- آنو؛ گؤیون مسئولو، آغاسی ۲- بئل؛ یئر آللهی و ...» (زهتابی؛ ج۱، ۴۱) بو آدلاری آذربایجانین یئر آدلاریندا گؤرمک ممکندور. موغانین اوجارلی ماحالینداکی «آلغانو» کندی و تبریزین قوزئی دوغوسوندا یئرلشن آدلیم «شاماخی» شهریندن آد چکمک اولار.

سومئرجه یئر آدلاریندان اولان «اشماخ» سؤزو ایله ده باغلی آذربایجانین شیروان ماحالیندا یئرلشن آدلیم «شاماخی» شهریندن آد چکمک اولار.

پروفسور زهتابی‌نین یازیلارینا اساساً سومئرلرین اوچ واحد آللهی واریمیش «۱- آنو؛ گؤیون مسئولو، آغاسی ۲- بئل؛ یئر آللهی و ...» (زهتابی؛ ج۱، ۴۱) بو آدلاری آذربایجانین یئر آدلاریندا گؤرمک ممکندور. موغانین اوجارلی ماحالینداکی «آلغانو» کندی و تبریزین قوزئی دوغوسوندا یئرلشن «مرآنو» (مره نو) کندلری‌نین آخرینجی حصه‌لری سومئرلرین «آنو» آللهلاری‌نین آدی ایله ایلگیده‌دیر. «بئل» سؤزو ده آذربایجانین چوخلو یئر آدلاریندا وار؛ بیزیم موغانین اوجارلی ماحالیندا و سالاوات داغلاری‌نین قوزئی اتکلرینده یئرلشن «بئل داشی» کندی، او تای موغاندا و سالاوات داغلاری‌نین گونئی اتکلرینده یئرلشن «پئریم بئل» کندی، اهر شهرینه یاخین «گؤیجه بئل» کندی آشیریمی (گدیگی)، اردبیل ش هرینده‌کی «شورابئل» گؤلو، هئروآباد (خالخال)-داکی «انده بئل» کندی و اونون یاخینلیغینداکی «بئلئستان» (بئل+ ائس+ تان) داغی، تبریز یاخینلیغینداکی «بئل‌قیس» داغی، ماراغانین «بئل ارقو» کندی، سایین‌قالانین «بئل اوز» کندی، خیاوین «بئل اوس» کندی، قاراداغین اهر و هورات شهرلرینده‌کی «بئلان» (بئل+ آن) کندلری، باتی آذربایجانین «چنلی بئل» آشیریمی و ... ده‌کی «بئل» سؤزلری، سومئرلرین «بئل» آللهلاری‌نین آدیلا ایلگیده‌دیر.

سومرلرین مهم سؤزلریندن بیری «می» سؤزودور. نیایش جنابلاری «آلتایلاردان سهندیمیزه» کتابی‌نین ۱۰۸-جی صحیفه‌سینده بئله یازیر: «تورکلرده تؤره آدی آلان ازلی و ابدی قانونلارین بنزرینی سومئرلرده ده گؤرمک اولار. تؤره ایله بیر کؤکدن اولان، بلکه ده تؤره‌نین آتاسی اولان سومئر یاسالارینا «می» دئییلیردی. «می» سؤزو عیناً تؤره مفهومو و آنلامینی داشییر.» بو سؤزله باغلی آذربایجانین چوخلو یئر آدلاریندا راستلاشماق اولار؛ موغان ماحالی‌نین آدلیم شهرلریندن

سایبلان «گئرمی» (گئر+ می) شهری‌نین ایکینجی حیصه‌سی سومئرلرین «می» سؤزو ایله عینیدیر. «گئر» سؤزو ده قدیم تورکجه‌ده «ائو» آنلامیندا ایشلَنیرمیش. بئله‌لیکله «گئرمی»، گؤیسل یاسالار ائوی یاخود قوتسال ائو کیمی آنلامی واردیر. آدلیم «اورمو» (اور+مو) شهرینده ایکینجی حصه ائله همین سؤزله باغلیدیر. اورمو گؤیسل یاسالار شهری دئمکدیر. «می» سؤزو آدلیم میانا (می+ آنا) شهری، سارابداکی «آغ میان» (آغ +م+یان) کندی، اوجانداکی «میاردان» (می+ یار+ دان) کندی، مرنده‌کی «میاب» (می+آب) و «میزار» (می+ زار)، اوجان (بوستان‌آوات)-داکی «میاردان» (می+آردان) کندی و ...-نین آدلاریندا گؤرونور.

اولژاش سلیمانوف «شومئرنامه» آدلی کتابیندا سومئرلردن قالان سؤزلری گتیریب، اونلاری ایندیکی تورک دیللرینده اولان سؤزلرله توتوشدورموشدور. بو سؤزلرین چوخو آذربایجانیمیزین ایندیکی یئر آدلاریندا گؤزه چارپیر. اونلارین بیری «تود»، «توُم» و «دومو» سؤزودور کی، دوغماق، نسل و سوی آنلامینیدادیر. بو سؤزله باغلی موغانین «اونگوت» ماحالیندا‌کی «دومولی» (دوم+ لی) کندی‌نین آدی دقّتی جلب ائدیر.

بو سؤزلردن باشقا بیری «اوروق» سؤزودور کی قالا و شهر آنلامینیدادیر. اوتای موغاندا و یاردیملی شهری‌نین دوغوسوندا‌کی «بوروق» (باروق) و ائله همین آددا اردبیلین باتیسیندا‌کی کندلرین آدلاری ماراقلیدیر. اردبیلین «باروق» کندینده م.ق ۸-۷-جی یوزایللره عاید ساخسی قابلار تاپیلمیشدیر. بونلاردان علاوه ملیکانین دوغوسوندا‌کی «آروق» کندی، قوشاچایین دوغوسوندا‌کی «باروق» ماحالی و کندی، خوی شهری‌نین گونئینده‌کی «قوروق» (قو+ اوروق) («قو» سؤزو سومئرجه سس آنلامینیدادیر) کندی و ... آذربایجان تورپاغیندا «اوروق» سؤزو ایله باغلی اولا بیلن یئرلردیر.

سومئرلردن قالان سؤزلرین بیری ده «سیر» سؤزودور کی، «توخوماق»، «سیریماق» آنلامینیدادیر. ایندی ده آذربایجانیمیزدا «توخوماق» آنلامی داشییان «سیریق»، «سیرمک» و «سیریق گئتمک» کیمی سؤزلر ایشلنیر. سایین صمد چایلی «نگاهی به واژه‌های اساطیر آذربایجان» آدلی کتابی‌نین ۱۵۸-جی صحیفه‌سینده «سیر» و «شیر» ایشیقلیق مفهومو داشییان سؤز کیمی بیلیبدیر. هر حالدا قوزئی آذربایجانین لنکران شهری‌نین یاخینلیغیندا‌کی آدلیم «سیرکان» (سیر+ ایق) کندی، همدان بؤلگه‌سی‌نین «توسیرکان» (تو+سیر+کان) شهری، اوجانداکی «سیرکان» (زیرکان) (سیر= (زیر)+ کان) کندی، سارابداکی «سیراجیق» (سیر+ آجیق) و «سیری» (= زیری) (سیر (زیر)+ ی) کندلری، ماکیداکی «سیرخاس» (سیر+خاس) کندی، تبریزین آدلیم «سیرخاب» محله‌سی، اورمودا‌کی «سیرتاب» و «سیر» کندلری، خییوداکی «شام سیر» کندی، داغلیق قاراباغین میرداکئرت شهرینده‌کی «سیرکاوند» کندی، کلیبرده‌کی «سیراملی قیشلاغی» و ... ده سومئرلردن قالمیش «سیر» سؤزونو گؤرمک اولار.

سومئرلردن قالان باشقا سؤزلردن بیری ده «اوش» سؤزودور. بو سؤز ایندی ده بیزده «اوش» یاخود «اوچ» کیمی ایشلنیر. بو سؤز موغانین اوجارلی ماحالیندا کی «موخوش» (موغ+ اوش) کندی، ایندیکی اوسکو شهری‌نین اسکی آدی «اوشکایا» (اوش+ کایا (قایا))، آذربایجانین بؤیوک شاعری و «آپاردی سئللر سارانی» شعرینی یارادان حکیم ابوالقاسم نباتی‌نین دوغما کندی و قارداغین آدلیم «اوشتوبین» (اوش+تو+بین) کندی، میانا شهری‌نین باتیسیندا کی «اوشتوله» (اوش+ توله) کندی، زنگانین «دندی» شهری‌نین گونئیینده‌کی «اوش تاش» کندی و ... ده گؤزه چارپیر.

«کئن» سؤزو سومئرلردن قالان باشقا سؤزلردن بیریدیر. «کئن» (=گئن) ایندی ده تورک دیللرینده «بؤیوک» سؤزو کیمی ایشلنیر. او تای موغانین آستاراخان بازار (جلیل آباد) شهری‌نین باتیسیندا و بولقار چایی‌نین ساغ الینده یئرلشن «گئن‌دره» کندینده بو سؤزو گؤرمک اولار. بوندان باشقا دا «گئن دره» و «خیردا دره» سؤزون ایندی آذربایجانیمیزین چوخلو داغلیق کندلرینده یئر آدلاریندا گؤرمک اولار. اؤرنک اولاراق موغانین اوجارلی ماحالیندا و گئرمی شهری‌نین یئددی کیلومترلیک گونئی دوغوسوندا کی قوزلو (= اوغوزلو) کندی‌نین یئر آدیندا بو سؤز ایشلنمکده‌دیر.

سومئرلرین ایشلتدیگی سؤزلردن بیری ده «آب» سؤزودور. اونلار بو سؤزو قاپی آنلامیندا ایشلدیرمیشلر. «آب ایندیکی تورک دیللرینده، اؤزللیکله آذربایجان تورکجه‌سینده «آو» و «ائو» سؤزو کیمی ایشلنیر. بو سؤز ساوالان داغی‌نین اتگینده یئرلشن «ساراب» (سار+آب) شهری‌نین آدیندا گؤرونور. «سار» سؤزو «سرت» و «محکم» آنلامینادیر. بئله‌لیکله «ساراب»، «سرت قاپی»، «محکم قاپی» دئمکدیر. «آب» سؤزو موغانین «شکر آب» (شاک (ساک)+ ار+ آب) کندی (آدلیم «شاک» یاخود «ساک» طایفاسی کیشیلری‌نین ائوی، یئری، قاپیسی آنلامیندا) و «بیناب» (بین+ آب) آدیندا دا گؤرمک اولار. بیناب آدیندا کی «بین» سؤزو «برکتلی» دئمکدیر. «بیناب» برکتلی ائو، برکتلی قاپی دئمکدیر.

«آمار» سؤزو سومئرلرده ایشلنن باشقا سؤزلردن بیریدیر. بو سؤز اونلاردا «بیزوو»، «بالا» «مال داوار بالاسی» آنلامیندا ایشلدیلیرمیش. «آمار» سؤزو ایندی تورک دیللرینده «مارا» و «ماراکا» کیمی ایشلنیر. بو سؤزو سومئرجه اولدوغو کیمی اردبیل اوستانی‌نین توریستی «سرئین» شهری‌نین یاخینلیغینداکی «بینمار» (بین+آمار) کندی‌نین آدیندا گؤرمک ممکندور. «بین» سؤزو یوخاریدا قید اولدوغو کیمی برکتلی آنلامینادیر. بئله‌لیکله «بینامار» (بینمار) «برکتلی مال داوار یئری»، «برکتلی مال داوار ساخلانیلان یئر» کیمی آنلاملاردا اولا بیلر.

«قو» سؤزو سومئرلرده سس آنلامینادیر. بو سؤزو آذربایجاندا اؤزللیکله موغان ماحالیندا ائله همین آنلامدا ایشلنیر. موغاندا بئله بیر سؤز وار کی، «قو وورسان قولاق توتولار»؛ بو مثل سس اولمایان و ساکت بیر یئر اوچون ایشلنیر. «قو» سؤزو بیر چوخ یئر آدلاریندا گؤرونور. او جمله‌دن تبریزین

یاخینلیغینداکی «قوقان» (گوگان) شهری (سسلی خان (آد چیخارمیش= شهرت قازانمیش خان، بگ) یئر آنلامیندا) ، «قارانقو چای (قاران+ قو+چای)، خوی شهری‌نین گونئییینده‌کی «قووروق» (قو+ اوروق) کندی، («ائوروق» سومئرجه «قالا» دئمک دیر، بئله‌لیکله «قووروق») یا «قواوروق» = «سسلی قالا»، «آد آچمیش قالا» آنلامیندادیر) و ...

«بیلقا» سؤزو سومئرلرده «سوی» سوی سؤزو آنلامیندادیر. بو سؤز اونلارین ائپیک (حماسی) قهرمانی سایییلان «بیلقامیس»ین آدیندا دا گؤرونور. «بیلقا» تورک دیللرینده مُدرک و هر شئیی بیلن انسانا دئییلیر. بیلقا کاغان، مدرک و بیلیجی خاقان دئمکدیر. موغانین قیشلاق‌دوزو ماحالیندا‌کی «تیبیلقان» (تی+ بیلقا (بیلقان)) و اونگوت ماحالیندا‌کی «تیبیلقا» (تی+بیلقا) کندلری‌نین آدلاری ماراقلی گؤرونور.

«اودو» سومئرجه گونش تانریسیدیر. قدیم تورکجه‌ده بو سؤز «اودوک» کیمی گلیب و قوتسال آنلامیندادیر. موغانین «اودولی» (اودو+لی) کندی‌نین آدی بو سؤزله باغلی اولا بیلر.

«ایس» سومئرلرده ایشلنن باشقا سؤزلردن بیریدیر. بونو سومئرلرین «لیلیس» (لیل+ ایس) سؤزونده گؤرمک اولار. «لیل ایس» سؤزونو نیایش جنابلاری کتابی‌نین ۹۰-جی صحیفه‌سینده «موسیقی سازلاریندان» بیلیبدیر. همین سؤزو صمد چایلی کتابی‌نین ۲۰۴-جو صحیفه‌سینده «شناخت هویت زن ایرانی» کتابینا اساسلاناراق، «سوسوزلوغون سمبولی» و «وحشی، تانینمامیش یئرلرین حاکمی» کیمی ایشلنمه‌سینی گؤستریب. هر حالدا بو سؤزون ایکینجی قیسمی (ایس) ایله باغلی آذربایجاندا چوخلو یئر آدلاری وار. او جمله‌دن: موغانین گئرمی شهری‌نین دوغوسوندا‌کی «ایزمارا» (ایز (ایس)+ مارا) کندی، اوسکو شهری‌نین «ایسفنجان» (ایس+فنجان) و «ایسکندان» (ایس+کندان) کندلری، تبریز-بوستان آباد « ایستیار» (ایس+ تیار) کندی، تبریزین قوزئییینده‌کی «یئنگی ایسپیران» (ایس+ پیران) و گونئی دوغوسوندا‌کی «ایسپه‌ره خان» (ایس+ په+ ره+ خان) کندلری، ورزیقانین «داش ایسپیران» و «ایزووان» (ایز (ایس)+و+ وان) کندلری و ائله او ماحالدا‌کی «ایسپیران» چایی و داغی (باخ: فرهنگ جغرافیای آذربایجان، ص۴۳۳) آدلیم «شبیستر» (شب+ایس+ تر) شهری و ائله همین شهرین «ایسمیکمر» (ایس+می+کمر) کندی و ... دن آد گتیرمک اولار.

سومئرلردن قالان ترکیبی سؤزلرین چوخوندا «گال» سوزو گؤزه چارپیر. «نرگال» (نر+ گال) اؤلولر آللهی، «لوگال باندا» (لو+ گال+ باندا) بیلقامیسین آللهی، «ارش کیگال» تورپاق و یئر آلتی تورپاقلار آللهی، «ایرکاللا» (ایر+ کال+ لا) تورپاق آللهی، «گوگالانا» (گو+ گال+ آنا) و ... سومئرجه اولان «گال» یا «کال» سؤزو آذربایجان تورپاغی‌نین چوخلو یئر آدلاریندا گؤرونمکده‌دیر. اؤرنک اولاراق قاراداغ ماحالیندا‌کی «گال» کندی و اونون یاخینلیغیندا آخان «گال» چایی، موغانین اوجارلی ماحالیندا‌کی «کالان» (کال+ان) و «کالان سورا (سیرا)» (کال+ ان+ سورا) و اونگوتدا‌کی «کالانتر»

(کال+ان+تر) کندلری، قاراداغین «کلیبر» (کال+ ئی+ بر) یاخود «کالئبار» (کال+بار) شهری؛ («کال»؛ سومئرجه آلله آدی + «بر» یا «بار» گؤزتچی (= گؤزله‌ین) = قوریچی (قورویان)، توفارقانین «کلوانا» (کال+ وانا) کندی، سارابین «کلیان» (کال+ یان) کندی، خییو (خیاو- مشکین)-ون «کلنبر» (کال+ آن+ بار) کندی، اردبیلین «کالخوران» (کال+ خور(هور) + ان) کندی (بو کندین اسکی آدی «کاهرالام» دیر)، صوفیانین «کالاش» (کال+ اش) کندی، هئشتری ماحالی‌نین «کلقان» (کال+ قان) چایی و ... دن آد چکمک اولار. قید ائتمک لازمدیر کی، «کال» یا «کالان» تورک طایفالاری‌نین بیری‌نین آدیدیر. «آلتایلاردان سهندیمیزه» کتابین یازیلارینا گؤره، سومئرلرین اؤلومدن سونراکی یاشام حقّینده ده مارقلی اینانملاری وارمیش. سومئرلرجه انسان اؤلندن سونرا یئر آلتیندا «کور» (Kur) آدلی دنیایا کؤچور. «کور» سؤزون آذربایجانیمیزدا «کور» چای، قاراداغین «کوردشت» کندی و قوزئی آذربایجانین «کوردمیر» (کور+ دمیر) شهری و ... نین آدیندا گؤرمک اولار. ■

قایناقلار:

۱. المیزان فی التفسیر القرآن؛ استاد علامه سید طباطبائی، ج ۱۲
۲. آلتایلاردان سهندیمیزه؛ امید نیایش،ج ۱، ناشر موئلف ۱۳۸۲ تهران
۳. ایران تورکلرینین اسکی تاریخی؛ پروفسسور زهتابی ، ج ۱ نشر اختر، ۱۳۷۹ تبریز
۴. ایران تورکلرینین اسکی تاریخی؛ پروفسسور زهتابی، ج ۲ نشر اختر، ۱۳۷۹
۵. پژوهشی در جغرافییای مغان؛ سید محمد ابراهیمی، ناشر نیک آموز، ۱۳۸۵ اردبیل
۶. شومئرنامه؛ اولژاس سولیمان اف، کوچورن؛ س صمدی، نشر اختر، ۱۳۸۱ تبریز
۷. فرهنگ جغرافییائی آذربایجان، بهروز خاماچی، سروش؛ ۱۳۷۰ تهران
۸. گیلگمیش کهن ترین حماسه بشری؛ جرج اسمیت؛ ترجمه منشی زاده؛ اختران ۱۳۸۳ تهران
۹. نگاهی به واژه های اساطیری آذربایجان، صمد چایلی، نشر اختر، ۱۳۸۳ تبریز
۱۰.وارلیق درگیسی؛ پاییز و قیش ۱۳۸۷، سای ۴-۱۱۵، ۲-۱۱۴، ویای ۱۳۸۰ ، سای ۲-۱۲۱

خلقین وارلیغی‌نین آیناسی

● تیمور احمدوف*

۱۹۷۹-جو ایل ایران اسلام انقلابی شاه اصول اداره‌سی‌نین اوزباشینالیغینا سون قویدو. اؤلکه‌ده دئموکراتیک میللر گوجلندی. بئله بیر تاریخی شرایطده ایراندا قاداغان اولونموش آذربایجان‌دیللی مطبوعات یاراندی. «وارلیق»، «ده ده قورقود»، «چنلی بئل»، «کوراوغلو» و سایر ژورناللار ایشیق اوزو گؤردو.

دوکتور جواد هیئت تهراندا اؤز هم‌فکرلری‌نین کؤمگی ایله «وارلیق» ژورنالینی تأسیس ائتدی. اوچ ایلدن سونرا حاکم دایره‌لر دئموکراتیک مطبوعاتین وسعتینه امکان وئرمه‌دی، یئنیجه ایشیق اوزو گؤرن ژورناللار بیر-بیری‌نین آرخاسینجا قاپاندی. لکن «وارلیق» محکم تمل اوزرینده یاراندیغیندان معروض قالدیغی هجوم و اتهاملاری دفع ائدیب بوگونه‌دک اؤز وارلیغینی قورویوب ساخلامیشدیر.

آذربایجان اجتماعی فکر تاریخینده «وارلیق» ژورنالی‌نین خصوصی مؤقعی واردیر. عصرین اوللرینده «ملا نصرالدین» ژورنالی‌نین بوتون مسلمان عالمینده گؤردوگو رسالتی، عموم‌خلق اهمیتی اولان وظیفه‌نی ۲۰-جی عصرین آخیرلاریندا مرکب اجتماعی- سیاسی شرایطده مسلمان شرقینده «وارلیق» ژورنالی، معیّن معنادا فرقلی جهتلری اولسادا، شرفله یئرینه یئتیریر.

معلوم اولدوغو کیمی، انقلابی دؤنوش مرحله‌لرینده دئموکراتیک آب-هوانین یارانماسی مطبوعات عالمینده جانلانمایا سبب اولموشدور. «ملا نصرالدین» بورژوآ دئموکراتیک انقلابیندان سونرا یارانمیشدی. «وارلیق» ژورنالی شاه دیکتاتوراسی‌نین قارانلیق محیطینی شیمشک تک داغیدان اسلام انقلابیندان درحال سونرا یارانان دئموکراتیک میللرین بهره‌سی کیمی میدانا چیخمیشدی.

«وارلیق» ژورنالی ایلک نؤمرسیندن بوگونه‌دک مؤقعینی دگیشمه‌دن بؤیوک تاریخی وظیفه‌نی یئرینه یتیرمکله اطالت و دورغونلوغا مبتلا اولان ملّی اجتماعی فکره نور چیله‌دی. اونون حرکت‌وئریجی قوّه‌یه چئویریلمه‌سینه گوجلو تکان وئردی. جنوبی آذربایجاندا، ائله‌جه ده ایرانین

---

* فیلولوژی علملر دوکتورو، پروفسور

آیری-آیری ایالتلرینده یاشایان آذربایجانلیلارین ملّی-معنوی اؤزونودرک و ملّی اویانیشینا جدّی تأثیر گؤسترن، سؤزون حقیقی معناسیندا بؤیوک اجتماعی-سیاسی و ادبی مضمون کسب ائدن «وارلیق» ژورنالی‌نین بو گون تدقیقاتا جلب اولونماسی تقدیره لایق حادثه‌دیر.

سون ایللر جنوبی آذربایجان ادبیّاتینی آراشدیران، دؤری مطبوعاتینی آراشدیران، دؤری مطبوعاتدا بیر سیرا دگرلی مقاله‌لر نشر ائتدیرن پروانه ممّدلی‌نین «وارلیق» ژورنالینی تدقیقات اوبژئکتی سئچمه‌سی تصادفی دگیلدیر.

«وارلیق» ژورنالی ایگیرمی[1] ایلدن آرتیقدیر کی، آرذبایجان شفاهی و یازیلی ادبیّاتینی تدقیق و تبلیغ ائدیر. اونون باشلیجا آپاریجی آنا خطی، استقامتی: شفاهی خلق ادبیّاتی‌نین توپلانماسی، نشری، تبلیغی ایله یاناشی، کلاسیک و معاصر ادبیّاتین آیری-آیری نمونه‌لری‌نین، ائله‌جه ده ادبی-تنقیدی مقاله‌لرین وئریلمه‌سی اولموشدور کی، بونون آنا دیلی، ملّی مدنیتی، علمی-اجتماعی فیکری و تاریخی قاداغان اولونموش خلق اوچون نه دئمک اولدغو آیدینلاشیر. اوندا «وارلیق» ژورنالی‌نین ایران آذربایجانیندا، ایرانین آیری- آیری ایالتلرینده، همچینین شرقده اجتماعی- ادبی فیکره تأثیرینی، انقلابی مؤقعینی تصوّر ائتمک اولار. ادبی آبیده‌نین ایگیرمی ایلدن آرتیق دؤرون آیناسی کیمی اؤزونده عکس ائتدیردیگی ملّی-معنوی خزینه‌نین عمومی منظره‌سی ایله یاناشی، اونون اجتماعی فیکره تأثیری و اهمیتی تدقیقاتدا علمی ایناندیریجیلیقلا آراشدیریلمیشدیر.

«وارلیق» ژورنالی شاعر ساوالانین دئدیگی کیمی، «یالنیز آذربایجان اراضیسنده یاشایان ۲۵ میلیون آذربایجانلی‌نین ادبی اومید چیراغی دگیل، هم ده بوتون دنیا آذربایجانلیلاری‌نین معنوی کؤرپوسو، اورکدن- اورگه یول سالان، نور چیله‌ین مشعلی اولموشدور.»

«وارلیق» ژورنالی‌نین ایران اسلام جمهوریتینده آذربایجان دیلینده نشر اولونان او بیری ژورناللارا نسبتاً اوزون‌عؤمورلولوگو، تأثیر دایره‌سی‌نین گئنیش‌لیگی، هر شئیدن اول اونون اطرافیندا سیخ بیرلشن مجموعه‌نین یارادیجی امگی ایله باغلیدیر. سوئدده مهاجرلرین آذربایجان و فارس دیلینده نشر ائتدیکلری «تریبون» درگیسینده «وارلیق ژورنالی یانا- یانا اریبیب، آما توکنمه‌ین بیر قوّه- معجزه» آدلاندیریلمالاری تصادفی دگیلدیر.

ایراندا، ۱۹۸۲-جی ایلدن، ایران اسلام انقلابیندان اوچ ایل سونرا، دئمک اولار کی، آذربایجان دیلینده چیخان، دئموکراتیک آب- هوادان بهره‌لنن قزئت و ژورناللار قاپانمیشدی. ایراندا محافظه‌کار دینی قوّه‌لر غیرفارس ملّتلره تضییق گؤسترمگه، ادبی-معنوی حیاتین انکشافینا مانع اولماغا باشلادی. بئله بیر شرایطده حاکم دایره‌لری، دین خادملرینی فارس شووینیستلرینی قیجیقلاندیران،

[1] ایندی ۳۱ ایلدیر.

مناسبتلره سرینلیک گتیرن یازیلارا احتیاطلا یاناشماق، عینی زماندا، اوخوجولارین ژورنال اطرافیندا معنوی بیرلیگینی قورویوب ساخلاماق ضروری ایدی. سیاسی رئاللیغی نظره آلان «وارلیق» ژورنالی اؤز ایده استقامتینه صادق قالدی.

«وارلیق» ژورنالی‌نین رئداکتورو و تأسیس‌چیسی دنیا شهرتلی جراح عالم جواد هیئت خلقیمیزین مدنیتینی، تاریخینی بوتؤلوکده آراشدیران، تبلیغ ائدن گؤرکملی اجتماعی خادم، دیلچی و ادبیّات‌شناس عالمدیر. «آذربایجان ادبیّاتی تاریخینه بیر باخیش»، «آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی»، «تورکلرین تاریخی و مدنیتینه بیر باخیش»، «ایکی دیلین مقایسه‌سی» و سایر علمی-منوقرافیک اثرلری جواد هیئتی وطنداش تدقیقاتچی، زحمتکش عالم کیمی سجیه‌لندیریر. تورکولوق، شاعر حمید نطقی، فولکولورشناس عالم فرزانه، شاعر حسن مجیدزاده ساوالان، شاعر کریم مشروطه‌چی (سؤنمز)، عبدالکریم منظوری خامنه‌لی، پروفسور غلامحسین بیگ‌دیللی، پروفسور حمید محمدزاده، تدقیقاتچی علی کمالی، استعدادلی ضیالیلار اون ایللر سیخینتی ایچریسینده، حق-حقوقی تاپدانمیش، دیلی، ملّی مدنیتی قاداغان ائدیلمیش دوغما خلقین تمثیلچیسی کیمی اونون وارلیغینی «وارلیق» ژورنالی صحیفه‌سینده دولغون، یوکسک لیاقتله تجسّم ائدیردیلر. اونلار «وارلیق» اطرافیندا توپلاشارکن قارشیلاریندا سون درجه بؤیوک، مسئولیتلی وظیفه- ادبی دیلده واحد یازی مدنیتی یاراتماق وظیفه‌سی‌نین اولدوغونو دا بیلیردیلر.

تدقیقاتچی پروانه ممّدلی‌نین دئدیگی کیمی، «وارلیق» ژورنالی‌نین یاراندیغی وقت جنوبی آذربایجاندا ادبی دیلین شمالدا موجود اولان اسلوبلاری یوخ ایدی. ضیالیلارین دانیشیق طرزینده و یازی اسلوبلاریندا فارس تفکّر طرزی حاکم ایدی. ان باشلیجاسی ایسه آذربایجان دیلینی مکمل بیلن یازارلار، ژورنالیستلر چاتیشمیردی».

بونونلا یاناشی، «وارلیق» ژورنالی‌نین ایران آذربایجانی اجتماعی-ادبی فکر تاریخینده مثلسیز رولو، مبارزه‌لر فونوندا فورمالاشان بدیعی ادبیّاتین مندرجه‌سینی، سجیه‌وی جهتلرینی و انکشاف یولونو عکس ائتدیرمه‌سینده‌دیر. محض بو باخیمدان «وارلیق» ژورنالینی تدقیقات مؤضوعسو سئچن پروانه ممّدلی‌نین اساس مقصدی «وارلیق» ژورنالی‌نین نشرینی شرطلندیرن ادبی- تاریخی محیطی، اونون موقعی، ملّی ادبیّاتین انکشافیندا رولو و اؤزونه‌مخصوصلوغو و... باره‌ده دقیق علمی تصوّر یاراتماق اولموشدور.

تدقیقاتچی «وارلیق» ژورنالی‌نین ایگیرمی ایل عرضینده چیخان سایلارینی بویوک دقّت، قایغی و صبرله آراشدیرمیش، ماراقلی علمی فکرلر سؤیله‌میشدیر. بو قیمتلی تدقیقات آذربایجان ادبیّات تاریخی‌نین یارادیلماسیندا و یئنی تدقیقاتلارین ایشلنمه‌سینده فایدالی منبع کیمی استفاده اولونا بیلر.[1] ■

[1] بو مقاله ایلک دفعه بورادا نشر ائدیلمیشدیر: ادبیات قزئتی، باکی، ۱۷ جولای ۲۰۰۹ ایل، ص ۳

اؤلوم‌اؤنو دیرچلمه‌نین و جانلی عالمده چئشیدلی‌لیگه میلین سرّینی آچان کتاب

● دوکتور جواد هیئت

من او تایلی، بو تایلی آذربایجانین ضیالیلاری ایله انسیّتدن یورولمورام. انسیّت انسانی زنگینلشدیریر. بو دا تصادف دگیلدیر. انسیّت و انسان سؤزلری عربجه اولان «انس» سؤزوندن تؤره‌مه‌دیر. یعنی هر ایکی سؤزون کؤکو بیردیر.

من سون ایللرده باکیدا تانیش اولدوغوم عالِم‌لردن بیری اوکراینا انشائات آکادئمیاسی‌نین آکادئمیکی، پروفسور تئلمان علی‌یئفدیر. او، ۲۰۰۶-جی ایلده منیم یانیما گلیب ایکی علمی کشفی باره‌ده منیمله فکر مبادله‌سی ائتمک ایسته‌دیگینی بیلدیردی. بو کشفلر حاقیندا درگی و قزئتلرده چاپ اولونموش مقاله‌لرینی منه وئردی. اونلاردان بیری بئله آدلانیر: «طبیعتین قاداغان قانونلاری و اؤلوم‌قاباغی گومراهلاشمانین[1] سرّی». ایکینجی کشف ایسه «جانلی عالمده مختلف‌لیک – دیوئرسیفیکاسیا[2] حادثه‌سی و اونون سرّی‌نین آچیلماسی» آدلانیر.

من بو یازیلارلا تانیش اولموشدوم. کئچن مدّتده پروفسور تئلمان علی‌یئف اؤز کشفلرینی بیر کتابدا شرح ائده‌رک همین کتابی نشر ائتمیشدیر («طبیعتین قاداغان قانون‌لاری، اؤلوم‌قاباغی گومراهلاشمانین و جانلی عالمده مختلف‌لیگین – دیوئرسیفیکاسیانین سرّی‌نین آچیلماسی»، «علم» نشریاتی، باکی، ۲۰۰۷).

مؤلف همین کتابی منه هدیه ائتدی و کتاب حاقیندا فیکریمی بیلمک ایسته‌دی. من بو کتابلا دقتله تانیش اولدوم. بعضی مطلب و آنلاییشلاری اؤزوم اوچون آیدینلاشدیرماق مقصدیله تئلمان علی‌یئفله

---

[1] گومراه = دینج، سالم، گوجلو، سرزنده

[2] دیوئرسیفیکاسیا = چئشیدلنمک، چئشیدلندیرمک، متنوّع اولماق (ائتمک)

بیر نئچه دفعه گؤروشوب صحبت‌لشدیم. من اینانديم کی، او، بو کشفلرین ماهیتینی تام آیدینلیغی ایله درک ائدیر. آلدیغی هر ایکی نتیجه‌نی علمی یوللا، منطقله ثبوتا یئتیرمیشدیر.

مؤلف فاکتلارین چوخونو طبیعتدن – دوغاللیقدان گؤتورموش، اؤز دریندن، مقصدیؤنلو مشاهده‌چی‌لیک قابلیّتینی بروزه وئرمیشدیر. بو عملینه حق قازاندیرماق اوچون او، ویلیام شئکسپیرین مُدرک بیر کلامینی یادا سالمیشدیر: «منیم طبیعتین کتابینی اوخوماق وقتیم چاتمیشدیر». ناتورایا، طبیعته - اونون کتابینا باخماسی ت.علی‌یئفه هدفه چاتماسی اوچون یول آچمیشدیر.

من ایستَنیلن ساحه‌ده عقلی و نقلی محاکمه‌لردن عقلی دوشونجه‌یه اساسلانماغا اوستونلوک وئریرم. عقلی دوشونجه اونا دئییرم کی، ثبوت ائتمک ایسته‌دیگین علمی فکر (ایستر تئورئم اولسون، ایستر کشف، ایسترسه ده آکسیوم، یاخود علمی فرضیه) عقله اویغون گلسین و علمی منطقه اساسلانمیش اولسون. نقلی دوشونجه ایسه هر هانسی بیر منبعه اساسلاناراق ایرَلی سورولن فکردیر. مثلاً، علمده بؤیوک صاحب‌نظر حساب اولونان شخصیته استناد ائده‌رک، بیر فیکری اساسلاندیرماق ایسته‌ییرسن. توتاق کی، یازیرسان کی، کارل مارکس دئمیشدیر، یاخود فیلان مقدس شخص بویورموشدور. بو نتیجه ده دوغرو اولا بیلر. آنجاق بو یوللا الده ائدیلن نتیجه بوتون حاللاردا علمی جهتدن اساسلاندیریلمیش ساییلا بیلمز. اودور کی، من عقلی دوشونجه‌نین طرفداری‌یام. اؤز تدقیقاتلاریمدا دا بو یوللا گئدیرم. اوخودوغوم علمی ایشلره ده قیمت وئررکن بو معیاری اساس گؤتورورم. تئلمان علی‌یئف رأی وئردیگیم اثرینده، استثناسیز اولاراق، آلدیغی علمی نتیجه‌لری عقلی یوللا آلمیشدیر. او، کتابدا بیر نئچه دفعه یازمیشدیر کی، من بو نتیجه‌لری منطقی تحلیل مئتودو ایله آلمیشام. منطقی تحلیل مئتودو عقلی نتیجه آلماغین اوپتیمال[1] یوللاریندان بیری‌دیر.

بس تئلمان علی‌یئفین کشفلری‌نین ماهیتی نه‌دن عبارتدیر؟

بیرینجی کشف: مؤلف مشاهده‌لردن توپلانمیش فاکتلاری عمومی‌لشدیره‌رک نتیجه‌یه گلیر کی، اؤلوم‌اؤنو (بونا طبابتده آقونیا (agony) دئییرلر) انسانلاردا آز وقتده دیرچلمه، جانلانما عمله گلیر. او، بو حالی ۹۱ یاشیندا دنیاسینی دگیشمیش آناسی گولگز خانیمین و اوندان ۲ آی سونرا ۷۵ یاشیندا دنیاسینی دگیشمیش بؤیوک قارداشی مرشدین تمثالیندا مشاهده ائدرکن چوخ تأثیرلنمیش و قطعی قرارا گلمیشدیر کی، اؤلوم‌اؤنو دیرچلمه‌نین سرّی آچیلمالیدیر. او، اثرینده گؤروندوگو کیمی، بو حادثه ایله باغلی چوخلو فاکتلار توپلامیش و اونلاری عمومی‌لشدیره‌رک، عقلی یوللا - منطقی تحلیل مئتودو ایله دوزگون علمی نتیجه آلمیشدیر. کتابدا اوخویوروق: آدامالاردا «...

---

[1] اوپتیمال = مناسب، مطلوب حالت، بهینه

اؤلوم‌قاباغی (علمی ادبیاتدا آقونیا آدلانیر) بیر جانلانما، دیرچلیش یارانیر. بو، او قدر آیدین و دواملی اولور کی، چوخ وقت، خسته‌نین قوهوملاری، دوستلاری سئوینج ایچینده اولور، بیر-بیرلرینه اومیدوئریجی سؤزلر دئییر، گؤزآیدینلیغی وئریرلر. بو حال اؤلومدن بیر مدت قاباق باش وئریر. بعضی مشاهده‌لره گؤره، بو دیرچلمه بیر نئچه ساعت قاباق دا اوزه چیخا بیلر. بیزیم توپلادیغیمیز فاکتلار، حکیم‌لرله ائتدیگیمیز صحبتلر آقونیا حالیندا باش وئرن دیگر ماراقلی جهت‌لره ده ایشیق سالدی. ائله حاللار اولوب کی، کار لقبی قازانمیش آدام نورمال ائشیتمه حسّینی برپا ائدیبدیر. کور آدام اولوب کی، اؤلوم‌قاباغی گؤرمه‌یه باشلاییب (مثلاً، داهی بستکار یوهان باخ عؤمرونون سون بیر نئچه ایلینی گؤرمه قابلیّتینی ایتیریبمیش. آنجاق بیردن-بیره اونون گؤزلرینه ایشیق گلیب. او، گؤرمه‌یه باشلاییب و ... تئزلیکله اؤلوب). نطقی پوزولموش آدامین دا بو حالیندا – اؤلوم‌قاباغی نطقی برپا اولونوبدور. حافظه‌سی پوزولموش آدامدا اؤلوم‌قاباغی حافظه‌سی‌نین برپا اولوندوغو حاللار دا معلومدور.

بئله خسته‌لر بیر قایدا اولاراق، دوروب اوتورور، یاخود آیاغا دورورلار. اونلارین اوزو، گؤزو ایشیقلانیر، ائل آراسیندا دئییلدیگی کیمی، اوزلرینه نور گلیر».

سونرا مؤلف سوال وئریر، «دنیا طب علمی اوچون بو گون ده سرّ ساییلان بو حادثه‌نین علمی اساسی نه‌دن عبارتدیر؟ بوتون قوه‌لری توکنمکده اولان، اشتهاسینی دا بوس‌بوتون ایتیرمیش آدام اؤلوم‌قاباغی بیردن-بیره بو قدر انرژینی هارادان آلیر؟ او، هانسی انرژی‌نین حسابینا نورا غرق اولور، اونون اوزونه - گؤزونه گولوش قونور، نطقی روانلاشیر، دیزلرینه طاقت گلیر، ائشیتمه، گؤرمه قابلیّتی، حافظه‌سی برپا اولونور و گوجلنیر؟»

مؤلف بو سواللارین جوابینی آشاغیداکی کیمی وئریر و جواب اونون بیرینجی کشفی‌نین ماهیتینی آچیر:

«بوتون بو سواللارین جوابینی بیز عموم‌علمی مئتودلاردان بیری اولان منطقی تحلیل اصولونو تطبیق ائده‌رک تاپمیشیق: اؤلوم‌قاباغی طبیعتین قاداغان قانونلارین‌دان بیری اولان احتیاط بیوانرژی‌نین ساخلانماسی قانونو اوزریندن قاداغان حؤکمو گؤتورولور.»

اعتراف ائدیم کی، بؤیوک تجربه‌یه مالک حکیم، کاردیولوق – عالِم کیمی بو کشفله تانیش اولدوقدان سونرا مشاهده‌لریمی گئنیشلندیرمک، اؤلوم‌اؤنو حاللاردا باش وئرن دورومو داها حسّاسلیقلا مشاهده و تحلیل ائتمک قارارینا گلدیم.

منی ماراقلاندیران و دقتیمی چکن بیر مسأله‌نی خصوصی قید ائتمک ایسته‌ییرم. مؤلف انسان اورقانیزمی‌نین صاحب اولدوغو انرژینی اوچ یئره بؤلموش و اونلاردان ایکیسی اوزرینده طبیعتین قاداغان قویدوغونو یازمیشدیر. بو بؤلگو بئله‌دیر:

الف) اورقانیزمین بؤیومه‌سینه صرف ائدیله‌جک انرژی. همین بؤیومه‌یه خدمت ائدن اورقان (انسان بئینی‌نین اورتاسیندا یئرلشن سوماتوتروپیک هورمون بوراخان هیپوفیز مرکز) وار. بو اورقان ۲۵ یاشادک اؤز فونکسیاسینی یئرینه یئتیریر و بو یاشدان اورقانیزم بؤیومه انرژیسی یاراتماغی دایاندیریر؛

ب) اورقانیزمین یاشاماسینا، سلامت ساخلانماسینا صرف ائدیله‌جک انرژی؛

ج) آزاد، سربست انرژی.

مؤلفین منطقی تحلیل اصولو ایله گلدیگی نتیجه بوندان عبارتدیر کی، بیز ائکسترئمال حاللاردا دا بیرینجی و ایکینجی انرژیدن استفاده ائده بیلمیریک. اونا گؤره کی، طبیعت بو انرژیلری مقصدلی صورتده قورویور و اونون صرف اولونماسی انسانین اراده و شعوروندان آسیلی دگیلدیر. آزاد انرژینی ایسه بیز ایسته‌دیگیمیز فعالیته (عقلی و فیزیکی) صرف ائده بیلریک. اؤلوم‌اؤنو ایشه دوشن، انسانی دیرچلدن انرژی، مؤلفه گؤره، همین ایکی نؤع انرژیدیر. داها دقیق دئسک، اوزرینده قاداغان گؤتورولموش ایکی نؤع توخونولماز بیوانرژیدیر.

مؤلفین کشفین اونیوئرسال‌لیغینی[1] اونون دوغرولوغونا معیار سئچمه‌سی ده منی اینانديران علامتدیر. بو اونیوئرسال‌لیغا ثبوت اوچون او، بیر نئچه مختلف ساحه‌ده (بیتکیلر عالمینده، حیوانلاردا، حتی جانلی اورقانیزم اولان جمعیتده، قومیتلرده) بو کشفین تظاهرلرینی اوزه چیخارمیشدیر. منیم اوچون بؤیوک ماراق دوغوران بیر مسئله ده او اولدو کی، تئلمان علی‌یئف بیتکیلرده یالانچی اؤلوم قورخوسو آنلاییشی افاده‌سینی ایشلتمیش و اونون دا اؤلوم‌اؤنو دیرچلمه یاراتدیغینی فاکتلارلا اوزه چیخارمیشدیر. کتابدا اوخویوروق: «... بار وئرمه‌ین میوه آغاجینی دده‌دن-بابادان همیشه قورخودوبلار، هده‌له‌ییبلر کی، اگر گلن ایل ده بار وئرمه‌سن، سنی کسه‌جگم. حتی، بعضاً آغاجا بالتا، دهره ده قالدیریب بو سؤزلری اونا دئیه‌رک، اونو یونگول‌واری یارالاییبلار دا. آغاجدا اینستینکت (غریزه) وار. او دا اینستینکتیو (غریزی) اولاراق بیلیر کی، هر بار، هر محصول گله‌جک نسلین دوامیدیر. اونا گؤره ده آغاج نسل آرتیرماق نامینه بو زده‌لردن، بو هده‌لردن نتیجه چیخاراراق چیچکله‌ییر، بار وئریر.» تئلمان علی‌یئف یازیر: «بونا بیولوق عالِم اوروج عبادلی یالانچی اؤلوم‌قاباغی تهلکه دئییر و آغاجین بوندان نتیجه چیخاراراق احتیاط انرژیسی‌نین اوزریندن گؤتورولن قاداغانین

[1] اونیوئرسال = کلّی، فراگیر

حسابینا دیرچلمه‌سینی، «اؤلوم‌قاباغی گومراهلاشماسینی» تصدیق ائدیر. بیتکیلرده، او، بئله بیر حال دا مشاهده ائتدیگینی دئییر: «مرکزی نباتات باغیندا قوز (گیرده‌کان)، آلما، آلبالی، گیلاس . . . آغاجلاری اوزرینده اوزون‌مدّتلی مشاهده‌لریم گؤسترمیشدیر کی، اگر آغاجین کئفی یوخدورسا، اوندا غذا چاتمیرسا، اونو یالانچی اؤلوم قورخودورسا، بو آغاجلاردا چیچک آچماق، بار وئرمک میلی یارانیر. سولوخچوموش، اؤلمکده اولان بو آغاج همین انرژینی هارادان آلدی کی، وعده‌سیز چیچکله‌مگه، بار وئرمگه باشلادی؟ بو انرژی ائله تئلمان علی‌یئفین کشفینده آچیلمیش طبیعت طرفیندن استفاده‌سینه قاداغان قویولموش انرژیدیر.»

بو بؤلمه‌ده ت.علی‌یئف کشفین اونیوئرسال‌لیغینی نمایش ائتدیرمک اوچون چئشیدلی ساحه‌لردن اؤرنکلر گتیریر. گؤستردیگی فاکتلار معتبر علمی و بدیعی منبعلره استناد ائتدیگی اوچون شبهه دوغورمور. بورادا بیر مسأله‌نی ده خصوصی قید ائتمک ایستردیم. تئلمان علی‌یئف منبعلره استناد ائدرکن اونلارا احکام کیمی باخمیر، گؤتوردوگو فاکتلاری علمی باخیمدان، عقلی دوشونجه ایله اساسلاندیریر.

اونون لئو تولستوی‌دان، جک لندن‌دن، تئیمور آلبان‌دان، لئو قومیلیوف‌دان گتیردیگی فاکتلار مؤلفین علمی سوزگجیندن کئچیب اونون اؤزل فکرلری ایله اویغونلاشیر، هماهنگ اولور.

تئلمان علی‌یئف ایکینجی کشفی‌نین شرحینه کئچرکن (کتابین ایکینجی بؤلمه‌سی «جانلیلاردا مختلف‌لیک (دیوئرسیفیکاسیا) فئنومئنی[1] و اونون سرّی‌نین آچیلماسی» آدلانیر) ماراقلی بیر فکر سؤیله‌ییر: «طبیعت دنیانین ایلکین سرلی کتابیدیر. بو باخیمدان، طبیعت ادراک – درک‌ائتمه منبعیدیر». ویلیام شئکسپیردن گتیردیگی بیر فکر ده اونون اؤزل فیکرینی تاملاییر: «منیم طبیعتین کتابینی اوخوماق وقتیم چاتمیشدیر». مؤلف، دوغرودان دا، طبیعتین کتابینی اوخوموش و بو تاپینتیلارلا دولو کتابینی سانکی طبیعتین سرلی کتابیندان سرلری آچا-آچا یازمیشدیر. بورادا اونون بؤیوک فیزیولوق عالِم، نوبئل مکافاتی لاورئاتی، آکادئمیک ای. پاولوفون «عضله سئوینجی» آنلاییشی‌نین آنالوگیاسیندا «درک‌ائتمه سئوینجی» افاده‌سینی ایشلتمه‌سی چوخ ماراقلیدیر.

مؤلف دنیانین درک‌اولونمازلیغی تعلیمینی اؤیرنن فلسفی جریان اولان آقنوستیزمین مدعّالارینا توخونسا دا، علمین گوجونه ایناندیغینی نمایش ائتدیریر. داهی نظامی‌نین علمی دستور کیمی قاورادیغیمیز مصراع‌لارینی وئریر:

او شئی کی، بیزلره لاپ آشکاردیر،
اوردا دا گیزلی بیر خزینه واردیر.

---

[1] فئنومئن = نادر حادثه، پدیده

بو فکرلرین ایشیغیندان او، یازیر: «جانلیلارین آشاغی پیللەسی اولان بیتکیلر عالمی تفکّر اوچون بؤیوک غذا وئریر. انسانا و حیوانلار عالمینه نظراً بیتکیلر داها چوخ درک‌اولونان‌دیر. بیرینجیسی، اونلار سیّار و گزری دگیللر. اونلارین اوزرینده تجربه قویماق، اونلاری مشاهده ائتمک داها آسان‌دیر. آنجاق طبیعت بیتکیلر عالمینی او قدر زنگین، رنگارنگ، گئنیش چئشیدلی، مختلف یاراتمیشدیر کی، اونلاری دا اؤیرنمک، تصنیف ائتمک، درک ائتمک اولدوقجا چتین‌دیر». او، یازیر: «دیگر جانلیلاردا اولدوغو کیمی، بیتکیلرده ده طبیعتین ازل، اؤزل تاپشیریغی نسل آرتیرماق و اونون قورونماسی‌نین تأمین اولونماسی‌دیر. طبیعت بو تاپشیریغی مخفی وئرمیش، ژئنئتیک کودلا معیّنلشدیرمیش، اؤزو ده، نئجه دئیرلر، اونون سرّینی یئددی قیفیل آلتیندا ساخلامیشدیر. بو سرّین آچیلماسی دا قاداغان قانونلارینا تابعدیر».

مؤلف اؤیرندیگی طبیعت فاکتلارینی سیستملشدیره‌رک بئله نتیجه‌یه گلیر کی، «نسل‌آرتیرما، اونو سلامت ساخلاماق، ائله‌جه ده قوروماق و انکشاف ائتدیرمک وظیفه‌سی جانلیلارین اینستینکتیو (غریزی) اولاراق آنادان‌گلمه (ژئنئتیک) کیفیت، اؤزللیک کیمی وئریلیر. او، جانلی‌نین اراده‌سیندن، آرزوسوندان، عقلین‌دان، شعوروندان آسیلی دگیلدیر. اونا گؤره ده بو کیفیت، بو اؤزللیک تامیله طبیعتین - دوغاللیغین اختیاریندادیر. اونون یارانماسی دا، انکشافی دا، قورونماسی دا طبیعتین الینده‌دیر».

کتابین بو بؤلمه‌سینده ت.علی‌یئف اؤز هدفینه چاتماق اوچون اولدوقجا ماراقلی طبیعت حادثه‌لرینی تحلیل ائدیر، جانلیلارین حیاتیندان، نسل‌آرتیرمانین چئشیدلی فورمالاریندان، محیطله جانلی‌نین قارشی‌لیقلی ایلیشگیسینی آچیقلایان فاکتلارین آنالیزیندن دوغان اؤزل مشاهده، ملاحظه و محاکمه‌لرینی وئریر و چوخ مهم علمی تاپینتیلارا یول آچان نتیجه‌لره گلیر.

علمی نتیجه - کشف ایسه اوندان عبارتدیر کی، جانلیلاردا نؤع و نؤع مختلف‌لیگی‌نین سببی و بو چوخ‌چئشیدلی‌لیگه میلین کؤکونده جانلیلارین غریزی اولاراق محو اولما ریسکینی آزالتماق جهدی دورور.

مؤلف بو نتیجه‌یه گلمک اوچون مسأله‌نی ایکی‌طرفلی یاناشما ایله چؤزموشدور. بیر طرفدن او، کامپیوتر تکنولوژیسی‌نین و اینترنت آختاریشلارینین گوجو ایله و علمی منبعلره مراجعت ائتمکله ثبوت ائتمیشدیر کی، بیتکی و حیوانلار عالمینده نؤع مختلف‌لیگی و نؤع‌داخلی مختلف‌لیک طبیعتده بیر قایدا، دوزن، پرینسیپ سویه‌سینده‌دیر و بو تصادف اولا بیلمز. مثلاً، اونون آراشدیرمالاری گؤسترمیشدیر کی، کاکتوسون بئش مین نؤعو واردیر. دوگونون نؤعو یوز مین‌دیر. گؤبه‌لگین ایکی یوز اللی مین‌دن آرتیق نؤعو واردیر. بو آختاریشلارینی دوام ائتدیره‌رک مؤلف حیوانلار عالمینده نؤع مختلف‌لیگی‌نین و نؤع‌داخلی مختلف‌لیگین بیر سیرا حاللاردا حدسیز چوخ

اولماسینی معیّن‌لشدیرمیشدیر. کپه‌نکلرین یوز یئتمیش مین، قاریشقالارین یوز ایگیرمی مین، بالیقلارین ایگیرمی میندن چوخ، هؤرومچگین ۹۹ نؤعو واردیر و س.

دیگر طرفدن ت.علی‌یئف بیتکی و حیوانلاردا نسلین کسیلمه‌سی حادثه‌سینی ایزله‌میش، علمی منبعلره، اینترنت آختاریشلارینا باشلامیش، دنیادا ان معتبر منبع ساییلان یونئسکونون معلوماتینا آرخالانیب مهم نتیجه‌لر چیخارمیشدیر. « . . . یونئسکونون معلوماتینا اساساً، هر ساعتدا اوچ حیوان و بیتکی نؤعو یوخ اولور. بو فاکت علمی منبعلرده اولان معلوماتلاردا دا اؤز تصدیقینی تاپیر. انسان فعالیتی نتیجه‌سینده سیاره‌ده دگیشیک‌لیکلر باش وئریر: اقلیم ایستی‌لشیر، جوّده اوْزونون مقداری آزالیر، مئشه ساحه‌لری کیچیلیر، آتموسفئر، هیدروسفئر و تورپاق چیرکلنیر، صحرالارین ساحه‌سی آرتیر، بیتکی و حیوانلارین بیر چوخ نؤع‌لری یوخ اولور.» «آرتیق ایندی ۳۳ مین بیتکی نؤعو محو اولما قورخوسو آلتیندادیر.»

کتابدا بئله بیر فاکت دا گتیریلمیشدیر: «گومان وار کی، بیوسفئرین مؤجود اولدوغو مدتده بیر نئچه میلیارد نؤع یوخ اولموش، ایندی ایسه بیر نئچه میلیون قالمیشدیر. محض اطراف محیطین دگیشن شرایطینه اویغونلاشما سایسیز-حسابسیز و اعلا اویغونلاشمیش نؤعلر یاراتدی».

مؤلفین بو ایکی‌طرفلی یاناشماسی‌نین کسیشمه‌سینده اولدوقجا ماراقلی بیر علمی نتیجه آلینمیش - کشف اولونموشدور. بیر طرفدن نؤع و نؤع‌داخلی مختلف‌لیک گئنیش‌لنیر، دیگر طرفدن ایسه بیتکی و حیوانات عالمی‌نین نؤعونون، نسلی‌نین کسیلمه‌سی فئنومئنی گوجلنیر. مؤلف بو ضدیتلی طبیعت حادثه‌لریندن، بیزجه، یگانه دوزگون علمی نتیجه چیخاراراق جانلی عالمده مختلف‌لیگین (دیوئرسیفیکاسیانین) سرّینی آچیر. سرّ اوندان عبارتدیر کی، مختلف‌لیک (دیوئرسیفیکاسیا) جانلیلارین غریزی اولاراق محو اولما ریسکینی آزالتماق جهدیندن دوغان طبیعت حادثه‌سیدیر.

بیر جانلی اولاراق انسانین بو سلسله مراتب‌ده یئرینی ده مؤلف چوخ دوزگون معیّن‌لشدیرمیش‌دیر: «انسان جانلیلارین تکامل یولو کئچیب تکمیل‌لشمیش، کامل‌لشمیش نادر کیفیتلری اولان خصوصی نؤعودور. بو تکامل انسانلارین مختلف‌لیگینی دیگر جانلیلارا اولان فرقلی مختلف‌لیکدن سئچیب آییرمیشدیر. انسان حقینده بئله بیر علمی قناعت یارانمیشدیر کی، تکامل پروسئسینده انسان (شعورلو وارلیق - هوما - ساپیئنس) سیچراییشلی انکشاف نتیجه‌سینده کامل بیر وارلیغا چئوریلمیشدیر. انسانا طبیعت طرفیندن وئریلمیش دوغال (طبیعی) کیفیتلر آرتیب آزالامیشدیر. بیز طبیعی کی، بورادا کمیت دگیشیک‌لیکلریندن دگیل ، کیفیت دگیشیک‌لیکلریندن دانیشیریق. مین ایل بوندان اؤنجه ده انسانین بئش دویغو عضوو وار ایدی، ایندی ده بئش دویغو عضوو وار. بو، انسانین نه عِرقیندن، نه جنسیندن، نه ملیّتیندن آسیلی دگیلدیر.» «انسانا بو یئتکین‌لیگی تکامل پروسئسی وئرمیشدیر. آنجاق هر بیر فردین اؤزگونلوگو، اؤز فردی سئچکین‌لیگی واردیر.»

«آنجاق بو ثابتلشمیش، استابیل‌لیک قازانمیش انسان توپلومونون بشریتین هر بیر فردی اونیکال (منحصر به فرد) دیر، فردی کیفیتلری و فردی جیزگیلری ایله مختلف‌لیک - دیوئرسیفیکاسیا اؤرنگیدیر. حاضردا دنیادا یاشایان آلتی میلیارددان چوخ آدامین ائله ایکی‌سینی سئچیب تاپماق ممکن دگیلدیر کی، اونلار بوتون جیزگیلری ایله عینی اولسونلار. اوخشارلیق وار، ایدئنتیک‌لیک (عیناً برابر اولماق) یوخ‌دور». مؤلف دمیر منطقه سؤیکنن بو فکرلری ائله دقیق‌لیکله، ائله ایناندیریجی وئرمیشدیر کی، اونونلا راضیلاشماماق ممکن دگیلدیر.

او، دنیانین اشرف مخلوقاتی اولان انسانین مستثنالیغینا بئله بیر مثال چکیر: «انسانین ان مرکّب، ان اعتبارلی سوسیال-بیولوژیک سیستم اولماسی اونونلا دا تصدیق اولور کی، یئر اوزونون بوتون قاره‌لرینده یاشایان یگانه جانلی انساندیر.»

مختلف‌لیک فئنومئنی‌نین سرّینی آچان عالِم بو کتابدا بئله بیر ماراقلی آراشدیرما دا آپارمیشدیر: او، اینترنت سایتلاریندان گؤتوردوگو ماتریاللاری تحلیل ائده‌رک ثبوت ائتمیشدیر کی، کؤورک، ضعیف، ظریف، آزعؤمورلو جانلیلارین نؤع و نؤع‌داخلی مختلف‌لیگی یوکسکدیر (مثلاً، عؤمرو بیر گوندن ۷ گونه قدر اولان کپه‌نکلر چیچک قدر ظریف، ضعیف و کؤورک وارلیقدیر، اونلارین نؤعلری حدسیز چوخ‌دور - ۱۷۰ مین!). تئلمان علی‌یئف بو فاکتلاری سیستم‌لشدیره‌رک بئله بیر مهم علمی نتیجه چیخارمیشدیر: محو اولما احتمالی یوکسک اولان جانلیلاردا نؤع مختلف‌لیگی ده یوکسکدیر. او، بو فاکتی آچیدقدان سونرا، اینترنت واسطه‌سیله، عکس قطبده دایانان جانلیلارین دا نؤعلری‌نین سایینا نظر سالمیشدیر. آیدین اولموشدور کی، دایانیقلی، محکم جثّه‌یه مالک اولان فیللرین جمعی ایکی نؤعو واردیر: آفریقا فیلی، هیندیستان فیلی. یاخود دوه‌نین ایکی نؤعو واردیر: بیر هورگوجلو[1] دوه، ایکی هورگوجلو دوه . . . بو قانونا اویغونلوغون حیوانلاردا اولدوغو کیمی، بیتکیلرده ده اؤزونو دوغرولتدوغو اینترنت آراشدیرمالاریندا تصدیق اولونموشدور. کؤورک، ظریف، محوه میللی گؤبه‌لکلرین ۲۵۰ مین نؤعو اولدوغو حالدا، پالیدین جمعیسی بیر نئچه نؤعو واردیر. یاخود تئلمان علی‌یئف، کتابدان گؤروندوگو کیمی، بو اولایی کونسئپتوال (مفهومی) شکیلده قاورامیش و تصوّرونو نظریه سویه‌سینه قالدیرا بیلمیشدیر. من اونون بو کتابینی اوخودوقدان سونرا بو مؤضوعلار اطرافیندا اونونلا دفعه‌لرله صحبتلر ائتمیشم. او، بو تصوّرو ائله منیمسه‌میشدیر کی، ایستنیلن جانلی‌نین، دیگر جانلیدان چوخ، یاخود آز نؤعونون اولماسینی سهوسیز معیّن ائده بیلیر. سونرا اینترنت آختاریشی اونون بو تشخیصینی تصدیقله‌ییر.

---

[1] هورگوج = کوهان

مؤلف ایکینجی کشفی‌نین ده دوغرولوغونو، بیرینجی کشفده اولدوغو کیمی، اونیوئرسال‌لیق معیاری ایله اساسلاندیرمیشدیر. او، مختلف‌لیگین محو اولما ریسکینی آزالتماغا یؤنلدیگینی چوخ مختلف ساحه‌لرده بنزر موردلر تاپماقلا ثبوت ائتمیشدیر. تئلمان علی‌یئف کتابیندا بئله بیر فکر ده ایرَلی سورور: «تفکر آنالوگیا (بنزتمه) پرینسیپی ایله ایشله‌یییر.» من علاوه ائدردیم، هم ده درک ائتمه اوچون عکسینی (ضدینی) دوشونمک گرکدیر. بو ایکیسی بیرلیکده درک ائتمه‌نین سرّینی آچا بیلر.

عمومیتله، کتابدا مؤلفین نظری فکر و ملاحظه‌لرینی تصدیق ائدن فاکتلار او قدر دوغرو، درست سئچیلمیشدیر کی، سانکی بو فاکتلاری جانلی عالمدن قوش دیمدیگینده بیر-بیر گتیرمیشدیر.

من پروفسور تئلمان بگی بو کشفلری اوچون تبریک ائدیرم و علمی ایشلرینده اونا اوغورلار دیله‌ییرم. ■

کوراوغلونون پوئتیکاسی

● پروفسور نظامی جعفروف

«کوراوغلو» داستانی عموماً مختلف تورک (و بیر سیرا غیرتورک) خلقلری آراسیندا بو و یا دیگر درجه‌ده یاییلسا دا، مکمل حماسی یارادیجیلیق آکتی اولماق اعتباریله تاریخاً آذربایجان خلقینه - آذربایجان تورکلرینه منسوبدور. آذربایجان «کوراوغلو»سو منسوب اولدوغو خلقین شفاهی ادبیاتی‌نین (بوتؤولوکده مدنیتی‌نین) انتباهی دؤرونده[1] بؤیوک ملی-اجتماعی تفکر انرژیسی‌نین محصولو کیمی میدانا چیخمیش، همین خلقین بیر نئچه عصرلیک تاریخی ماراغینی، اجتماعی-سیاسی، ایدئولوژیک و معنوی دنیاگؤروشونو، روحیه‌سینی ملی احتراصلارینی عکس ائتدیرمیشدیر.

«کوراوغلو»نو آذربایجان اجتماعی-استئتیک تفکر تاریخینده‌کی موقعینه گؤره، آنجاق «کتاب ددە قورقود» ایله مقایسه ائتمک ممکندور. «کتاب ددە قورقود» آذربایجان خلقی‌نین، «کوراوغلو» ایسه آذربایجان ملتی‌نین فورمالاشدیغی دؤرون اوقاتی‌نین، اجتماعی-سیاسی، ائتنوقرافیک گئدیشلری‌نین هر دؤرده‌کی اؤزونه مخصوص تظاهرودور و هئچ ده تصادفی دگیل کی، «کوراوغلو» ایله «کتاب ددە قورقود» آراسیندا قیریلماز سئمانتیک (معنایی) قورولوش علاقه واردیر کی، همین علاقه‌نی اعتراف ائتمه‌دن آذربایجان «کوراوغلو»سونون نه اینکی یارادیلیشینی، هئچ تیپولوگیاسینی دا معین‌لشدیرمک ممکن دگیل. «کتاب ددە قورقود»دان «کوراوغلو»یا قدر خلق صنعتی، فولکلور بؤیوک تاریخی چئوریلیشیه معروض قالیر: تورک-اوغوز اوزانی آذربایجان عاشیغینا چئوریلیر.

«کوراوغلو»نون غرب و شرق واریانتلاری، تدقیقاتچیلارین قید ائتدیگی کیمی، هم مضمون هم ده فورماجا بیری دیگریندن کفایت قدر فرقلَنیر. غرب واریانتلاری آذربایجان، تورک، ائرمنی، گورجو، کورد، لزگی و س.، شرق واریانتلاری ایسه تورکمن (کوراوغلو)، اؤزبک، قازاخ (هر ایکیسینده

---

[1] ۱۸-۱۷-جی عصرلر آذربایجان انتباهی و اونون کاراکتئری، تیپولوژیسی باره‌ده باخ: ن. جعفروف. آذربایجان انتباهی: پروبلئملر، ملاحظه‌لر... — فضولی‌دن واقفه قدر، باکی، یازیچی نشریاتی، ۱۹۹۱، ص ۷۱-۴۹.

«قوراوغلو»)، تاجیک (قور اوقلی، یاخود قورقولی) واریانت و یا ورژنلریندن عبارتدیر. حماسه‌نین غرب واریانتلاری، دئمک اولار کی، بوتؤولوکده رئال، تاریخی حادثه‌لردن، احوالاتدان بحث ائتدیگی حالدا، شرق واریانتلاری افسانه‌وی-اسطوره‌وی سیمالار، سوژه‌لرله رنگیندیر. غرب واریانتلاری اساساً نثرله، شرق واریانتلاری شعرله‌دیر.

«کوراوغلو»نون مختلف واریانت یاخود ورژنلری اورزینده‌کی مشاهده‌لر گؤسترییر کی، همین واریانت یا خود ورژنلر، آرالاریندا‌کی مضمون فرقلری‌نین بؤیوکلوگوندن و یا کیچیک‌لیگیندن آسیلی اولمایاراق، بیر منبعدن – آذربایجان «کوراوغلو»سوندان تؤره‌میشلر؛ هر شئیدن اول اونا گؤره کی، تیپولوژیک باخیمدان بو واریانت داها مکمل، داها تاریخی و داها رئآلیستدیر، اونا گؤره ده داها چوخ تؤره‌مه-آرتما، بداهت ظرفیتینه مالکدیر. کوراوغلوشناس خ.کوراوغلونون بئله بیر فکری تامیله دوغرودور کی، اوندان آرتیق مختلف ائتنیک منشألی خلقده کوراوغلو یازیلی شکیلده تثبیت اولونسا دا اساس سوژه، گؤرونور، آذربایجاندا معین‌لشمیشدیر.[1]

کوراوغلونون غربدن شرقه دوغرو یاییلدیغینی گمان ائتمک اوچون هرجور اساس واردیر. آذربایجانی، آنادولونون شرقینی احاطه ائدن جلالی‌لر (۱۶-جی عصرین سونو، ۱۷-جی عصرین اوللری) حرکاتی، کوراوغلونون ایلک سوژه‌لرینی، یاخود حادثه‌لرینی محض بو اراضیده (غربده) میدانا چیخارمالی، سونرا همین سوژه و یا حادثه‌لر اوغوز-تورکمنلر واسطه‌سیله شرقه نقل اولونمالی ایدی. دیگر طرفدن، ۱۷-جی عصردن تورک دنیاسی‌نین قومی-سیاسی باخیمدان ان گرگین نقطه‌سی محض قافقاز (آذربایجان) ایدی کی بورادا یالنیز تاریخ صحنه‌سینه چیخماغا حاضرلاشان بیر ملتین - آذربایجان ملتی‌نین طالعی حل اولونموردو، دیگر اوغوز تورکلری‌نین (تورکیه تورکلری‌نین، تورکمنلرین) ملی اؤزونوتشکیل جریانی دا آز و یا چوخ درجه‌ده همین بؤلگه ایله باغلی ایدی.

لکن شرق «کوراوغلو»سو آنجاق منشأیی، بیر سیرا اوبراز (سیما)، حادثه، سوژه و موتیو (اساس موضوع)لرینه گؤره غرب «کوراوغلو»سو ایله عینیدیر. عمومیتله ایسه اوریژینال واریانت و یا ورژنلردن عبارتدیر. هر بیر تورک خلقی (تورکمن، اؤزبک، قازاخ وس.) «کوراوغلو»یا اؤز تاریخی-قومی ماراغینی، معنوی-ائتنوقرافیک کاراکترینی، اجتماعی-سیاسی پروبلئملرینی گتیرمیش، اونو («کوراوغلو»نو) هانسی حماسی، بدیعی-ائستئتیک سویه‌یه قالدیریب-قالدیرماماسیندان آسیلی اولمایاراق اؤزونونکو ائتمیشدیر.[2]

---

[1] X.Q.Koroqlı. Vzaimosviazı eposa narodov sredney Azii, İrana i Azerbaygjana, M. izd. "Nauka", 1983, Str. 169

[2] باخ:

B.A.Karriev. Epiçeskie skazanii o Koroqlı u Turko-yazıçnıx Narodov. M. İZD. "Nauka" 1963; X.Koroqlı. Oquzskii qeroiçeskiy epos: M., İZD. "Nauka", 1976.

آذربایجان کوراوغلوسو غرب واریانتلاری‌نین، قید اولوندوغو کیمی، اساسینی تشکیل ائدیر. ایستر آیری-آیری حصه‌لری‌نین، قوللاری‌نین ایلک یارانماسیندا، ایسترسه ده یاشادیغی عصرلر بویو داها دا زنگین‌لشمه‌سینده، جیلالانماسیندا بیزه معلوم اولمایان سایسیز-حسابسیز سؤز صنعتکارلاری‌نین اشتراک ائتمیش اولدوغو ان عظمتلی داستانلاریمیزدان بیری[1] «کوراوغلو» ملی تشکّل دؤرونده منسوب اولدوغو خلقین، ملتین هانسی یارادیجیلیق (و گئنیش معنادا: اؤزونوتشکیل) امکانلارینا مالک اولدوغونو گؤسترير. مکمل‌لیگینه، خلقین اجتماعی-سیاسی مسأله‌لرینی عکس ائتدیرمه امکانینا، ائستئتیک-پوتئیک (شاعرانه) سویه‌سینه گؤره نه تورکیه تورکلری‌نین «کوراوغلو»سو، نه ده ائرمنی، گورجو، کورد، لزگی و س. «کوراوغلو»سو آذربایجان «کوراوغلو»سو ایله مقایسه اولونا بیلمز. عینی زماندا قید ائدک کی، قافقازدا یاشایان غیرتورک منشألی خلقلرین «کوراوغلو»سو اساساً آذربایجان «کوراوغلو»سونون آیری-آیری سوژه‌لری‌نین ورژنی، بیر سیرا حاللاردا ایسه بلاواسطه ترجمه‌سیدیر. هئچ ده تصادفی دگیل کی، وقتیله غیرتورک منشألی بیر سیرا قونشو خلقلرین ایفاچی-عاشیقلاری مختلف مجلسلرده «کوراوغلو»نون سوژه‌سینی آذربایجان تورکجه‌سیندن چئویره‌رک اؤز دیللرینده (ائرمنیجه، گورجوجه، لزگیجه وس.) دانیشمیش، داستانداکی قوشمالاری ایسه محض آذربایجان تورکجه‌سینده اوخوموشلار (۱۹-۱۷-جو عصرلره عاید بیر سیرا الیازمالاری دا بونو گؤسترير). یعنی قافقاز-کیچیک آسیا بؤلگه‌سینده «کوراوغلو»نون آپاریجی دیلی آذربایجان تورکجه‌سی، تمثیل و تبلیغ ائتدیگی فکر-ائستئتیک مدنیت آذربایجان مدنیتی اولموشدور.

آذربایجان «کوراوغلو»سو فورمالاشدیغی دؤردن هم یازی‌یا آلینماغا، هم ده یازیلی ادبیاتا تأثیر گؤسترمگه باشلامیشدیر - البته، بونون سببی یالنیز «کوراوغلو»نون ۱۸-۱۷-جی عصرلر آذربایجان مدنیتینده‌کی بؤیوک تاریخی مؤقعه مالک اولماسی دگیل، همین دؤرده گؤرونور اساساً انتباه دوشونجه‌سی‌نین تأثیری ایله خلق ادبیاتی بؤیوک نفوذ قازانیر و کوتله‌وی شکیلده قارشیسی آلینماز بیر سرعتله یازی‌یا کؤچورولور - بونون مقیاسینی تصور ائتمک اوچون دئیک کی، ۱۸-۱۶-جی عصرلر عاشیق یارادیجیلیغی نمونه‌لری، بیر سیرا داستانلار یالنیز عرب (آذربایجان تورک) الفباسیندا دگیل، ائرمنی و گورجو الفبالاریندا دا یازی‌یا آلینمیش، بونلارین اکثریتی ایتیب باتمیش، چوخ آز بیر قسمی بوگونه قدر گلیب چیخمیشدیر.

---

[1] م.ح.طهماسب. مقدمه. – کوراوغلو، باکی، آذرب.س.س.ر.ع.آ نشر.، ۱۹۵۶ ، ص ۷-۶ .

«کوراوغلو»نون ال‌یازمالاری داها چوخ اولموشدور[1] - بونون بیر سببی، یوخاریدا قید ائتدیگیمیز کیمی، داستانین قافقازدا گئنیش یاییلماسی، ادبی-ائستئتیک نفوذو ایدیسه، باشقا بیر سببی اونون گؤرونمه‌میش بیر سرعتله تؤره‌ییب-آرتماسی، انکشاف ائتمه‌سی، غیرعادی پوتانسیله مالک اولوب گئت-گئده یئنی سوژه‌لر، فکرلر و س. ایله زنگین‌لشمه‌سی ایدی. «کوراوغلو» یارادیجی عاشیغا، ائل صنعتکارینا دؤرون، گونون اجتماعی مسأله‌لرینی عمومی‌لشدیرمک، همین مسأله‌لره خلقین مناسبتینی بیلدیرمک، یا آنالیتیک، یا دا تحت الشعور بیر شکیلده تقدیر-تصدیق ویا انکار ائتمک اوچون غیرمحدود امکان وئریردی. آذربایجان خلقی‌نین ملی انتباهی دؤرونده فولکورون، داستان-ائپوس (حماسه) یارادیجیلیغی‌نین قازاندیغی بو غیرمحدود امکانی، بداهه‌لیک سرعتینی یازی عکس ائتدیره (احتوا ائده!) بیلمیردی.

گؤرکملی کوراوغلوشناس م.ح.طهماسب، گؤرونور، داها چوخ شوروی ایدئولوژیسی‌نین تأثیری آلتیندا بئله بیر فکر سؤیله‌میشدی کی، دقت ائدیلسه، کوراوغلو حماسه‌سی‌نین ده آذربایجانین روسیا ایله بیرلشمه‌سیندن سونراکی دؤرده داها دا بؤیومه، گئنیش‌لنمه معناسیندا انکشاف ائتمه‌دیگی آیدین اولار. چونکی بو بیرلشمه ایله «کوراوغلو» حماسه‌سی‌نین اساس مبارزه اوبژئکتی اولان عثمانلی و ایران استیلاسی آرادان قالخمیشدیر!![2] البته، بو نه اینکی کؤهنه‌لمیش، حتا عینی زماندا یانلیش فکردیر. هر شئیدن اول اونا گؤره کی، «کوراوغلو» داستانی آذربایجان ملتی‌نین فورمالاشماسی دؤرونده ملی-ائتنوقرافیک مستقل‌لیگی ترنّم ائدن بیر اثر (حماسه) اولدوغوندان او هر جور استیلانین، هر هانسی یادائللی دوشمنه بویون أگمگین علیهینه‌دیر و نئجه کی، شوروی ایدئولوژیسی آذربایجانلا ملی دئموکراتیک تفکّرو اساساً افلیج ائتمه‌میشدی، او وقته قدر «کوراوغلو»نون تؤره‌مه، انکشاف ائدیب زنگین‌لشمه پوتانسیلی قالیردی.

«... آذربایجان روسیایا بیرلشدیگی (استیلا اولوندوغو) زمان، بورایا گلمیش ایلک ژنرال یئرلی اهالیدن کوراوغلو حقینده سوروشور... کوراوغلونو گؤرمک ایسته‌ییر.

قوجا، آغ‌ساققال بیر کیشی دئییر: سن امر ائله اوزون بوینوزلو بیر قوچ گتیرسینلر.

---

[1] باخ:

L.Q.Çalidze. ob odnoy neizvestnoy rukopisi eposa "Koroqlı". Trudı Tbilieskoqo QU, 1976, t.21; X.Q.Koroqlı. Bazimosvyazi eposa narodov sredney Azii, İrana i Azerbaydjana, M. izd. "Nauka", 1983, str. 182-247

عباسوف. ائرمنی الیفباسی ایله یازی‌یا آلینمیش / توپلانمیش / آذربایجان داستانلاری و داستان شعرلری. – آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتینا دایر تدقیقلر، یئددینجی کتاب، باکی، ۱۹۸۷ ، ص ۵۱-۳۹ .

[2] م.ح.طهماسب. مقدمه. کوراوغلو، باکی، آذرب.س.س.ر.ع.آ نشر.، ۱۹۵۶ ، ص ۸ .

... گتیریرلر. قوجا یئر قازیب قوچو بوینوزلارینا قدر تورپاغا باسدیریر. سونرا آتینی مینیب جولانه گتیریر. چاپاراق گلیب کئچنده اگیلیب تورپاغا باسدیریلمیش قوچون ایکی بوینوزوندان توتور، قالدیریب گؤیه توللاییر. آتی بیر قدر سوروب سونرا دؤندَریر، قیلینجینی چکیر، چاپاراق گلیب قیلینیجی ایله قوچو گؤیده ایکی شاققایا بؤلور. سونرا بیر تَرَزی گتیریب شاققالاری چکدیریر، هر ایکی شاققا مثقال-مثقالا برابر گلیر. قوجا دئییر: من کوراوغلونون ان جوان دلیسی، ایوازام. کوراوغلو لازم اولمایان یئره گئتمز. اگر لازم اولسا، چاغیرلمامیش دا گلر.[1]

م.ح. طهماسب یازیر: «بو افسانه کوراوغلو حماسه‌سی‌نین، اگر بئله دئمک ممکندورسه، سون سؤزودور. بونونلا بو عظمتلی حماسه‌نین داها دا بؤیوک معناسیندا انکشافی دایانیر.»[2] گؤرکملی کوراوغلوشناسین بو ملاحظه‌سی ده، پرینسیپ اعتباریله، اؤزونو دوغرولتمور - افسانه‌ده کوراوغلو داستانی‌نین تمثیل ائتدیگی حماسی عنعنه - مدنیتین هله چوخ گوجلو اولدوغونو مشخص تاریخی حادثه‌یه - آذربایجانین روسیا طرفیندن اشغالینا مناسبت بیلدیردیگینی گؤروروک. کوراوغلو ۱۸-۱۷-جی عصرلرده اولدوغو کیمی ۱۹-جو عصرده، ۲۰-جی عصرین اوللرینده محض بو زمان میدانا گلمیشدیر.[3] لکن، هئچ شبهه‌سیز، کوراوغلو حماسی سیستم-مدنیتی‌نین (گئنیش معنادا حماسه‌سی‌نین!) مکمل بیر یارادیجیلیق آکتی کیمی تظاهرو ۱۷-جی عصرده باش وئرمیشدیر. او، خلقین باغریندان بیر وولقان کیمی محض بو عصرده پوسکورموش، سونراکی دؤرلرده ایسه فورمالاشما-انکشاف، تؤره‌مه-زنگین‌لشمه گئدیشی کئچیرمیشدیر و بو گئدیش داستانین حماسی تیپولوژیسی‌نین معین‌لشمه‌سینده هئچ ده ایلکین «پوسکورمه» - دوغولوش دؤرونده‌کیندن آز رول اوینامامیشدیر - خصوصیله ۱۸-جی عصر و ۱۹-جو عصرین بیرینجی یاریسیندا حماسه-پوتانیسادان حماسه-صنعته دوغرو مکمل بیر تکامل دؤرو کئچمیش، آذربایجان انتباهی‌نین، دئمک اولار کی، بوتون گوجونو انعکاس ائتدیرمیشدیر.

کوراوغلونون تشکل-فورمالاشما تاریخینی تخمیناً آشاغیداکی کیمی دؤرلشدیرمک اولار:

۱- ۱۶-جی عصرین اوللریندن ۱۷-جی عصرین اوللرینه قدر معنوی-کولتورولوژیک، ائستئتیک پوتانسیلین معین‌لشمه‌سی، ۱۶-جی عصرین سونو ۱۷-جی عصرین اوللرینده آذربایجانین اؤز دؤلت مستقل‌لیگینی ایتیرمه‌سی ایله علاقه‌دار اولاراق ملی مستقل‌لیک اوغروندا مبارزه‌نین گوجلنمه‌سی

---

[1] یئنه اورادا، ص ۹-۸.

[2] یئنه اورادا، ص ۹.

[3] ۱۹-جو عصرین اورتالاریندا «کاوکاز» قزئتینده سؤیلنمیش آشاغیداکی سؤزلر ده بونو ثبوت ائدیر: «آسیادا و عمومیتله شرقده ائله بیر یئر تاپماق اولماز کی، بو آد (صحبت کوراوغلوندان گئدیر) اورادا مشهور اولماسین. سیز اونو حتی بئساراباداد، مولداویادا دا ائشیدیرسینیز...» (کاوکاز، ۱۸۵۶ ، نؤمره ۲۱)

نتیجه‌سینده حماسه‌نین میدانا چیخماسی اوچون معنوی-پسیکولوژیک و ایدئولوژیک شرایطین یئتیشمه‌سی.

۲- ۱۷-جی عصرین اوللریندن اورتالارینا قدر - حماسه‌نین فکر-ائستئتیک اساسلاری‌نین قورولوشونون، ایلک سوژه-حادثه‌لری‌نین، اساس سیمالاری‌نین یارانماسی.

۳- ۱۷-جی عصرین اورتالاریندان ۱۸-جی عصرین اوللرینه قدر -- داستانین اساساً فورمالاشماسی، دؤرون بؤیوک شفاهی سؤز صنعتکارلاری – عاشیقلار طرفیندن فکر-مضمون و شاعرانه قورولوش باخیمیندان مکمل صنعت فاکتینا چئوریلمه‌سی، عینی زماندان ایلکین واریانت، یاخود ورژنین تشکّلو.

۴- ۱۸-جی عصرین اوللریندن ۱۹-جو عصرین اورتالارینا قدر - داستانین حماسی پوتانسیلین تام گوجونده تظاهرو، ملی حماسه‌یه چئوریلمه‌سی، واریانتلاشمانین گوجلنمه‌سی، آیری-آیری قوللارین یاخود بوتؤولوکده داستانین یازی‌یا آلینماسی، آذربایجان عاشیقلاری‌نین رئپئرتواریندا اساس اثره چئوریلمه‌سی، عینی قوللارلا زنگین‌لشمه‌سی، گله-گله داها دا جیلالانیب مکمل‌لشمه‌سی.

۵- ۱۹-جو عصرین اورتالاریندان ۲۰-جی عصرین ۳۰-جو ایللرینه قدر صنعتکارلیق باخیمیندان داها دا زنگین‌لشمه‌سی، خصوصیله ایفاچی عاشیقلار طرفیندن مختلف مجلسلرده داها چوخ سؤیلَنیب یاییلماسی، آذربایجانین شرق بؤلگه‌لرینه ده بو و یا دیگر درجه‌ده یاییلماسی، آردیجیل شکیلده توپلانماسی، یازیلی ادبیاتا، ملی اجتماعی تفکره معین تأثیر گؤسترمه‌سی... و ۲۰-جی عصرین ۳۰-جو ایللریندن سونرا عمومیتله عاشیق-داستان صنعتی‌نین سقوطو ایله باغلی اولاراق آرکائیک‌لشمه‌سی...

البته، بو بؤلگوده معین شرطی‌لیگین اولماسی طبیعیدیر. شرطی اولمایان ایسه اودور کی، کوراوغلو ۱۶-جی عصرین سونو ۱۸-جی عصرین اوللریندن ۱۹-جو عصرین سونو ۲۰-جی عصرین اوللرینه قدر، یعنی تخمیناً اوچ عصر خلقین فولکلور تفکرونده یاشامیش، اونون قهرمانلیق ایدئآلی‌نین فاکتی، حادثه‌سی کیمی موجود اولموشدور. کوراوغلو منسوب اولدوغو خلقین اخلاقینا، معنویاتینا، پسیکولوژیسینه مکمل بیر مکتب سویه‌سینده عصرلرله تأثیر گؤسترمیش، ملتین حماسه دوشونجه‌سی‌نین مقیاسینی بوتون گئنیش‌لیگی - چوخ‌طرفلی‌لیگی، زنگین‌لیگی ایله احاطه ائتمیشدیر. ۱۱-۹-جی عصرلردن سونرا آذربایجان داستان یارادیجیلیغی‌نین ملی حماسه تفکرونون پوتانسیاسی مقیاسیندا تظاهرو محض ۱۹-۱۷-جو عصرلرده کوراوغلونون شخصینده اولموشدور.

آذربایجان «کوراوغلو»سو (ائله‌جه ده اونون بلاواسطه تأثیری آلتیندا فورمالاشیب انکشاف ائتمیش غرب واریانت و ورژنلری)، اساساً رئآل (مشخص) تاریخی حادثه‌لرین انعکاسیدیر و کوراوغلو

قهرمانلاری‌نین آدلارینا رئآل تاریخی شخصیتلرین آدلاری کیمی تاریخی اثرلرده تصادف اولونور، - بونونلا بئله حماسه‌نین آلت قاتیندا (ایچ قورولوشوندا!) زنگین اسطوره‌وی پوتانسیانین اودولدوغونو گؤرمک او قدر ده چتین دگیل و کوراوغلودا همین اسطوره‌وی قات - دئمک اولار کی، بوتونلوکله اوست قاتین (خارجی قورولوشون!)، گئنیش معنادا رئآلیزمین اختیاریندادر، اونا تابع اولموش، حتا اونون (اوست قاتین) تضییقی ایله بیر سیرا حاللاردا دئفورمه اولونموشدور.

لکن معین مقاملاردا آلت قاتین تمامیله اوست قاتا چئوریلدیگینی گؤرمه‌مک، ساده‌جه اولاراق، ممکن دگیل... «گونلرین بیر گونو آلی کیشی روشنی یانینا چاغیریب دئدی: اوغول! بوراداکی داغلارین بیرینده بیر جوت بولاق وار، آدینا قوشا بولاق دئیرلر. یئددی ایلدن یئددی ایله جمعه آخشامی مشرق طرفدن بیر اولدوز، مغرب طرفدن ده بیر اولدوز دوغار. بو اولدوزلار گلیب گؤیون اورتاسیندا توققوشورلار. اونلار توققوشاندا قوشا بولاغا نور تؤکولر، کؤپوکلَنیب داشار. هر کیم قوشا بولاغین او کؤپوگونده چیمسه ائله قوّتلی بیر ایگید اولار کی، دنیادا مثلی-برابری تاپیلماز. هر کیم قوشا بولاغین سویوندان ایچسیه عاشیق اولار. اؤزونون ده سسی ائله گوجلو اولار کی، نعره‌سیندن مئشه‌ده آسلانلار اورکر، قوشلار قاناد سالار، آتلار، قاتیرلار دیرناق تؤکر. چوخ ایگیدلر، شاهزاده‌لر بو سو اوچون گلیبلر، آنجاق هئچ بیری‌نین بختی یار اولمایيب. ایندی یئددی ایل تمام اول‌هااول‌دور. وعده چاتیب، گئت، آختار، قوشا بولاغی تاپ...»

روشن همین بولاغی تاپیر، بیر قاب دولدوروب باشینا تؤکور، بیر قاب ایچیر، بیر قاب دا دولدوروب آتاسینا گتیرمک ایسترکن گؤرور کی، کؤپوک داها یوخدور، بولاق دورولوب. کور-پئشمان گئری دؤنور... و کوراوغلو آتاسی آلی کیشینی قوشا بولاغین یانیندا دفن ائدیر.

کوراوغلو داستانیندا اسطوره‌وی سیمالارین بو جور فعال شکیلده میدانا چیخماسی خصوصیله باش قهرمانین فعالیتی‌نین اسطور ایله باغلی حماسه‌نین اسطوره‌وی سئمانتیکاسی‌نین زنگین‌لیگینی، اونون قدیم معنوی-ائستئتیک حافظه اساسیندا یارادیلدیغینی، درین تاریخی کؤکلره مالک اولدوغونو گؤسترير. آلی کیشی و کوراوغلو سیمالاری‌نین اسطوره‌وی منشأیندن بحث ائدن م.سیدوف بو باخیمدان، هئچ شبهه‌سیز، حقلیدیر.[1] آلی کیشی داها چوخ «ایيه»دیر، یاخود تانریچادیر، آخردا چنلی بئلین اسطوره‌وی حامی‌سینه چئوریلیر و کوراوغلونو محافظه ائدن، دئمک اولار کی، بوتون فیزیکی، روحی قوه‌لری اونا (کوراوغلویا) محض آلی کیشی وئریر...

[1] م.سیدوف، آلی کیشی وکوراوغلو اوبرازلاری‌نین پروتوتیپلری حقینده.«آذربایجان»ژورنالی، ۱۹۷۳ ، سایی ۳.

ایستر کوراوغلودا، ایسترسه ده کوراوغلونون دیگر قهرمانلاریندا (اونلارین هر بیرینده) آز و یا چوخ درجه‌ده ایلاهی گوج وار - دوزدور، همین گوج داستاندا ممکن قدر گیزلَدیلیر، اسطوره‌وی ایشیغی نه قدر امکان وارسا سؤندورولور، لکن حرارتی قالیر و هر آن حس ائدیلیر.

کوراوغلو - آذربایجان عاشیق ادبیاتی‌نین یوکسَلیش دؤرونون محصولودور و قید ائتمک لازمدیر کی، همین ادبیات فولکلورون کلاسیک ادبیاتا (نورماتیولیگه) جان آتماسی جهدی‌نین نتیجه‌سی اولوب اؤزونه مخصوص فلسفی-ائستئتیک، پوئتیک خصوصیتلره مالکدیر؛ اونلاردان باشلیجاسی اودور کی، عاشیق قدیم تورک اسطوره‌لری ایله صوفیلیگی، صوفیلیکله حیاتی‌لیگی (رئآلیزمی) بیرلشدیرمگه جهد ائدیر... عاشیق صنعتی‌نین اساس ایده-ائستئتیک پرینسیپلرینی، عموماً تیپولوژیسینی معین ائتمگه امکان وئرن اثرلردن بیری (داها دوغروسو، بیرینجیسی!) محض کوراوغلودور. کوراوغلونون مؤلفی کیمدیر؟ سوآلینا دا، ائله بیلیریک کی، ان دوغرو جواب بودور: عاشیق! مکمل عاشیق مکتبی اولماسایدی، هئچ شبهه‌سیز، کوراوغلو کیمی مکمل بیر داستان-حماسه ده اولمازدی. عاشیق کوراوغلونون هم مؤلفی، هم ده قهرمانیدیر و تصادفی دگیل کی، فولکلورشناسلیقدا کوراوغلونون تاریخی شخصیت کیمی جلالی-قیامچی اولماسی باره‌ده‌کی ملاحظه ایله یاناشی «شاعر-عاشیق اولماسی فرضیه‌سی» ده عقله باتان ساییلیر.[1] داستانین قهرمانی اؤزونون عاشیق اولدوغونو بیر نئچه یئرده — یا جدی، یا دا ظرافتله دئییر. مثلاً:

سلام وئردیم، سلام آلماز،
گؤروم کسسین سلام سنی.
آخچاسیز، پولسوز عاشیغام،
پولوم یوخدور، آلام سنی.

کوراوغلو یالنیز فیزیکی گوجو ایله دگیل، حق عاشیغی اولماسی ایله ده، حقلی اولاراق اؤیونور:

میدانا گیرنده میدان تانییان،
حقین وئرگیسینه من ده قانعام،
بیر ایگیدم، ایگیدلرین خانییام،
بو اطرافدا بوتون هر یان منیمدیر!...

---

[1] و.ولی‌یئف. آذربایجان قهرمانلیق داستانلاری، ب.، آ.د.او. نشریاتی، ۱۹۸۰ ، ص ۳۴ .

و بئله‌لیکله عاشیق «کوراوغلو»دا اؤزونون صنعت ایدئولوژیسی اوچون واجب اولان ادبی فلسفی-ائستئتیک کومپونئنتین اؤزونه مخصوص ترکیبینی تقدیم ائدیر: اسطوره، صوفی‌لیک، حیاتی‌لیک (رئآلیزم).

۱۸-۱۷-جی عصرلر (سون اورتا عصرلر) آذربایجان داستانلاری‌نین هامیسیندا اولدوغو کیمی، «کوراوغلو» دا عاشیقلیق قهرمانلارین، دئمک اولار کی، هامیسینی کاراکتئریزه ائدیر - اونلارین هامیسی بیرینجی نوبه‌ده (طبیعتلری اعتباریله) عاشیقدیرلار. سؤزلرینی سازلا دئییرلر... لکن عاشیقلیق آنجاق ساز گؤتوروب سؤز دئمکدن عبارت دگیل، معنوی-اخلاقی بیر کیفیت اولاراق، اونلارین داخلی عالمینی معین ائتمکده‌دیر، و خصوصیله قید ائتمک لازمدیر کی، «کوراوغلو»دا بو عاشیغین اوتوبیوقرافیک اوبرازی دا موجوددور.

کوراوغلو حماسه‌سی ۱۸-۱۷-جی عصرلر آذربایجان انتباهی‌نین اجتماعی-فلسفی ائستئتیک-کولتورولوژیک فکرلری اساسیندا، اونلارین گوجلو تضییقی ایله فورمالاشمیشدیر. همین انتباه آشاغیداکی علامتلرله تصدیق اولونور:

۱- قدیم تورک، تورک-اوغوز اسطوره‌لری دؤرون مدنیتی‌نین (ائله‌جه ده ادبیاتی‌نین) مشخص اساسیندا دایانیر، یارادیجیلیغین ژنراتورو کیمی چیخیش ائدیر.

۲- ۱۸-۱۷-جی عصرلر مدنیتی ملی اؤزونودرک فاکتی اولاراق تظاهر ائدیر (همین علامت مدنیتین هم مضمونوندا، هم ده فورماسیندا اؤزونو گؤسترر).

۳- ۱۸-۱۷-جی عصرلر مدنیتی، نتیجه اعتباریله رئآلیست مدنیتدیر.

همین علامتلر دؤرون ان نهنگ آبیده‌سی اولان «کوراوغلو» حماسه‌سینی البته کی، بیرینجی نوبه‌ده کاراکتئریزه ائدیر.

۱۸-۱۷-جی عصرلرده عموم شرق مدنیتی‌نین داشییجیسی اولان اورتا عصرلر شهری‌نین داغیلماسی[1]، بونون عوضینده آذربایجان کندی‌نین اجتماعی-مدنی مؤقعی‌نین گوجلنمه‌سی مشاهده ائدیلیر. کندلی شخصیتی ادبیاتدا (عموماً مدنیتده) گؤرونور، گئت-گئده بو موقع داها دا گوجلنیر. عینی زمداندا اورتا عصرلر شهری‌نین یئرینده انتباه شهری میدانا چیخماغا باشلاییرکی، بو دا

---

[1] باخ:

A.A.Raxmani, Azerbaydjan v kontse XVI i v XVII veke, Baku, izd. "Elm", 1981, str. 198; V.N.Leviatov, Oçerki iz istori Azerbaydjana v XVII veke, Baku, izd. AN Azerb. SSR. 1948, str. 115 ; N.V.Piqulevskaya, A. Yakubovskii, İ.P. Petroşevskii, L.V.Stroeva, A.M.Belenistskii. İstoriya İrana s Drevneişix Vremen Do Kontsa XVIII veka, L., izd. LQU, 1958, str. 300 .

خصوصیله یئنی تیپلی تاجر زمره‌سی‌نین فورمالاشماسی، جمعیتده یوکسک نفوذ قازانماسینا سبب اولور. تاجر تفکرو فولکلوردا خصوصیله عاشیق داستان یارادیجیلیغیندا اؤزونه مخصوص بیر فعاللیقلا اشتراک ائدیر: محبت داستانلاریندا تاجرلرین سیماسی یارادیلیر، تجارت اصطلاحلاری، افاده‌لری سرعتله مئتافورلاشیر (مجازلاشیر) و س.

انتباه دؤرونون ملی اؤزونودرکین ترکیب حصه‌سی اولاراق انسانینشخصیتین اؤزونو درکی ده گوجلنیر کی، بونون دا ادبیاتدا، خصوصیله فولکلوردا پارلاق افاده‌سینی گؤرمه‌مک ممکن دگیل - انتباه مدنیتی انسانی چؤللره سالمیر، مجنون ائله‌میر / بو معنادا مجنونلوق فلسفه‌سی - بوتؤولوکده فضولی انکار ائدیلیر[1] / انسان ۱۸-۱۷-جی عصرلرده مجنون یوخ، دلی (کوراوغلو دلیسی) و کوراوغلو اولماق صلاحیتی قازانیر... محبت اونو (انسانی) جمعیتدن اوزاقلاشدیرمیر، عکسینه، اونا (جمعیته) داها دا یاخینلاشدیریر. عاشیقلار «بوتا آلیرلار»، اونلارین محبتی گوناه یوخ، «تقدیر خدا» ساییلیر.

انتباه ادبیاتی (اثری!) انسانین آزادلیغینی، اونون فیزیکی، معنوی گوجونو، استئتئیکاسینی ترنم ائدیر - کوراوغلو (و دلیلری) هئچ کیمه بویون اگمیرلر، «بیر قاشیق قاندان» اؤترو دوشمنه یالوارمیرلار، اؤز آزادلیقلارینی گذشته گئتمیرلر. «کوراوغلو»داکی حق، عدالت، هومانیزم قهرمانلارین داورانیشیندا، فعالیتینده نه اینکی اخلاقی-معنوی کیفیت، هم ده داستانین (و زمانین) طبیعتیندن ایرلی گلن فلسفی پرینسیپ کیمی تظاهر ائدیر. قهرمانلیق اورتا عصرلره مخصوص خصوصیتلرینی اساساً قوروسا دا، بیر سیرا باخیملاردان حیاتی‌لشیر (رئآللاشیر)، آیدین مطلبلره، مقاله‌لره خدمت ائدیر، مجردلیکدن «اؤزونده شئی» اولماقدان چیخیب گله-گله انسانین - شخصیتین علامتلرینددن بیرینه چئوریلمکله تدریجاً اورتا عصرلر اسخولاستیکاسینی ایتیریر.

آذربایجان «کوراوغلو»سو آذربایجانین اساساً غرب منطقه‌لرینده، معین درجه‌ده ایسه شرقی آنادولودا فورمالاشمیش، گئنیش یاییلمیش، پروفسیونال عاشیقلارین رئپئرتواری‌نین اساسینی تشکیل ائتمیشدیر. ایستر ۲۰-جی عصرده، ایسترسه ده اوندان داها اول مختلف تدقیقاتچی فولکلورشناسلار، فولکور توپلایانلار «کوراوغلو»نو، اساساً قازاخ، توْووز، شمکیر، گنجه بؤلگه‌لرینددن، گورجوستاندان توپلامیشلار.[2] داستانین داها گئنیش یاییلدیغی بؤلگه‌لرده وقتیله کؤچری تورکمنلر، یا خود تره‌کمه‌لر یاشامیشلار. تاریخی منبعلر اونلاری حاکمیته تابع اولمایان، آزادلیق‌سئور بیر خلق کیمی تقدیم ائدیر. تورکمنلر گوجلو، جسور ایدیلر. اساساً، مالدارلیقلا مشغول اولور، تئز-تئز قونشو خلقلرین

---

[1] م.فضولی‌نی م.ف. آخوندوف ۱۹-جو عصرده معین علمی-نظری موقعدن، انکار ائتمزدن اول، فولکلور ۱۸-۱۷-جی عصرلرده اؤزونه‌مخصوص استیخیا ایله «انکار ائتمیشدی».

[2] باخ: کوراوغلو، باکی، آذرب.س.س.ر.ع.آ. نش.، ۱۹۵۶ ، ص ۳۴۲-۳۳۹.

اوزرینه چاپقینا گئدیردیلر. قاچاقچیلیق، یاغمایا گئتمه تورکمنلرین حیات طرزینه، معیشتینه اونون عضوی ترکیب حصه‌سی کیمی داخل اولموشدو. ۱۸-۱۷-جی عصرلرده آذربایجان خلقی‌نین فورمالاشماسی دؤرونده اونلار (تورکمنلر) تدریجاً اؤز مستقل‌لیکلرینی ایتیرسه‌لر ده، فورمالاشماقدا اولان خلقین معنویات و روحیاتی‌نین معین‌لشمه‌سینده بؤیوک رول اویناديلار.

«کتاب دده قورقود» ایله «کوراوغلو» آراسینداکی فکر-مضمون، قورولوش-فورما یاخینلیغی‌نین بیر سببی ده هر ایکی داستان-حماسه‌نین عینی بیر قومی-مدنی سیستمین محصولو اولماسیدیر. فرق ایسه همین قومی-مدنی سیستمین کئچیردیگی تکامله یاناشی دؤرون-زمانین دگیشمه‌سینده‌دیر کی، بونلارین هر ایکیسی حماسه‌نین داورانیشینا، فونکسیونال امکانلارینا اؤزونه‌مخصوص شکیلده تأثیر گؤسترير. «کتاب دده قورقود»ون فورمالاشدیغی دؤرون تاریخی ایله باغلی‌لیغی نه قدر گوجلودورسه، «کوراوغلو»نون اؤز دؤرو ایله باغلی‌لیغی دا او قدر گوجلودور.

«کوراوغلو» داستانی‌نین فکر-مضمونو باره‌سینده بحث ائدرکن آشاغیداکیلاری نظرده توتماق لازمدیر:

بیرینجیسی، حماسه‌نین قدیم تورک اسطوره‌لری و اسکی تورک-اوغوز حماسی عنعنه‌لریله باغلی اولماسی؛

ایکینجیسی، مشخص تاریخی دؤرده‌کی حادثه‌لری بو و یا دیگر شکیلده عکس ائتدیرمه‌سی؛

اوچونجوسو، ملی انتباه دوشونجه‌سی‌نین، و اصلینده، همین دوشونجه‌نین یئتیشدیردیگی عاشیق صنعتی‌نین محصولو اولماسی.

«کوراوغلو»دا انتباه تفکرو حماسی عنعنه‌لره، پوتنسیالا، دایاناراق دؤرون تاریخی منظره‌سینی یارادیر، اونا گؤره ده بورادا (کوراوغلو داستانیندا) هم کئچمیش، هم ایندی، هم ده گله‌جک بیر قهرمان کیمی اشتراک ائدیر. ■

جمالی و کمالی گؤزل انسان

● حکمت عبدالحلیم‌اوف*

مقتدر عالِم، متفکّر، علم و انسانلیق ذروه‌سینی فتح ائتمیش، گؤزل صورتینی و آدینی قلبیمیزده یاشاتدیغیمیز اوستاد یاشار قارایئفین دنیاسینی دگیشمه‌سی حقیقتینی، گئرچک‌لیگینی قبول ائتمک نه قدر آغیر و چتیندیرسه، کدر آلووموز هله سؤنمه‌میش اونون حقینده خاطره یازماق دا بیر او قدر آغیردیر.

منیم یاشار معلّمله دوستلوق ذروه‌سینه چاتمیش تانیشلیغیم ۲۵ ایلدن آرتیق بیر زمانی احاطه ائدیر. بو مدّتده اونون یوکسک انسانی کیفیتلری‌نین، صبری، صاف و محکم عقیده‌سی، انسانلارا حرمتله یاناشماسی، طرف مقابلینی غیرعادی تمکینله آخیرادک دینله‌مگی‌نین شاهدی اولموشام. او، دنیایا گؤز آچدیغی شکی‌یه چوخ باغلی ایدی، بیر قایدا اولاراق مأذونیتینی اورادا کئچیریر، بو زمان استراحتله برابر، هم ده گرگین ایشله‌ییر، ضیالیلار، هم‌یئرلی‌لری ایله دائم تماسدا اولوردو. من هم شکی‌ده اولدوغو گونلرده، هم ده باکیدا یاشادیغیم وقتلر اونونلا انسیّت قورور، علمی و انسانلیق دُهاسیندان بهره‌لنیردیم.

یاشار قارائیف

یاشار معلم دیگر اؤرنگه لایق خصوصیتلری ایله برابر انسانلاری مستثنا مشاهده قابلیتی (اطرافداکیلارا سئزدیرمه‌دن)، اونلارا زرگر

* فولکلورشناس

دقیقلیگی ایله قیمت وئرمک باجاریغی واردیر. «گولوشده معنوی-اخلاقی کامل‌لیگین اوجالیغینا، نه درجه‌ده حاقلی و ادراکلی اولماغین بدیعی-ائستئتیک جدولینه آخوندوفون وئردیگی نمونه کلاسیکدیر و داهیانه‌دیر. بو تصنیفاتی من هر مباحثه‌ده، هم علمی، اجتماعی، سیاسی مذاکره‌ده» «اهلِ مجلسه» - بوتون ناطقلره بو گون ده تطبیق ائدیرم و چیخیشلاردان، مسأله‌یه، پروبلئمه وئریلن شرحلرین سویه‌سیندن یاراناں سلسله‌ده اوچ پیللەنی – شهربانی خالا سویه‌سینی، موسیو ژوردان سویه‌سینی و آخوندوف سویه‌سینی اؤزوم اوچون سهوسیز تعیین ائدیرم». (آذربایجان فولکلورو آنتولوگیاسی، ۴-جو شکی فولکلورو جلدی، ۱-جی ص. ۲۴ ، باکی – ۲۰۰۰ ، «صدا» نشریاتی)

یاشار معلم فولکلوروموزون توپلانماسی، تدقیقی و نشرینه بؤیوک قایغی گؤسترپر، بو سیرادا زنگین فولکلور خزینه‌سی اولان شکی‌یه ده خصوصی دقت یئتیریردی. ۱۹۹۰-جی ایلده شکی‌ده استراحت ائدرکن آذربایجان فولکلورو آنتولوگیاسی سئریسیندن شکی فولکلورو جلدی‌نین حاضرلانماسی تشبّثونو اورتایا آتدی، بو مقصدله یئرلی فولکلور توپلاییجیلاری‌نین مشاوره‌سینی کئچیردی، (او واختلار شکی‌ده یای استراحتینی کئچیرن مرحوم خلق شاعریمیز ب.واهابزاده ده مشاوره‌ده چیخیش ائده‌رک خیر-دعا وئردی) مشخّص وظیفه‌لری معیّن‌لشدیردی. باکی‌یا قاییدانداں سونرا تانینمیش فولکلورشناسلار - فیلولوژی علملری دوکتورو، پروفسور ای.عباسلی‌نی و ت.فرضعلی‌یئفی شکی‌یه گؤندردی. بیز بیرلیکده گله‌جک فولکلور توپلوسونون ترتیبی لایحه‌سینی حاضرلادیق. ۲۰۰۰-جی ایلده ادبیات انستیتوسو علمی شوراسی‌نین قراری ایله آذربایجان فولکلورو آنتولوگیاسی ۴ جلد، شکی فولکلورو، ۱-جی جلد چاپدان چیخدی. کتابین رئداکتورو ی.قارایئف «پروتوتیپ - شکی‌لیدیر، یاخود نفسده زمزمه، تلفّظده رقص - شکی شیوه‌سی» سرلوحه‌سی ۴۵ صحیفه حجمینده توتارلی اؤن سؤز یازدی. بو، عالمین شکی فولکلورونا، دیالئکتینه، شیوه‌سینه... صرّاف گؤزو ایله باخیشی، بو ساحه‌ده ایندی‌یه‌دک اوخشاری اولمایان درین علمی نتیجه‌لر ایدی.

من همین کتابی ترتیب ائدنلردن بیری ایدیم. اوزون ایللر عرضینده توپلادیغیم زنگین فولکلور نمونه‌لرینه اورکلنه‌رک آنتولوگیانین شکی فولکلورو، ۲-جی جلدی‌نین حاضرلانماسی فیکریمی بؤلوشمک اوچون شکی‌ده استراحتده اولان فولکلورچو ف.جلبی ایله بیرلیکده شکی‌نین «گلرسن-گؤررسن» قالاسی‌نین یانینداکی عینی آدلی استراحت ائوینده عائله‌سیله دینجلن ی.قارایئفین یانینا یوللاندیم. تکلیف ائتدیگیم لایحه‌نی بیرگه مذاکره ائتدیکدن سونرا خیر-دعاسینی وئردی. ماتئریاللارین توپلانماسی و کتابین ترتیبی منه، کتابا اؤن سؤزو یازماق ایسه ف.جلبی‌یه حواله ائدیلدی.

من، آغیر خسته‌لیگه مبتلا اولموش ی.قارایئفین سونونجو دفعه آکادئمیده‌کی خدمتی ایش اوتاغینی ترک ائتمه‌سی‌نین شاهدی اولدوم. تئیمور کریموف، شامل سلمانوف، عارف صفی‌یئف و بیر نئچه نفر تانیمادیغیم امکداشی ایله خداحافظلشه‌رک ایش اوتاغینی ترک ائتدی و معالجه اولونماق اوچون بیلگه کاردیولوژیک ساناتوریاسینا[1] گئتدی. بیر نئچه گوندن سونرا سوروجوسو حاجی میر باقر آغا ایله اونو گؤرمگه گئتدیم. کتابین نشره حاضرلیغی گئدیشی ایله ماراقلاندی و دئدی کی، ۴۰-۳۵ صحیفه حجمینده رئداکتور سؤزو اوچون یئر ساخلایین، یاخین گونلرده یازیب گؤندره‌جگم، بیر شهردن (شکی‌دن) ایکی فولکلور آنتولوگیاسی‌نین ایشیق اوزو گؤرمه‌سی اؤنملی بیر حادثه‌دیر. لاکین، اونون بو آرزوسو گؤزونده قالدی. گوندن-گونه پیسلشن صحتی اونو الدن سالدی، قلمینی الینه آلماق طاقتیندن ده محروم ائتدی. اؤلومونه جمعی بیر نئچه گون قالمیش سون گؤروشوموزده (بو، سون ابدی وداع ایمیش) او، یئنه کتابین نشری‌نین گئدیشی ایله ماراقلاناراق دئدی: - بو قالاجاقدیر!

یاشار معلم جمالی و کمالی گؤزل انسان ایدی. اونون تبسّملو، نورانی صفتینی (صفتیندن نور تؤکولوردو) - گؤزل جمالینی حسد آپاریلاسی یوکسک ادب-ارکان، داخلی مدنیّت و تربیه‌نی اؤزونده بیرلشدیرن کمالی تمامله‌ییردی.

دئییرلر، ذروه‌نین بؤیوکلوگو و عظمتی اوزاقدان داها آیدین گؤرونور، درک ائدیلیر. بؤیوک انسانلارین و بؤیوک ایشلرین اصل قیمتی زمان کئچدیکجه وئریلیر. بو خاطره ده خیلی مدتدیر کی، حق دنیاسینا کؤچموش، خیرخواه عمللری ایله ابدیته قووشموش یاشار قارایئفین یاشادیغی زمان کسیگیندن سونرا وئریلن بیر قیمتدیر، مرحوم دوستوموزا سؤزله و ایشله اولان منتدارلیقدیر. ■

[1] ساناتوریا = آسایشگاه

دنیا و آذربایجان ادبیاتیندا تمثیل ژانری‌نین انکشافی

● مائله آللاه‌وئردی‌یئوا*

ساتیرانین مهم و گئنیش فورمالاریندان بیری اولان تمثیل شفاهی خلق ادبیاتیندا گئنیش وسعت تاپمیش، کلاسیک ادبیاتیمیزدا ساتیریک اثرلرین، خصوصاً تمثیل ژانری‌نین یارانماسیندا بؤیوک رول اوینامیشدیر.

تمثیل عربجه «بنزتمه»، «اوخشاتما» معناسیندا ایشلنیلن نصیحت‌آمیز معنا داشییان ساتیریک روح‌لو اثردیر.

مین‌ایللیگین درین‌لیگینه نظر سالدیقدا سومئر و بابیل–آسوریا داستانلاریناکی تمثیللرین یاشی ۵۰۰۰ ایلدن چوخ‌دور.

ادبی تمثیل ژانری‌نین تاریخی ده چوخ قدیم‌لره گئدیر: ائزوپون تمثیللری، «پانچاتانترا» سانسکریت نثر تمثیلیندن عبارت بئش کتاب، اونون یوزلرله سوریه (۶–جی عصر) و عرب (۷–جی عصر) واریانتلاری، «کلیله و دمنه»، ۱۱–جی عصرده یونان ترجمه‌سی «استئفانیت و ایخنیلات» و س. کیمی مّدرک تمثیل توپلولاری، لافونتئنین، ای.آ.کریلوفون، ق.ب.ذاکرین، س.ع.شیروانی‌نین، م.ع.صابرین اثرلری بو ژانرین سرراست، هدفه‌ووران و گؤزل نمونه‌لریدیر.

انسانلارا و جمعیته خاص اولان منفی جهتلر بیتکی، حیوان، جانسیز اشیالار عالمینه کئچیریله‌رک تقدیم اولونور، بونونلا تمثیللرین اصلاح‌ائدیجی، تربیه‌وی، دیداکتیک اهمیتی قات-قات آرتمیش اولور. تنقیدی گولوشو ساتیریک بویالارلا وئره‌رک اثری مینیاتور اخلاقی-دیداکتیک فورمادا لاکونیک [موجز] شکیلده نتیجه ایله بیتیرن مؤلف آنا فیکرینی، اساس ایده‌نی بو زمان آچیقلایییر.

میلاددان اول ۵-۶–جی عصرلرده یاشامیش ائزوپ قدیم یونان ادبیاتیندا خصوصی مکتب یاراتمیش، بو گون ده «ائزوپ دیلی» دئییمی علمی-ادبی، خلق دیلینده فعال ایشلنمکده‌دیر (۷، ص.۶۸).

---

* آذربایجان ملی علملر آکادئمیاسی نظامی گنجه‌وی آدینا ملی آذربایجان ادبیاتی موزه‌سی‌نین دیسئرتانتی

ائزوپ تمثیللرینی نثرله یازمیش، حیاتدان گؤتوردوگو موضوعلارلا معاصرلری‌نین معیشت و اخلاقی- معنوی عالمینه تأثیر ائتمه‌یه چالیشمیشدیر. ائزوپلا باغلی افسانه‌لر اونون مضحکه‌چی قوزبئل قول، مّدرک بیر انسان کیمی یاری‌تاریخی، یاری اویدورولموش اوبرازینی یاراتمیشدیر. اونون آدیلا بیر مجموعه‌ده توپلانمیش ۴۴۹ (بعضی کتابلاردا ایسه ۴۲۶) تمثیل باغلیدیر. معلوم سوژئتلرله یاناشی مجموعه‌یه ائزوپا عاید ائدیلن روایتلر ده داخل ائدیلمیشدیر. تمثیللرین ایچریسینده آغزی یئتیشمیش اوزومه چاتمایان تولکونون میوه‌نی کال، دادسیز آدلاندیردیغی «تولکو و اوزوم»، ایکی‌اوزلولوگو افشا ائدن «قورد و چوبان»، زوراکیلیغا عصیان ائدن «ایت و دووشان» کیمی گئنیش یاییلمیش اثرلر مشخّص قهرمانلارین-سمبوللارین عیبه‌جرلیکلرینی افشا ائتسه ده، عمومبشری پروبلئملری بو جور قیسا و ییغجام شکیلده وئره‌رک بؤیوک ایده‌لره خدمت ائدیر. تمثیللرین بو اؤزللیگی اونلارین بو گون و هر زمان آکتوال اولماسینی تأمین ائدیر.

قدیم یونان تمثیلچیسی ائزوپ‌دان سونرا روما ادبیاتیندا میلاددان سونرا بیرینجی عصرده «فئدر» (Fedr) ایلک منظوم تمثیل اوستاسی کیمی تانینمیشدیر. اوریژینال‌لیغی تمثیلین شعر فورماسینی یاراتماسی ایله باغلی اولان مشهور فئدر اثرلری‌نین مضمونو باخیمیندان محض ائزوپون دوامچیسی اولموشدور. تاریخی کؤکلری ائزوپ یارادیجیلیغینا اوزانان تمثیللرینده فئدر معلوم سوژئتلری دؤورونون طلبلرینه اویغونلاشدیرمیش و تمثیللرین سوژئتی‌نین اصل یازاری‌نین کیم اولدوغونون دگیل، اونلارین «اصل معناسی‌نین درک ائدیلمه‌سی‌نین واجب اولدوغونو» ایرّلی سورموشدور (۱، ص.۴).

۱-جی عصرده مشهور تمثیل توپلوسو «پانچاتانترا» هیندیستاندا یارانمیشدیر.

شرق دنیاسیندا یارادیجیلیغینی محض تمثیله حصر ائتمیش شاعر اولماسا دا، بو ژانرین پارلاق نمونه‌لرینه، درین فلسفی معناسی ایله دنیادا شهرت تاپمیش اثرلره سنایی غزنوی (۱۱-جی عصر)، نظامی گنجه‌وی (۱۲-جی عصر.)، ف.عطار (۱۳-جی عصر)، جلال الدین رومی (۱۳-جی عصر) کیمی دُهالارین یارادیجیلیغیندا راست گلیریک. عمومیتله، درین مضمونلو آللئقوریا [کنایه]، عباره‌لر، شخص‌لشدیرمه و بنزتمه‌لر، رنگارنگ بدیعی استعاره‌لر، مَجازلار و تصویر واسطه‌لری ادیبلریمیزین یارادیجیلیغیندا اونلارین اوستالیقلارینی تصدیق ائتمیشدیر.

فریدالدین عطار شرق فولکلوروندان بهره‌لنه‌رک «منطق الطیر» - «قوشلارین صحبتی» اثرینی یازمیش و بونونلا دا خلفلرینه گوجلو تأثیر گؤسترمه‌رک تمثیل ژانری‌نین انکشافینا تکان وئرمیشدیر. سونرالار مؤلانا جلال الدین رومی‌نین «مثنوی»سی، علی‌شیر نوایی‌نین «لسان الطیر»ی – «قوشلارین دیلی» آللئقوریک پوئماسی ۱۴۹۹-جو ایلده یارانمیشدیر. بو اثرینده علی‌شیر نوایی حکمدارلارا، دؤلت ارکانینا خیرخواه مصلحتلرینی وئرمیش، خلقین و دؤلتین ماراق و مرامی‌نین

آیریلماز اولدوغونو گؤسترمیشدیر. شرق شاعرلری تنقیدله کفایت‌لنمه‌یب، مثبت نمونه، دیرلی مصلحت، قیمتلی فکرلرینی ده بو اثرلرینده ایرَلی سورموشلر.

محض شرقین خلق یارادیجیلیغی و ادبیات نمونه‌لریندن بهره‌لنن آوروپالی ادیبلر سلفلری‌نین تمثیل ژانرینداً یازیلمیش اثرلرینه استناد ائده‌رک اؤز صنعتلرینی انکشاف ائتدیرمیشلر. ۱۲-جی عصردن باشلایاراق «پانچاتانترا»نین عرب واریانتی «کلیله و دمنه»دن بوتون غرب دنیاسی‌نین ادبیاتی بهره‌لنمیش، فرانسانین مشهور تمثیل اوستاسی سایبلان لافونتئن‌ین (۱۶۲۱-۱۶۹۵) یارادیجیلیغی بو اثردن اقتباس‌لار اوزرینده قورولموشدور. لافونتئن‌ین پئداقوژی سوال-جواب شکلینده یازیلمیش تمثیللری‌نین بیر قسمی ایسه شرقین (ایران) بؤیوک اوستادلاری جلال الدین رومی و سعدی‌نین تأثیری نتیجه‌سینده میدانا گلمیشدیر. شاعر ۱۶۶۸-۱۶۷۹-جو ایللرده ۱۱ جلدلیک تمثیللر توپلوسونو نشر ائتدیرمیش، دئمک اولار کی، حیاتی‌نین سونونادک بئله بیر بؤیوک ایشله مشغول اولموش و ۱۶۹۴-جو ایلده سونونجو تمثیل کتابینی تاماملامیشدیر. تمثیللری‌نین بدیعی-ائستئتیک، ایده سویه‌سی‌نین یوکسک اولماسی‌نین سببلریندن بیری ده یازیچی‌نین فولکلورا دریندن بلد اولماسی، خلقین یارادیجی دُهاسینا اینانماسیندادیر. بو حال کلاسیسیزمه، اونون قانونلارینا ضد اولسا دا، اونا جانلیلیق و یئنی‌لیک گتیرمیش، صنعتده خلقی‌لیک، هومانیزم، تاریخی‌لیک پرینسیپلری‌نین وسعتلنمه‌سینه امکان یاراتمیشدیر. تدقیقاتچی ا.ممّدوفون دوغرو قید ائتدیگی کیمی، «لافونتئن طرفیندن ائدیلن اقتباسلار آوروپا محیطی‌نین اخلاق و دیداکتیکاسینا [تعلیم] تطبیق ائدیلیردی» (۸).

پروبلئمین تاریخی آراشدیریلدیقدا منطقی اولاراق بئله نتیجه‌یه گلمک ممکندور کی، لافونتئنین شرق تمثیلی عنعنه‌لری اوزرینده قورولموش صنعتی‌نین ژئنئتیک کؤکلری اصلینده قدیم «پانچاتانترا»دان «کلیله و دمنه»یه قدر اوزانیر و اونلاردان یارارلاندیغینا گؤره لافونتئن اؤز نؤبه‌سینده دنیا مقیاسلی تمثیل اوستاسی سویه‌سینه یوکسَله‌رک آوروپا و روسیا تمثیل یازارلاری‌نین معلمینه چئوریله بیلَمیشدیر.

روس ادبیاتیندا فولکلوردان فرقلی اولاراق، تمثیل ژانری اساساً ۱۸-جی عصردن باشلایاراق آ.د.کانتئمیرین (۱۷۰۸-۱۷۴۴)، و.ک.ترئدیاکووسکی‌نین (۱۷۰۳-۱۷۶۹)، آ.پ.سوماروکووون، ای.ای.هئمنیسئرین (۱۷۴۵-۱۷۸۴)، ای.ای.دمیتریئفین (۱۷۶۰-۱۸۳۷)، آ.ی.اسمایلوفون (۱۷۷۹-۱۸۳۱) یارادیجیلیغیندا انکشاف ائتمیش، لکن ای.آ.کریلوفون (۱۷۶۹-۱۸۴۴) یارادیجیلیغیندا پارلاق انکشاف دؤرونه قدم قویموشدور. تصادفی دگیل کی، بؤیوک روس تنقیدچیسی و.ق.بئلینسکی ای.آ.کریلوفون تمثیللری‌نین روس حیاتینی، روس ذکاسی ایله، روس دوشونجه طرزی ایله سیر ائتمکدن دوغدوغونو گؤسترمیشدیر (۲، ۳۱). شاعرین تمثیللری‌نین گئنیش خلق

کوتله‌لری طرفیندن سئویلمه‌سینه مثال اولاراق تنقیدچی اونون کتابی‌نین قیرخ مین نسخه‌سی‌نین آلینـدیغینی دا قید ائتمیـشدیر. تحکیمچـی‌لیـک بویونـدوروغو آلتینـدا، اجتمـاعی حقوقـسوزلوق، قانونسوزلوق منگنه‌سی آلتیندا سیخیلان خلقین وضـعیتی «قـورد و قـوزو»، «قـوردلار و قویـونلار»، «پادشاه ایسته‌ین قورباغالار» و س. تمثیللرده افشا ائدیلمیش، عزیز شریفین قیـد ائتـدیگی کیمـی، بورادا ای.آ.کریلوف «...مطلقیته اؤز مناسبتینی بیلدیرمیشدیر» (۱۳).

تدقیقاتچی ا.ممدوفون فیکرینجه، ای.آ.کریلوفون دا شرق منبعلریندن و خصوصاً «کلیله و دمنـه»دن فایدالانماسی شبهه‌سیزدیر. مؤلف یازیر کی، ای.آ.کریلوف «تـرک‌دنیـا و آیـی»، «ایکـی گـؤیرچین» آدلی تمثیللرینی گؤرکملی هیند تمثیلچیسی ویدپای‌دان، «شـیر اوْودا» تمثیلینـی ایـسه لافـونتئن واسطه‌سیله جلال الدین رومی «مثنوی»سیندن استفاده ائده‌رک یاراتمیشدیر (۸). شـرقین مّدرک فلسفه‌سی، وطن‌پرورلیک دویغوسو، دوستلوقدا دیانـت، وفـا، دؤزوم – بوتـون بـونلار ای.آ.کریلوفـون یارادیجیلیغینا درین ایده بیتکین‌لیگی آشیلاییر و اونون «ایکی گؤیرچین» تمثیلینده بـارز شـکیلده آشکارلانیر. مهربان دوستونا وئردیگی سؤزه عمل ائده‌رک یاغیش-یاغمور، تله، قیرغی، قارتـال، نـادان اوشاغین آتدیغی داش کیمی قورخونج امتحاندان، آلدیغی یارالاردان چکینمـه‌یـن، وئردیگـی سـؤزه صادق اولان بیرینجی گؤیرچین هم دوستونو انتظاردا قویمور، هم ده سمالاردا اوچماق، اوزاقلارا سفر ائتمک عشقینه، آرزوسونا، چتین امتحانلاردان کئچمک باهاسینا اولسا دا، چاتیر. بو تمثیلـده عینـی زماندا وطن محبتی، دوغما یورد حـسرتی، یـورد سئوگیـسی – وطنداشـلیق پروبلئمـی ده اؤزونـون اوریژینال حلّینـی تاپمیـشدیر. ای.آ.کریلوفـون تمثیـل اوستاسـی کیمـی یـارادیجیلیق عنعنـه‌سـی سونرادان سووئت دؤرو ادبیاتینا، خصوصاً اوکتوبر انقلابـی دؤرو ادبیاتینـا و پوئزیاسـینا گوجلـو تـأثیر گؤسترمیشدیر. بو دؤورده دئمیان بئدنیی/یئفیم پریـدووْرؤف (۱۸۸۳-۱۹۴۵)، سـئرگئی میخـالکوف (۱۹۱۳-۱۹۹۵)، سئرگئی سمیرنوف (۱۹۱۳-۱۹۹۰) و باشـقالاری تمثیلـین سیاسـی اسـتقامتینی انکشاف ائتدیرمیشلر.

اوکراینـا ادبیاتینـدا تمثیـل ژانـری گـؤرکملی یـازیچی و فیلوسـوف ق.ایـسکوْووْرودا، ر.قـولاک-آرتیوموفسکی، ای.قرئبئنکا، ل.ؤلئبوو، ب.اولئینیک و باشقالاری طرفین‌دن یارادیلمیش، یئنی-یئنـی موضوع و ایده‌لرله زنگینلشمیشدیر. تمثیلین انکشافیندا اوکراینا خلقی‌نین نیک‌بـین طنـزی و خلـق ادبیاتی‌نین بؤیوک رولو اولموشدور. تمثیلین اوریژینال نؤعو داغیستان خلق شاعری حمزت ساداسا، تورکمن ادیبی آ.سامح، بئلاروس خلقی‌نین تمثیل اوستاسی ک.کراپیوا بـو ژانـرین انکـشافینی دوام ائتدیرمیش، تکمیل‌لشدیرمیشلر.

آذربایجان خلق تمثیللری شفاهی سؤز صنعتی‌نین مهم بیر حصّه‌سی اولوب، عصرلر بویـو یاشـامیش، انکشاف ائتمیشدیر. «آسلان و دووشان»، «تولکو و ایلان»، «حیله‌گر کئچـی»، «چاققـالین نـاغیلی»،

«سیچان و قورباغا»، «آری و میلچک»، «الیارلا دووشان» و س. تمثیللرده انسانلارین آرزو و ایستکلری، اَمَگین ثمره‌سی، سواد و بیلیگین فایداسی، تربیه‌وی ایده‌لر آشیلانیر.

آذربایجان ادبیاتیندا تمثیلین ایلک نمونه‌سینی خاقانی شیروانی یاراتمیشدیر. «قارا داشین تعریفی»، «زمزم قویوسونون تعریفی»، «ائشگین تویا دعوت ائدیلمه‌سی» و دیگر تمثیللرینده شاعر آللئقوریک افاده اصولوندان استفاده ائتمیشدیر (۱۴، ص.۴۰۲-۴۰۳).

نظامی گنجوی‌نین یارادیجیلیغینا دا تمثیل ژانری یاد دگیل. بؤیوک شاعر «سرلر خزینه‌سی»نده «نوشیروانلا وزیری و بایقوشلارین صحبتی»، «اووچو ایله تولکونون حکایتی»، «بولبول ایله قیزیل‌قوشون حکایتی» و س. کیمی تمثیلین پارلاق نمونه‌لرینی یاراتمیشدیر (۳، ص.۷۶، ۹۳، ۱۰۳، ۱۵۱). سونونجو تمثیل درین تربیه‌وی اهمیته مالیکدیر. جَه-جَه ووروب حزین نغمه اوخویان بولبولو قیزیل‌قوش کیمی حرمتی اولماماسی دوشوندورور و بونون سببینی اوندان سوروشور، جوابیندا ایسه قیزیل‌قوش دئییر:

...« دینله، باجار سوسماغی،
سوسماغینی گؤره‌رک اینله، باجار سوسماغی.
زیرک‌لیکدن آلمارام هئچ بیر سرّی دیلیمه،
یوز ایل گؤرسم، یئنه ده گلمز بیری دیلیمه» (۳، ص.۱۵۱).

گؤروندوگو کیمی، شاعر اوخوجولارینا تواضعکارلیق، مّدرک داوراناراق سوسماغی باجارماق، بوش‌بوغازلیقدان قاچماق کیمی مثبت انسانی کیفیتلری تلقین ائدیر، گؤزل اخلاق، معنوی تمیزلیک آشیلایبر (۱۲، ص.۴۳).

۱۶-جی عصر آذربایجان ادبیاتی‌نین فخری، دنیانین اوچ بؤیوک دیلینده محتشم اثرلر یاراتمیش محمد فضولی‌نین منظوم آللئقوریک اثرلری، گنج ایکن آنا دیلینده یازدیغی «بنگ و باده» پوئماسی دؤرونون مهم پروبلئملرینه – سیاسی-اجتماعی، معنوی-اخلاقی پروبلئملرینه توخونموش، حکمدارلارا و دؤلت ارکانینا قیمتلی نصیحتلر تلقین ائدن اثر یاراتمیش، شاه، سلطان اوبرازلارینی یاراتمیشدیر. بنگله باده‌نین قارشی‌دورماسینی آچیقلایان ساقی، شراب و س. صورتلرین شخصینده بؤیوک شاعر سارای اعیانلاری‌نین ساتقین‌لیغینی، ایکی‌اوزلوگونو کسکین تنقید ائتمیش، اؤزونو خلقه قارشی قویان، خلقی تحقیر ائدن بنگ و باده‌نین خودپسندلیگی خلقی فلاکته اوغرادیر. شاعرین ۱۶-جی عصرین سیاسی حیاتیندا باش وئرن حادثه‌لره جسور، فعال، کسکین تنقیدی مناسبتی بو گون ده آکتوال‌لیغینی ساخلاماقدادیر. بو اثر عینی زماندا تریاکا، سرخوشلوغا آلوده اولانلارا قارشی توتارلی مبارزه واسطه‌سیدیر. م.فضولی‌نین «صحبت الاثمار» آللئقوریاسی دا «بنگ و

باده»نین آنا فیکرینی دوام ائتدیرمیش، بوستان بیتکیلری‌نین «شخصینده» گئنیش اجتماعی پروبلئملر قویاراق دؤلت ارکانینی دا تنقید اوبژئکتینه چئویرمیشدیر.

«یئددی جام» («هفت جام») / «ساقی‌نامه» آللئقوریک مثنوی‌سینی ده شاعر اولو سلفی نظامی‌نین «یئددی گؤزل» پوئماسی قورولوشوندا یاراتمیشدیر. حیات و کاینات سیرلری، دینی-فلسفی صحبتلر نئی، دف، تار، عود، سه‌تار، قانون و مغنّی آراسیندا گئدن صحبت، طبیعیدیر کی، انسان جمعیتی، گئنیش حیات حادثه‌لرینه نفوذ ائدیب حقیقتی سئچمک و گؤرمک اوچون دگَرلی و عیانی درسدیر و انسان عقلینه، فراستینه شعاردیر. م.فضولی اثرده دؤرونون فلسفی گؤروشلرینی عمومی‌لشدیره‌رک تمثیله فلسفی درین‌لیک، معنوی-دیداکتیک گئنیش‌لیک وئرمیشدیر.

«صحت و مرض» آللئقوریاسینی م.فضولی نثر فورماسیندا یازمیش، تمثیل ژانرینا علمین ماراقلی ساحه‌سینی - طبّی بیلیکلری داخل ائتمیش، انسان وجودونون اؤزللیکلری، فیزیکی، روحی وضعیتین دگیشمه سببلری و بونلارین مجازی شکیلده - اؤلکه، شهر، قالا، آرخ و س. صورتینده جانلانماسینی اوستالیقلا گؤسترمیشدیر.

۱۹-جو عصرین بیرینجی یاریسیندا عبّاس‌قولو آغا باکیخانوف، سید عظیم شیروانی، قاسم بگ ذاکر و باشقالاری‌نین یارادیجیلیغیندا نظامی ارثی‌نین تأثیری آیدین دویولماقدادیر. آ.باکیخانوفون کیچیک منظوم حکایه‌سی «نصحاف الانوار»، میرزه فیض الله قاسم‌زاده‌نین دئدیگی کیمی، «... بؤیوک نظامی‌نین زنگین صنعتکارلیق ارثینه اولان حرمتینی و اونون ادبی عنعنه‌سیندن استفاده ائتدیگینی گؤسترر» (۵، ص.۴۹).

قاسم بگ ذاکر سلفلری‌نین تمثیل عنعنه‌لرینی موفقیتله دوام ائتدیرمیش، ادبیاتدا اؤز سؤزونو دئمیشدیر. شاعرین چوخ‌شاخه‌لی یارادیجیلیغیندا ساتیرا و تمثیل خصوصی یئر توتور. ذاکر تمثیللری ماراقلی اولماقلا برابر بیر قدر ماجرا کاراکترلی احوالاتلار اوزرینده قورولموشدور. «آسلان، قورد و چاققال»، «دوه و ائششک»، «تولکو و قورد» تمثیللرینده ق.ذاکر مختلف پروبلئمله توخوناراق دؤرونون واجب مسئله‌لرینی آچیقلامیش، تمثیللری تربیه‌وی نتیجه ایله سونوجلامیشدیر (۹، ص.۱۲۰). شاعر «قهرمانلاری‌نین» فیزیکی اؤزللیگینی اونلارین معنوی دنیاسینا عنوانلامیش، هر بیری‌نین عمللری‌نین ژئنئتیک اولاراق آدی ایله باغلی‌لیغینی گؤسترمیشدیر.

سووئت دؤرو آذربایجان ادبیاتیندا بیر چوخ شاعر و ناثرلر آللئقوریک اثرلر یاراتمیش، تمثیل ژانرینی انکشاف ائتدیرمیشلر. میکاییل مشفق «کندلی و ایلان»، «شنگول، شونگول، منگول»، ممّد راحم «مارال و قورباغا»، میروارید دیلبازی «قاریشقا»، «بالین آناسی کیمدیر»، میرمهدی سیدزاده «دولچا و پیاله»، «تیکان و قیزیل‌گول»، «لؤوغا سیچان» کیمی تمثیللرینده جهالت، تنبل‌لیک، لووغالیق، طفیلی‌لیک کیمی منفی صفتلری تنقید ائتمیشلر.

مّدرک شاعره م.دیلبازی‌نین «بالین آناسی کیم‌دیر» تمثیلینده درین معنا، تربیه‌وی تأثیر قوه‌سی واردیر. آنا تورپاغین قوینوندا یئتیشن گول-چیچکلردن، «قوینو دن دولو سونبوللردن» توز توپلایان آری سوادسیزلیغینی نمایش ائتدیریر، حیاتا، انسانلارا «لقمان»، «درمان» اولان تورپاغین حقینی ایتیریر، لکن لایقلی جوابینی دا آلیر. شاعره بو اثریله بیر چوخ معنوی پروبلئملره توخونور، بؤیوک-کیچیک، آنا-اؤلاد، اؤلادلیق بوْرجو، علم-سواد و جاهل‌لیک کیمی مسئله‌لری آچیقلاییر:

«تورپاق دئدی:
- آی اؤیونن!
سوادسیزسان، گؤرورم، سن.
بال آناسی منم بالین.
من‌سیز نئجه اولار حالین؟
بیر یاخشی باخ، آچ گؤزونو.
ییغماسان چیچک توزونو
نه ایله دولار شانلارین؟
لقمانی دا، درمانی دا
منم بوتون انسانلارین.
توزونو ییغدیغین گوللر،
قوینو دن دولو سونبوللر
منیم سینه‌م اوسته بیتیر.
سن اؤلادسان، من‌سه - آنا!
آز آنا حقینی ایتیرا!» (۱، ص.۸۳).

م.سیدزاده «تیکان و قیزیل‌گول» تمثیلینده بیر بوداقدا بیتن ایکی بیتکی نؤعونو – قیزیل‌گولو و تیکانی قارشیلاشدیریر. تیکان سون درجه تعجب ایچینده‌دیر: بیر کول، بیر بوداقدان اولمالارینا باخمایاراق، انسانلار گولو سئویر، حرمت ائدیر، اونا ایسه حرمت دگیل، نفرت ائدیرلر. گولون جوابیندا درین معنا وار، چونکی اونلارین مرامی مختلفدیر. اونلار بیر یئرده اولسالار دا، «خصلتلری» مختلفدیر، آیریدیر:

«سن هم اله باتیرسان،
اینجیدیب قانادیرسان،
من کؤنول اوخشاییرام،
قلبلرده یاشاییرام» (۱، ص.۷۹).

رسول رضا یارادیجیلیغیندا آللئقوریک اثرلر ده مهم یئر توتور. قوشلار، بالیقلار، گول-چیچک شاعرین قلمیله «جانلانمیش و دیل آچمیش»، درین معنالی، مّدرک فکرلری، حیات حقیقتلرینی بیان ائدیرلر. «قارانقوش و سرچه»، «کؤچری قوشلار»، «نوروزگولو»، «آنا قاز»، «بالیقلارین نغمه‌سی» و س. تمثیللرینده شاعر وطنه محبت، غربت آجی‌سی، آنا یوردا سئوگی کیمی نجیب حس‌لری و دویغولاری اوخوجولارینا آشیلاییر.

آذربایجان تمثیل ادبیاتیندا حیله‌گرلیک رمزینه چئوریلمیش تولکو صورتی ۱۹-جو عصردن باشلایاراق آ.باکیخانوفون «تولکو و قویون»، ق.ذاکرین «تولکو و قورد»، ز.جبارزاده‌نین «تولکو و قابان»، ح.ضیانین «تولکو و دوه سؤده‌سی» اثرلرینده یارادیلمیشدیر. بو عنعنه آللاه‌وئردی حاجی‌یئفین یارادیجیلیغیندا دا دوام ائتمیش، مؤلف اؤزونون «تولکو و چاققال» تمثیلینی ۱۹۵۵-جی ایلده چاپ اولونموش «شعرلر» کتابینا داخل ائتمیشدیر. تمثیل یئنه ده تولکو صورتی واسطه‌سیله وظیفه‌پرست‌لیگی، دوست‌بازلیغی، یئرلی‌بازلیغی منفی صفت‌لر کیمی تنقید آتشینه توتموشدور.

اوچ میندن آرتیق تمثیلین مؤلفی، استعدادلی شاعر حکمت ضیا اثرلرینده موضوع و فورماجا رنگارنگ مطلب و پروبلئملری قلمه آلمیش، بو ژانرا یئنی‌لیک گتیرمیشدیر. ظاهراً کیچیک بیر مطلبه یئنی و درین معنا یوکله‌ین، مبالغه و شیشیرتمه‌لردن اوستالیقلا استفاده ائدن شاعر تضادلار واسطه‌سیله فیکرینی قاباریق شکیلده اوستالیقلا آچیقلاییر. آکادئمیک بکیر نبی‌یئف اینجه بیر طنزله حکمت ضیا اوستالیغینی بئله سجیه‌لندیریر: «ائو حیوانلاریندان، وحشیلردن، عمومیتله، اونورغالی‌لاردان، سورونن‌لردن و ممه‌لی‌لردن، سودا-قورودا یاشایانلاردان ائله بیر حیوان قالمایيب کی، ح.ضیانین تمثیللرینده بدیعی اوبرازا چئوریلمه‌سین» (۱۱، ص.۵) و بیز ده علاوه ائده‌رک دئیک کی، انسانلارا درین «حکمتلری» آنلاتماسین. ح.ضیانین تمثیللری‌نین اوریژینال‌لیغی، یئنی‌لیگی اونلارین آدلاریندان باشلاییر: «زورافه ضعیف‌لیگی»، «خوروز کیشی‌لیگی»، «پیشیگین کلیی»، «آغجاقاناد مردم‌آزارلیغی»، «قورد شایعه‌سی»، «قورد غلبه‌سی»، «تولکو دیلی» و س.

«تولکو دیلی» تمثیلینده مین جور فندله دیل تؤکوب گنج دله‌نی آلداداراق ائولنن تولکو ایکی-اوچ آی سونرا بوشانیر. حیله‌گرلیک، مکر و یالان مجسمه‌سی اولان تولکونو نظرده توتان شاعر دله‌لری خبردار ائدیر:

شیرین تولکو دیلینه
آلدانمایین، دله‌لر!
بئله‌جه یولا سالار،
اونلار سیزی بیر سحر (۱۵، ص.۲۵).

تمثیل یارادیجیلیغی ایله هله ۲۰-جی عصرین ۶۰-جی ایللرینـدن منـتظم مـشغول اولان میکاییـل مخفی‌نین اثرلری‌نین ان ماراقلی جهتلری اوبرازا یاناشماقدا طبیعی‌لیک و صمیمی‌لیکدیر. «بئله‌لـری ده وار» (۱۹۷۶) کتابینی مؤلف بئله بیر اوریژینال مراجعتله باشلاییر:

تمثیلچیدن سوروشدولار:
- بو قدر کی سن یازیرسان،
قورخماییرسان
عقربلردن،
ایلانلاردان،
تیکانلاردان؟ (۱۰، ص.۵).

رشوت‌خورلوغا، سوروندورمه‌چی‌لیگه، الی‌اگری‌لیک و طفیلی‌لیگه قارشی مبارزه ائدن شاعر «ایـلان و کیرپی» تمثیلینده دئییر:

قابیقدان چیخیب ایلان
دگیشسه ده دؤنونو،
کیرپی یاخشی بیلیردی
اونون کیم اولدوغونو» (۱۰، ص.۱۷).

پئشه‌کار تمثیل یارادیجی‌لیغی ایلـه مـشغول اولان شـاعرلردن مرکـز قـولی‌یئـف (قاجـار) ۲۰-جـی عصرین ۷۰-جی ایللرینـدن باشلایاراق اون مینه یاخین تمثیل یازمیـشدیر. شـاعرین تمثیللـری‌نـین اؤزللیگی قیسا و ییغجام، کیچیک حجملی، لکن گئنـیش موضـوعلو و دریـن معنـالـی اولماسـیدیر. تمثیللری‌نین لاکونیک فورماسی داخلینده گئنیش موضوعلاری احاطـه ائتمـه‌سـینی «قاریـشقادان فیله‌دک» (۱۹۹۷) کتابیندا آیدین گؤرمک اولار.

بورادا عنعنه‌وی اوبرازلارلا یاناشی اوریژینـال «قهرمـانلارلا» – اوه‌لیـک، ایـستی‌اؤت، انجیـر، زؤغـال، ایت‌بورنو، بؤیورتکن، کونجود، آرپا، کئشنیش، مرزه، سؤیود، قؤواق، زیتون و پـامبیق، کـتمن، چـاییر، مـؤروق، آلچـا و س. ایلـه راستلاشـیریق. «هومانیتـار سیاسـت» تمثیلینـده مؤلـف گئنـیش عمومی‌لشدیرمه‌یه نایل اولموش، بیر چوخ مطلبلری اوستالیقلا آچا بیلمیشدیر:

جاناوارلار یئتیردی
هومانیتار سیاست:
پیشیگه اوت وئریلدی،
جئیرانا، جویوره - آت» (۶، ص.۲۴۷).

انسانا یاراشمایان و انسانلیغا یاد اولان منفی‌لیکلری افشا ائدرکن شاعر ییرتیجی حیوان صورتلرینه مراجعت ائدیر و سیاسی-اجتماعی حیاتین مختلف ساحه‌لرینده، جمعیتین مختلف چئشیدلی پروبلئملری‌نین ایشیقلاندیریلماسیندا حقوقچو باجاریغی ایله مسئله‌نین دریـن‌لیکلرینه باش ووراراق بیلیر.

معاصر آذربایجان تمثیلی‌نین و آللئقوریاسی‌نین انکشافینی بوتونلوکده پوئزیامیزین سون یوز ایلده‌کی عمومی انکشافیندان کناردا تصور ائتمک غیرممکندور. عصرین اولینده‌کی تمثیل و آللئقوریا یارادیجیلیغی عصرین سونوندا‌کی وضعیتیله مقایسه‌ده ژانرین نه درجه‌ده انکشاف ائتدیگینی آیدین نمایش ائتدیریر و فورما ایله مضمونون، ایده بلّورلوغونون هارمونیاسینی بیر داها تصدیقله‌ییر، جمعیتده باش وئرن بوتون منفی‌لیکلره قارشی مبارزه‌نین اؤن سیرالاریندا اشتراکی ایله خلقه خدمت ائدیر.

استفاده اولونموش ادبیات:

۱. آللئقوریا و تمثیللر. - باکی، گنجلیک، ۱۹۸۸. - ۱۴۰ ص.
۲. بئلینسکی و.ق. سئچیلمیش مقاله‌لر. - باکی، یازیچی، ۱۹۷۹.
۳. گنجه‌وی نظامی. سرلر خزینه‌سی. - باکی، آذرنشر، ۱۹۸۱.
۴. کلیله و دمنه. - باکی، آذرنشر، ۱۹۸۲.
۵. قاسم‌زاده فیض الله. ۱۹-جو عصر آذربایجان ادبیاتی تاریخینه دایر تدقیقلر. APİ نشریاتی، ۱۹۶۰.
۶. قولی‌یئف م. قاریشقادان فیله‌دک. - باکی، ۱۹۹۷.
۷. میراحمدوف ا. ادبیات‌شناسلیق. ائنسیکلوپئدیک لغت. - باکی، «علم»، ۱۹۹۸.
۸. ممدوف ا. کریلوف و شرق تمثیلی. «ادبیات قزئتی». - باکی، ۱۹۹۴، ۲۱ نوامبر.
۹. مصطفی‌یئف م. ذاکر شعری‌نین صنتکارلیغی. - باکی، ۱۹۸۳.
۱۰. مخفی م. بئله‌لری ده وار. - باکی، یازیچی، ۱۹۷۶.
۱۱. نبی‌یئف ب. بیر نئچه سؤز. باخ: ح.ضیا. سئچیلمیش اثرلری. - باکی، ۱۹۹۲.
۱۲. نامازوف ق. آذربایجان اوشاق ادبیاتی. - باکی، ۱۹۸۴.
۱۳. شریف عزیز. ایوان آندرئیئویچ کریلوف. «ادبیات قزئتی». - باکی، ۱۹۴۴،۲۱.
۱۴. خاقانی شیروانی. سئچیلمیش اثرلری. - باکی، ۱۹۸۷.
۱۵. ضیا حکمت. تمثیللر. - باکی، ۱۹۸۵.

ال‌یازما دفتریمدن بیر نئچه سؤز

● ح-م (ساوالان)

هر یاندا آنلاییب بیلنلرین، بیلیم و علم آداملاری‌نین قیسا و فایدالی سؤزلریندن بیر نئچه‌سینی سئویملی و حرمتلی اوخوجولاریمیزا یازیرام:

- پولون اوجوز توتان، اؤزو باهالاشار.
- یانلیش و سهولری قبول ائله و چالیش دوزلت.
- دائم اؤیرنمکده اول، اؤیرنیب یاشایارسان، یاشاماغین دادلانار.
- بیلمه‌مزلیک قازانجسیزدیر.
- ایلده بیر یول دا اولسا دان سؤکولوب گونون چیخماغینا بیر باخ!
- دوست و قهوملارین، اؤزللیکله عائله عضولری‌نین دوغوم گونونو اونوتما، اؤنملی سای!
- گله‌جگه لاپ صاباحا ایش و پلان حاضرلا!
- تشکّر ائله‌مگی اونوتما! سنین اوچون هر کیچیک ایشی گؤرندن تشکّر ائله.
- سکوت ائله‌مگین یئرینی بیل، گرکدیرسه سکوت.
- اوشاقلاری سئویندیر، اوشاقلارین ساتدیقلاریندان سن ده آل.
- بیلدیگینی سن اؤیرت، بیلمه‌دیگینی اؤیرن.
- دائما اؤیرنمکده اول، کیم سنه نه اؤیرَدیرسه تَلَس تشکّر ائله.
- هر ایل دوغولدوغون گون سعی ائله اک بیر آغاج.
- چالیش یئنی دوست قازان، اسکی دوستو اونوتما.
- سِر ساخلایان اول، سر ساخلاماق دارلیدیر.
- یاخشیلیقلاردان لذت‌لنمگی صاباحا سالما.
- نه یئییب-ایچیدیگیندن آیریسینا سؤز آچما.
- یانلیش و سهولرینی تئز بوینونا آل، دوزلت.
- کیمدن هر نه ائشیتسن ائشیت، آمّا بیل-هامیسی دوز دگیل.

- دوزون اگریسی واردیر.
- اوشاقلارینی تنبیه‌دن سونرا قوجاقلا، باس باغرینا دوغرو محبّت ائله.
- ایگید اول، اولسا ایگیدلیک ده ائت، اولماسا دا داریخما (یاغماسان دا گورولده).
- ائولندیگینیز گونو هاچان اولسا اونوتما، او عزیزدیر اونو عزیز توت.
- کنایه‌لی دانیشما، هئچ کیمه کنایه وورما.
- چالیش بیر آز هوشلو اول، اولار کی شانسین گلیب یاواش قاپینی چالسین.
- بیری اومیدلیدیرسه، اومیدینی سیندیرما، اولار اونون درمانی بیرجه اومیدی اولسون.
- اوشاقلارلا اویناییرسانسا، چالیش اونلار اودسونلار، اونلارا قول-قاناد وئر.
- وقتی تانی، دَگَر وئر، وقتدن بیر آز تئز ترپن، بو ایش چوخ اؤنملیدیر.
- یارامازلاری بوشلا، چالیش یاخشیلارلا اول.
- اوشاقلارینا پول وئرنده قیمامازلیق ائله‌مه، بیر آز دوشون، آمّا وئر.
- چالیش یاخشیلار کیمی اصیل‌لیگین ایتمه‌سین.
- داغ اوچماسا، دره دولماز. (آتالار سؤزو)
- سورودن قیراق گزن قویونو بیل قورد یئیر.
- هر ایشینی دوز ائله، تکجه ساعتینی ۵ دقیقه قاباق قوی.
- وئردیلر آل، قوْودولار قاچ.
- حرصلی اولان چاغیندا هئچ ایش گؤزمه، ساکت اول، چالیش کی حرصین یاتا، اوندا ایشینی گؤررسن.
- اؤز عؤمور یولداشینا یاخشی دوست اول، صدیق اول.
- یاخشی بیر ایش تاپمامیش اؤز ایشینی بوراخما.
- جنجاللی یئرلردن چکین، حیثیتین قورونسون.
- چالیش کینه‌نی ردّ ائت، کینه‌لی آدام اولما.
- سئوگیلی بیر آدام اول، هر جانلینی سئوگیلن، یارانمیشی سئونده یارادانی سئورسن.
- غالب اولاندا سعی ائت چالیش غرورلو اولما، او آدام کی ییخیلماز، غرور اونو تئز ییخار.
- کؤنلونو-اورگینی آجیلیقلاردان (بخل، کینه‌دن) بوشالت. قاباغا چیخان دوگونون آچماغینا یئنی یول تاپ.
- آیریلیغی تؤرتمه،آیریلاری قووشدور.
- چالیش وئردیگین سؤزه دائما وفالی اولل.
- سینیقلیقدان تئز سوووش، اؤیرن کی مغلوب اولما.

- خیردا، کیچیک شئیلره ذهنینی ایشلتمه چوخ.
- کؤرپولری اوچورتما، اولار دؤنر اولارسان کؤرپودن کئچرسن.
- کتابلاریندان اونو امانت وئر کی، قاییتماماغی سنه چوخ اؤنملی اولماسین.

بورادا بعضی نکته‌لری یادا سالماق اوچون «ر-داغستان» آدلی بیر بیلیم‌آدامی‌نین انسانلار آرا شرف دوشوندوکلری بعضی حال و ایشلرین «صفر»دن آرتیق اولمادیغی حقینده یازدیقلاریندان بهره‌لنیب مطلبی آغیر-یونگول ائدندن سونرا بورا گتیردیم.

مثلاً انسانلاردا اوستونلوک (اشرف مخلوقات) سایه‌لان بعضی حاللارین، اوستونلوکدن دگیل، یاخشی-یامانلی «صفر»دن آرتیق-اسکیک اولمادیغینی گؤره‌جه‌ییک.

اونون یازیسیندا «ایت» وفالدیر. «عقرب» هر جانلینی چالار، زهرلر و اولار کی، اؤلدورسون. بونلارین ایکیسینده ده «صفر»دن باشقا دگر و امتیاز یوخدور. هر ایکیسینده ده ایتده مثبت و عقربده منفی اولان حال اونلارین یارانیش و طبیعتلرینن تؤرَتن ایشلردیر.

عقربین هر جانلینی چالماق دگیلدیر کینه‌دن،
سورسان اوندان بیلمز هئچ، اولموش بئله بیر ایش نه‌دن؟

مثلاً بیر اوشاق یاواش-یاواش یؤره‌سینده اولان ایشلرین نئجه اولدوغونو سئچمک عقله یاخینلاشارکن، بیر فایدالی ایش یوخ، ضررلی ایش اوندان باش وئریر. اوشاغین سودان خوشو گلدیگی اوچون چکیر بیر بارداق سویو تؤکور یئره، میز و یا فرش اوستونه، کتاب یا دگرلی بیر زاد او سو ایله ایسلانیر، خراب اولور. اوشاغین بؤیوگو گلیب سوروشاندا: نیه بو ایشی گؤردون، بو خطانی ائله‌دین؟ اوشاق بیر آز دایانیر، جواب وئریر: من ائله‌مه‌دیم!... بو جوابدا ایکی منفی معنا وار. بیری انکار و ایکینجیسی یالان. گؤرونور کی، انساندا منفی یؤن و طرفه گئتمک مثبت طرفه گئتمکدن آساندیر.

همین اوشاغین اوستونده تربیه یولو ایله ایشلَنیر، اوشاق مثبت یؤنه چکیلیر. بویا-باشا دولور، عرصه‌یه چاتیر. یالان دانیشمیر، اعتناسیزلیق ائتمیر، جیجیک چکمیر (حسادت ائتمیر)، پاخیللیق ائله‌میر، اؤزگه‌نین حقین آیاقلامیر، تجاوز ائتمیر.

بئله بویا-باشا چاتان انسانین دوز اولماغی، خائن اولماماغی، یالان دانیشماماغی، گؤزو-کؤنلو توخ اولوب اؤزگه‌نین مال و ناموسوندا گؤز و طمعی اولماماق... و هامیسی «صفر»دن آرتیق دگیلدیر. چونکی حیوانلاردا اؤز جنسلریندن اولانا بو ایشلری گؤرمورلر.

بئله بیر دوز تربیه‌لی آدام گئنیش بیلیک الده ائدیب (علم اؤیرَنیب) اوستون (عالی) بیلیکلی شخص اولوب، دورگون، فایدالی، جامعه‌سینه و بوتون انسانلارا قازانجلی و متعالی بیر شخص اولاندا، آیری عادی (سیرادان بیری) انسانلار گؤره بیلمه‌ییب سایمادیغی یاخشی ایشلری آنلاییب، گؤرنده هر طرفلی دگرلی گئنیش بیلکله دولوب، یاخشی بیر علم آدامی اولان انسان گئت-گئده بوتون بشر جامعه‌سی‌نین یاخشی یاشاماسینا چالیشر گئتدیکجه اوستونلوک قازانیر، شرفلی اولماغا ساری، اشرف مخلوقات دئییلن دوروما نائل اولور. بیر عده بئله اینانیبلار کی، اوغورلوق ائتمه‌مک، غیبت دانیشماماق، ظالم اولماماق، رشوت آلماماق، آدام اؤلدورمه‌مک و بو کیمی منفی و پیش ایشلری گؤرمه‌مک اونلارین یئر اوزونده اوستون (شرفلی) اولمالارینا یئترلیدیر. حال‌بوکی، بو ایشلر طبیعی و «صفر»دیر. انسان الهی، مجازی، فیزیکی بیلیک و باجاریقلاری الده ائدیر، علم دنیاسی گئنیشلَنیر. سونرا خادم اولور. بو آداملاردان بیری مثلاً «پاستور» انسانلارین آغریسیز، ساغلام یاشاماسی اوغروندا گئجه-گوندوز کؤنوللو چالیشار، ایشلرمیش. هر موفق اولوب تاپدیغی درمان (واکسن)-ی اوّل اؤز اوستونده سینارمیش، باشقاسی‌نین اوستونده سینامازمیش کی، احیاناً ضررلی اولورسا اؤزو ضرر گؤرسون، دگیل کی باشقاسی ضرر گؤروب پاستور قازانسین، پاستور اؤیرنسین. ■

نقد کتاب مجموعه شعر:
نیسگیل‌لریم (حسرتهای جانسوزم)
سروده عزیز محسنی

● دکتر نورالدین سالمی

انسانهای روشن‌نگر و آرمانگرای قرن بیستم در عرصهٔ امید و آرزو هزاره سوم را جهانی تصور می‌کردند که در آن نشانی از فقر، ستم، جنگ و دیگر شوربختیهای بشری نخواهد بود. صلحی جهانی برقرار خواهد شد و همگان نوعی از رفاه نسبی، چه از نظر مادی و چه از نظر معنوی برخوردار خواهند شد.

شاعر کتاب «نیسگیل‌لریم» مردی است خودساخته که در هفده سالگی از اردبیل به تهران کوچ می‌کند و وارد عرصه ادبیات می‌شود و با بسیاری بزرگان اهل قلم حشر و نشر پیدا می‌کند و در همان زمان با خود عهد می‌کند که در گسترش زبان مادری خود کمر همت ببندد و این تلاش مدام تا کنون ادامه داشته است. او هشتاد سالگی را پشت سر نهاده است و با حیرت و بهت به دنیای کنونی ما می‌نگرد. عملکرد دنیای غرب (آمریکا و اروپا) و ماحصل تمدن در عصر چیرگی اطلاعات (دوران انفورماتیک) فاجعه‌بار است. غربیان از رفاه و امنیت جانی و مالی قانونی خود نیز محروم شده‌اند و دموکراسی موعود به یک پوزخند بلاهت‌بار بیشتر شباهت دارد. بلوک شرق هم که وعده‌های آنچنانی می‌داد، در فضاحت بوروکراسی و اقتصاد شکست‌خوردهٔ خود غرق شد. خاورمیانه عرصهٔ تاخت و تاز کشورگشایی‌های ابلهانه مشتی سیاست‌باز که نوکران حلقه به گوش سرمایه‌سالاران غول‌پیکر از نوع صهیونیستی و .. هستند در آتش و خون می‌سوزد.

حال شاعر ما نظاره‌گر چنین جهانی است! چگونه می‌توان از او خواست که از شادیها و خوشیها و امیدها بسراید، در حالی که چشم‌انداز او جز تیرگی و تباهی و فلاکت روزافزون انسانهای محروم اقصی نقاط گیتی نیست؟

این مجموعهٔ شعر از دو بخش اصلی تشکیل شده است. بخش اول سروده‌های شخصی شاعر و در واقع درونیات اوست و بخش دوم ترجمه‌هایی از شاعران معاصر ایران و دیگر کشورها. استاد عزیز محسنی در این کتاب ما را با صور گوناگون شعر آذری و قابلیتهای پرتوان زبان ترکی در شکل‌گیری شعر نو و کلاسیک نشان می‌دهد. علی‌رغم حجم نسبتاً کم کتاب، قالبهای گوناگون شعری در آن تجربه و ارزیابی شده است. شاعر با وجود دیدگاه تلخ، هنوز از آیندهٔ آدمها قطع امید نکرده است و چنانکه در شعرهای «قارا قاشقا» و «یئنی ایل گلیر» و «آرزو» و ... جهان‌بینی امیدوارانهٔ شاعر موج می‌زند و در شعرهایی چون «قوی روحلارا سئوینج گلسین» تلألو روشنی و گرمای نویدبخش آن احساس می‌شود، تعهد او در شعر «من بورجلویام ائلیمه» کاملاً ملموس است. در شعر تلخ و اندوهناک «وصیت»، شاعر در کوتاه‌ترین کلام، چند و چون زیستن و گذران عمر خود را برنشانده است.

در بخش ترجمه‌ها، ما با یکی از بهترین و زیباترین نمونه‌های برگردان ترکی اشعار فارسی مواجه هستیم. با آنکه همیشه عنوان می‌شود که شعر قابل ترجمه نیست و بسیاری از زیباییها و به اصطلاح وجوه استتیک خود را در ترجمه از دست می‌دهد، اما در مقایسهٔ شعر «زمستان» اخوان ثالث با برگردان ترکی آن که حتی عروض نیمایی نیز در آن لحاظ شده است، می‌بینیم که اگر مترجم بر زبان مبدأ یعنی فارسی و مقصد یعنی زبان مادری خود مسلط باشد و با زوایای پنهان و ریزه‌کاریهای آن زبان آشنا باشد، دشوارترین نمونه‌های شعر نو نیز به راحتی قالب و شکل و شمایل آذری به خود می‌گیرد، بی‌آنکه لطمه‌ای به ساختار یا محتوای شعر وارد شود.

در شعرهای ارائه‌شده از نیما و فروغ و سهراب و ... حتی پل الوار و جان لنون، تمامی این گفته‌ها مصداق عینی دارد.

و اما مشکل خوانندهٔ امروز، یعنی ما که با بسیاری از این واژه‌های زبان مادری‌مان بیگانه شده‌ایم و ناچار باید به فرهنگ لغت (سؤزلوک) مراجعه کنیم، گناه شاعر نیست. ما زبان خود و واژه‌های خالص و بکر و دست‌نخورده (چیلخا) آن را نمی‌شناسیم و کلماتی را هم که به گوشمان خورده است، در اثر به کار گرفتن معادلهای فارسی و فرنگی آنها، از خاطرمان محو شده است و می‌شود.

ضمناً در پشت جلد کتاب، نمونه‌ای از آثار قبلی شاعر معرفی شده است که خود بیانگر تلاش مداوم اوست. در پایان سلامتی و طول عمر شاعر و تداوم انتشار این گونه آثار را آرزومندیم. ■

کتاب تانیتیمی:
«جنوبی آذربایجان مطبوعاتی تاریخی» (پروانه ممّدلی)
مطبوعاتیمیزدا علامتدار حادثه‌لر

تانینمیش تدقیقاتچی- عالِم پروانه ممّدلی‌نین «جنوبی آذربایجان مطبوعاتی تاریخی» کتابی یئنیجه چاپدان چیخمیشدیر. کتابین تقدیمات مراسمینده آذربایجان مطبوعات شوراسی‌نین صدری افلاطون آماشوف کتابی آذربایجان ژورنالیستیکاسیندا علامتدار حادثه آدلاندیریب. او، نشرین ژورنالیستیکا ادبیّاتیندا خصوصی رول اویناياجاغینا اومیدوار اولدوغونو بیلدیریب. کتابین رأیچیسی تاریخ علملری نامزدی نسیمان یعقوبلو اثرین آذربایجان مطبوعاتی تاریخی‌نین بوتؤلوکده اؤیرَتیلمه‌سینده گرکلی منبع اولدوغونو دئییب.

بو حقیقتاً بئله‌دیر، بیزلر ده بونا چوخ سئوینیریک.

گیریشدن، ۸ بؤلومدن عبارت نشرده همچنین ۱۵۱ ایلده کئچیلمیش یولو عکس ائتدیرن دگرلی سندلر ده توپلانیب. «علم» نشریاتیندا چاپدان چیخان کتابا آذربایجانین عالِم و متخصّصلری رأی وئریب.

کتاب جنوبی آذربایجاندا مطبوعات تاریخی حقّینده سیستملی معلومات یاراتماق مقصدیله یازیلیب.

پروانه ممّدلی اثری اوزون ایللر آپاردیغی علمی آختاریشلارین نتیجه‌سی کیمی اؤنه چکیب. جنوبی آذربایجان مطبوعاتی‌نین ایراناکی آذربایجان تورکلرین ملّی وارلیغینی ثبوتا یئتیرمک یولوندا مبارزه‌ده همیشه کسرلی سلاح اولدغونو وورغولایان مؤلّف کتابدا ۱۹-جو عصرین بیرینجی یاریسیندان معاصر دؤروموزه‌دک ایراندا و اوندان قیراقدا یاشایان ضیالیلاریمیزین ادبی- اجتماعی فعالیتلرینده،

اونلارین سعیلری ایله ایشیق اوزو گؤرن چئشیدلی مطبوعات اورقانلاریندان گئنیش بحث اولوندوغونو دقّته چاتدیریب.

کتابدا ۱۹-جو عصرین اوّللریندن باشلامیش مطبوعاتین کئچدیگی یول، ایران آذربایجانیندا مطبوعاتین فورمالاشماسی، مطبوعاتین جمعیتده رولو، چوخسایلی مطبوعات واسطه‌لری‌نین فعالیتی، ۷۹-۱۹۷۸-جو ایللرده ایران انقلابیندا مطبوعاتین رولو، انقلابدان سونراکی دؤرو و فعالیتی اؤز عکسینی یوکسک سویه‌ده تاپمیشدیر. معاصر دؤروموزه‌دک ایراندا و اوندان کناردا یاشایان آذربایجانلی ضییالیلارین ادبی- اجتماعی فعالیتیندن، اونلارین نشر ائتدیگی چئشیدلی مطبوع اورقانلاردان گئنیش بحث اولونور. کتابدا آذربایجاندا اجتماعی- سیاسی و بدیعی فکر تاریخینده اهمیتلی اولان بیر سیرا یئنی فاکتلار، سندلره راست گلمک ممکندور.

مؤلّف اؤتن ۱۵۱ ایل عرضینده ایران آذربایجانیندا چیخان قزئتلرله یاناشی، همین دؤرلرین معارفچیلرینی ده اوخوجولارا تانیدیر. مؤلّف اؤن سؤزده یازیر: «ایکی عصره یاخین واحد بیر خلقین معنوی اُنسیّتینه قویولان قاداغالار، شووونیست تزار و شاهلیق رژیملری، سونرالارسا بولشئویک و شاهلیق رژیملری قدیم، زنگین ادبیّاتا، تاریخه مالک بیر ملّتین معنویاتینا آغیر ضربه اولسا دا، اونون اؤز وارلیغینی یاشاتماق عزمینی سیندیرا بیلمه‌ییب. بونا باخمایاراق او ایللرده یارانمیش ادبیّات، مطبوعات خلقه عوضسیز خدمت گؤستریب. تصادفی دگیل کی، گونئی آذربایجانین مطبوعات تاریخی ایله ملّی آزادلیق حرکاتی پارالئل اولوب. هر انقلابدان سونرا مدنی حیاتدا دا ایرَلیله‌ییش اولوب. آنجاق حاکم دؤلت سیاستی ملّی ترقّی‌نین قارشیسینا سدّ چکیب».

پروانه ممّدلی بونونلا باغلی همین دؤرلری یادا سالیب- ۱۱-۱۹۰۶-جی ایل مشروطه حرکاتی، ۱۹۲۰-جی ایل خیابانی حرکاتی، ۱۹۴۵-جی ایل «۲۱ آذر» حرکاتی (آذربایجانین ملّی حکومتی‌نین یاراندیغی ایل)، ۷۹-۱۹۷۸-جی ایللر ایرانداکی انقلاب تکجه ۲۰-جی عصرده گونئی آذربایجان تورکلری‌نین آپاریجی قوّه کیمی اشتراکی، اساس آغیرلیق مرکزینی تشکیل ائتدیگیی، بؤیوک ایتکیلر وئردیگی انقلابی حرکتلردیر.

مؤلّف آذربایجان اوخوجوسونا عومرونو معاریفچیلیگه حصر ائتمیش تورک ضیالیلاریندان جبار تذکره‌چی، محمدحیسن خان مقدم اعتماد السلطنه، میرزه حسن رشدیه، جبار باغچه‌بان (عسگرزاده)، حاجی محمّد ناخچیوانی، حسین خان عدالت، حسین خان طبیب‌زاده (کمال)، صادق خان فراهانی میرزه محمدعلی تربیت، محمد شبستری، حسن خان تقی زاده، شیخ محمد خیابانی، تقی رفعت، جعفر خامنه‌ای، هابئله محمدامین رسول‌زاده، احمد بیگ آقا اوغلو، میرزا آقا تبریزی، سید جعفر پیشه‌وری، حسین فیض اللهی (اولدوز)، جواد هیئت، حمید نطقی، حامد ایمان و باشقالاری‌نین آدینی حرمتله چکیب، اونلارین آذربایجان تورکلری اوچون گؤردوکلری ایشلری یادا

سالیب. بوندان باشقا، حاضردا گونئی آذربایجاندا و اوندان خارجده چیخان مطبوعات اورقانلاری باره‌ده ده معلومات وئریلیر.

کتابدا آذربایجان اجتماعی- سیاسی و بدیعی فکر تاریخینده اهمیتلی اولان بیر سیرا یئنی فاکتلارا، سندلره راست گلمک اولار، او جمله‌دن: ۱۸۹۲- جی ایلده تبریزده «شب‌نامه» آدلی آذربایجان تورکجه‌سینده تصویرلی ایلک طنز مطبوع اورقانی‌نین یارانماسی، («ملا نصرالدین» ژورنالی‌نین ایلک سایی‌نین چاپیندا ۱۴ ایل اونجه)

همچنین میرزه فتح الله آخوندوفون بو وقته‌جن الده اولونمایان عربجه یازیلمیش «تلقین‌نامه» اثریندن سوراق وئریب اوندان بیر سایندا اورنک گتیرن «ارشاد» قزئتی‌نین گونئی آذربایجان اوخوجولاری اوچون حاضرلانیب، فارسجا چاپ اولونان خصوصی علاوه‌سی اوزون ایللر (خصوصیله ۱۹۲۰-جی ایللردن سونرا) هر ایکی تایدا- سووئتلر بیرلیگینده بولشئویکلر، ایراندا شاه رژیمی طرفیندن یاساق اولونموش «ایکی‌یه بؤلونموش آذربایجان مسأله‌سی» موضوعسونو گوندَمه گتیریب بو آجی حقیقتی ایلک دفعه آچیقلایان- اؤتن عصرین ۴۰-جی ایللرینده تبریزده چیخان «وطن یولوندا» قزئتی، ائله‌جه ده ۱۹۴۱-جی ایلدن اعتباراً هر ایکی تایدا ایکی‌یه بؤلونموش خلقین فاجعه‌سینی عکس ائتدیرن «پارچالانمیش وطن حسرتی»، «آیریلیق» موضوعسونون بینؤره‌سی‌نین ایلک دفعه «وطن یولوندا» قزئتی‌نین صحیفه‌لرینده قویولماسی و ... .

پروانه ممّدلی ایران آذربایجانی تاریخی‌نین تاریخی مرحله‌لره بؤلموش هر دؤرون اؤزونه‌مخصوص جهتلرینی وئرمگی باجارمیشدیر. اونون گلدیگی ماراقلی فکر و قناعتله سیزی تانیش ائتمک ایستردیم:

مشروطه انقلابی دؤرونده مطبوعات حقیقتاً دؤرونون اجتماعی-سیاسی و ادبیّاتی‌نین گوزگوسونه چئوریلمیشدیر. بو دؤره خاص اولان خصوصیتلردن بیری ده یارانان ادبیّاتین آیریجا کتاب و دیگر بدیعی نمونه‌لرده دگیل، محض مطبوعات صحیفه‌لرینده عکس اولونماسی ایدی. مثلاً، اشرف الدین گیلانی طرفیندن رشته نشر اولونان «نسیمِ شمال» قزئتی‌نین اکثر صحیفه‌لری شعر نمونه‌لریندن عبارت ایدی. یوسف خان اعتصام الملکون رئداکتورلوغو ایله چیخان «بهار» قزئتینده یوسف خانین شعرلری و روس، فرانسیز، عرب ادبیّاتیندان ائتدیگی ترجمه‌لر اساس یئر توتوردو. «صورِ اسرافیل» قزئتینده بو مطبوع اورقانین باش یازیسی علی اکبر دهخدانین دائیمی عنوانی اولان «چرند و پرند» ده او دؤر اوچون یئنی سیاسی فئلیئتونون نمونه‌لری وئریلیردی.

هله ۱۹-جو عصرین سونلاریندا جنوبی آذربایجاندا معارف ساحه‌سینده گؤزل بیر عنعنه‌نین اساسی قویولموشدور. مکتب و مدرسه‌لرده نشریه و مطبوع نمونه‌لری چاپ اولونوردو. ۱۸۹۳-جو ایلده تبریزین «مظفریه» مدرسه‌سینده «ناصری» آدلی قزئت نشر اولونوردو. بیر چوخ اوستون کیفیتلری

ایله سئچیلن بو قزئتین رئداکتورو «مظفریه» مکتبی‌نین مدیری ایدی. ایراندا ایلک اصولِ جدید مکتبی‌نین اساسینی قویموش م. ح. رشدیه آردیجیللاری یئنی مکتبلر تأسیس ائتدیردیلر. اونلار عینی زماندا بو مکتبلرده کتاب، قزئت، ژورنال نشری ایله ده مشغول ایدیلر. چوخ زمان بو ایشه مدرسه و مکتبلرین اویرنجی و طلبه‌لری ده هوسله قوشولوردولار. ۱۹۰۷-جی ایلده تبریزده ایشیق اوزو گؤرن «اومید» قزئتی «لقمانیه» مدرسه‌سی‌نین طلبه‌لری طرفیندن حاضرلانمیشدی. بئله‌لیکله ۱۸۸۹-جو ایلده باشلایاراق «کامل» مدرسه‌سینده «کمال»، «پرورش» مکتبینده «دبستان»، «بصیرت» مکتبینده «اخوت» و «اتحاد» آدلی قزئتلر چاپ اولونماغا باشلامیشدی. بو عنعنه بو گون ده دوام ائدیر. ایران آذربایجانلیلارین تحصیل آلدیقلاری علم اوجاقلاریندا قزئت و ژورناللار درج ائدیلیر. بو، طبیعی کی، داخلی احتیاجدان ایرَلی گلیر. ایرانین بیر چوخ ایری شهرلرینده، اساساً طب و تکنیکی ساحه‌لر اوزره تحصیل آلان آذربایجانلی طلبه‌لر آنا دیلینده مطبوع اورقانلارینی چیخارماقلا بیر نوع معنوی احتیاجلارینی اؤده‌ییرلر. بونونلا اونلار فارس دیلی‌نین مطلق اوستونلوگونو آرادان قالدیریر، آنا دیلینده یازیب اوخوماغین، نه اینکی ممکن، همچنین اوستون و ضروری اولدوغونو آچیب گوسترمگه چالیشیرلار. بو مطبوع اورقانلاریندا چوخ زمان ملّی کیملیک و ملّی مدنیتله باغلی بیلگی و اؤرنکلره گئنیش یئر وئریلیر. جنوبی مطبوعاتی اوچون کاراکتئریک خصوصیتلردن بیری ده اودور کی، اؤز صحیفه‌لرینده فارس دیلینده مقاله و ماتریاللار درج ائتمکله آذربایجان خلقی‌نین ملّی وارلیغینی، مدنیتینی، زنگین تاریخ و ادبیّاتینی هم فارس‌دیللی، هم ده ایرانین دیگر غیرآذربایجانلی خلقلری آراسیندا تبلیغ ائدیرلر.

بو قزئتلرین تئز- تئز قاپانماسی‌نین سببلری اول مادی وسایط و مادی تکنیکی امکانلارین محدودلوغو ایله باغلیدیرسا، دیگر طرفدن اؤز صحیفه‌لرینده ملّی- سیاسی، ملّی-اجتماعی پروبلئملرین کسکین شکیلده قویولماسی، سیاسی طلبلرله، سؤل شعارلارلا چیخیش ائتمه‌سی و یا رادیکال ملّی-سیاسی مضمون و کاراکتر کسب ائتمه‌سی ایله باغلی اولور.

لکن بو مسأله‌لردن بیر قدر یان کئچیب بوتون پروبلئملری اساساً ملّی کولتورل فورمادا شرح ائتمگه چالیشان مطبوع اورقانلاری اؤزلرینی یاشادا بیلیر.

تک جنوبی آذربایجاندا دگیل، بوتون ایران‌بویو عالی تحصیل اوجاقلاریندا طلبه‌لرین کؤمگی ایله اونلارلا درگی و قزئتلر نشر اولونور. مثلاً «کیملیک» قزئتی سنندج شهری‌نین تورک‌دیللی طلبه‌لری طرفیندن، «چیچک» درگیسی، تهرانین طب اونیورسیته‌سی «سس» قزئتی ایسه زنجان اونیورسیته‌سی طرفیندن حاضرلاناراق نشر ائدیلیر.

داشیدیقلاری آدلاری کیمی صاباحا، گله‌جگه اومید حسلری ایله دولو اولان و طلبه گنجلرین یئنی فکر، آرزو، ایستک، دیلکلرینی اؤز صحیفه‌لرینده عکس ائتدیرن بو مطبوع اورقانلاری بوتون ایران

بویو سپَلَنیب: تهراندا «چیچک»، «دلشاد»، «ایشیق»، تبریزده «سحر»، «بایقوش»، «آراز»، «یورد»، اصفهاندا «مأذون»، (قزوینده) «آراز»، و سایر. بوندان باشقا اینترنت شبکه‌سینده بئله مطبوع نمونه‌لری‌نین مختلف واریانتلاری موجوددور.

۱۹۴۵-جی ایلده جنوبی آذربایجاندا س.ج پیشه‌وری‌نین رهبرلیگی ایله ملّی دئموکراتیک حکومت قورولدو. مختاریت الده ائتمیش آذربایجاندا بیر چوخ ساحه‌لرده، ائله‌جه ده تحصیل، چاپ ایشی ساحه‌سینده اصلاحاتلار کئچیریلدی. آذربایجان دیلی رسمی دیل اعلان اولوندو. آنا دیلینده مکتبلر آچیلدی، ژورنال، کتاب نشر اولوندو، رادیو وئریلیشلری یاییملاندی ... لکن، بو، جمعی بیر ایل چکدی.

مؤلّف یازیب کی، ۷۹-۱۹۷۸-جو ایللردن سونرا دا آذربایجان تورکجه‌سینده مکتب، مطبوعات و ... بو سایاق مسأله‌لر یئنیدن گوندمه گلدی. اسلام رئسپوبلیکاسی‌نین موجود آنایاساسیندا همین پروبلئملر اوز حلینی قسماً تاپسا دا، تأسف کی، همین ماده‌لره بوگونه‌دک عمل اولونمور.

۷۹-۱۹۷۸-جو ایللر ایران انقلابیندان سونرا، ایران دولت کانستیتوسیاسیندا اؤز عکسینی تاپان - اؤلکه‌ده یاشایان بوتون خلقلرین، ائله‌جه ده آذربایجانلیلارین آنا دیلینده ابتدائی تحصیل آلماق، مطبوعات اورقانلاری چیخارماق، کتاب نشر ائتمک ۷۹-۱۹۷۸- جو ایللر ایران انقلابیندان سونرا جنوبی آذربایجان ادبی محیطینده خصوصی بیر جانلانما باشلاندی. آنا دیللی مطبوعات اورقانلاری‌نین نشری، تهراندا و تبریزده مختلف ادبی بیرلیکلرین فعالیته باشلانماسی ادبی پروسئسین تشکیلاتلانماسینا، ادبی قوّه‌لرین استقامت‌لنمه‌سینه، بدیعی اثرلرین اوخوجولارا چاتدیریلماسینا جدّی تأثیر گؤسترردی. ایران اسلام رئسپوبلیکاسی‌نین ۱۹۷۹- جو ایلین دکابریندا قبول ائدیلمیش قانونون ۱۵-جی ماده‌سینده یئرلی و قومی (ائتنیک) دیللرین کوتله‌وی اینفورماسیا واسطه‌لرینده، مطبوعاتدا ایشلنمه‌سینه، مکتبده ایسه ملّی ادبیّاتین تدریسینه اجازه وئریلدی. اساس قانونون ۱۹-جو ماده‌سینده ایسه اؤلکه‌ده مختلف ملّتلرین، خلقلرین یاشاماسی دولاییسی ایله اولسا دا اعتراف ائدیلدی.

قانوندا نظرده توتولانلار هامیسی درحال رئاللاشماسا دا، آذربایجان دیلی تدریسی ساحه‌سینده هئچ جور یول تاپا بیلمه‌سه ده مدنی حیاتدا بیر سیرا نائلیتلر نظره چارپیردی.

انقلابین غلبه‌سیندن آز سونرا امام خمینی‌نین تبریز نماینده‌سی آیت الله مشکینی اؤزو: «بو نه تورکیدیر کی، رادیو- تئلویزیون دانیشیر، یاریسیندان چوخو فارسدیر» دئیه‌رک آذربایجان دیلی‌نین صافلاشدیریلماسینی واجب ساییردی. آذربایجان تورکجه‌سی رادیودا آرتیق سربست ایشلَدیلمگه باشلاییر کیمی حقوقلارا مالک اولدوغونو گؤسترن ماده‌لر قبول اولوندو.

۷۹-۱۹۷۸- جو ایللر ایران انقلابی جنوبی آذربایجاندا ملّی مطبوعاتین دیرچَلیشی اوچون زمین یاراتدی. خصوصاً، انقلابین ایلک ایللرینده آذربایجان دیلینده اونلارجا ژورنال و قزئت نشره باشلادی. لکن بونلارین چوخونون عؤمرو قیسا اولدو.

۷۹-۱۹۷۸- جو ایللر انقلابی ایراندا آذربایجان‌دیللی مدنیتین، مطبوعاتین، ادبیّاتین انکشافی اوچون نسبی زمین یاراتسا دا، ۱۹۸۲- جی ایلده نشر اولونان آنادیللی مطبوعات اورقانلاری‌نین، «وارلیق» استثنا اولماقلا هامیسی باغلاندی.

گؤرکملی ایران یازیچیسی اولان جلال آل احمدین هله اؤتن عصرین ۶۰-۵۰-جی ایللرینده سؤیله‌دیگی بیر حقیقتله راضیلاشماماق ممکن دگیل. او یازیردی کی، جنوبی آذربایجاندا باش وئرن بوتون بحرانلی وضعیتلر دیل مسأله‌سیندن دوغموشدور. او قید ائدیردی کی، مدنیتین، تحصیلین، مطبوعاتین و کتابین هله یاییلمادیغی دؤرده ایراندا دیل مختلف‌لیگی ائله بیر پروبلئم دوغورموردو. ۱۹۲۰-جی ایللرین اوللرینده تهران حکومتی بوتون اؤلکه‌ده اهالی‌نین بیردیللی اولماسینا چالیشدی،... بوتون سعییننی نه اینکی تورک دیلینی محدودلاشدیرماغا، حتی اونو محو ائتمگه یؤنلتدی.» اوزاق‌گؤرنلیکله سؤیله‌نیلن فکر بو گون ده قوّه‌ده‌دیر. چاغداش دؤرده مرکزی حکومتله جنوبی آذربایجان آراسیندا باش وئرن بوتون اختلافلارین کؤکونده اساساً دیل مسأله‌سی دورور.

عصرلر بویو ایرانین محکم‌لنمه‌سینده ترقیسینده اساس رول اوینایان، یئری گلنده جانینی بئله اسیرگه‌مه‌ین آذربایجانلیلار بو گون ده اؤز حقوقلاری اوغروندا یورولمادان مبارزه آپاریرلار. بو موقدس ایشده چتینمیکلرله نشز ائدیلن هر بیر مطبوعات نمونه‌سی‌نین عادیجه بیر سایینین دا یویوک سیاسی، مدنی اهمیتی واردیر.

کتاب چوخ ساده فورمادادیر و تاریخی عکس ائتدیرمیشدیر. ایران آذربایجانی مطبوعاتی‌نین بوگونکو دورومونداا شمالداکیلارین چوخونون معلوماتی یوخدور. اونون اوچون ده بئله بیر کتابین یازیلماسی بؤیوک بیر ضرورتدیر. سووئت دؤرونده چیخان کتابلارین اکثریتینده ایسه تکرارا یول وئریلمه‌سی‌نین شاهدی اولموشوق. شمالی آذربایجانداکی مؤلّفلر داها چوخ تفصیلاتی یازیردیلار و حتی تکرارا یول وئریردیلر. بو کتابدا تکرارا یول وئریلمه‌میشدیر. دئمک اولار کی، کتاب ییغجام، مختصر و مفیددیر و اوخوجولارین اورگینجه اولاجاق بو کتابی اوخوماغا دگر. ■

وارلیق

کتاب تانیتیمی

شهریمیزین کئچمیشی - هانی او چارداخلار؟ هانی او باغلار؟ (شعر توپلوسو) - جواد دربندی - ناشر: فروغ آزادی - تبریز، باهار ۱۳۸۸ ، ۵۶ ص - قیمت: ۲۰۰۰۰ ریال

حقوقچو و آراشدیریجی جواد دربندی بو کتابیندا، آنا یوردو میانداب شهری‌نین کئچمیشی و گؤزل طبیعتی حقینده نوستالژیک بیر اسلوبلا نظمه گتیردیگی پوئمالاری، شهریارین «حیدربابایا سلام» پوئماسینی خاطرلادیر. شعرلرین مضمونو حسرت و بیر آز دا شکایتدیر. شهری‌نین گؤزل طبیعتی‌نین پوزولماسی و اؤز اوشاقلیق خاطره‌لری ایله دولو منظره‌لری‌نین عیبه‌جر بیر حالا دوشمه‌سیندن دویولان اعتراضلار، پوئمانین هر بندینده اؤزونو آچیق بیر شکیلده بروزا وئریر. بو اعتراض ائله ج.دربندی‌نین کتابینا وئردیگی آددان دا بللی اولور.

بیر زمان وار ایدی بیزیم شهرده،
قوشلارین سسیندن قولاق باتاردی،
آغاجلار کسیلدی، قوشلار دا کؤچدو،
هانی او آغاجلار؟ نئجه اولدو قوشلار؟

بندی ایله باشلایان کتابدا، میانداب شهری‌نین سون یاریم عصرده‌کی سوسیال حیاتی، خلقین معیشت طرزی، اؤنملی مکان و شخصیتلری، فولکلورو و ... ایله علاقه‌دار ماراقلی معلوماتلار وئریلیر. پوئمادا اشاره ائدیلن خصوصی آدلار حقینده صحیفه‌لرین آلتیندا آچیقلاییجی قیدلر وئریلمیشدیر. خلق دیلینده و گونلوک حیاتیندا اونوتولماغا اوز توتموش بیر چوخ قایدا، سؤز و تعبیر، کتابدا اؤز عکسینی تاپمیشدیر. بئله‌جه د. کتاب، میانداہین فولکلورو ایله تانیش اولماق ایسته‌ینلره فایدالی بیر قایناق ساییلا بیلر. کتابین سونوندا میانداب شهری‌نین گؤزل طبیعتیندن و بعضی خاطره‌لی شکیللردن نمونه‌لر وئریلمیشدیر.

امیر بخشایشی

رحمتلیک بختیار واهابزاده‌نین اؤلومو مناسبتلیه

● **محمد اکبرزاده - خوی**

سانکی دنیا باش گؤتوروب گئدیری،
سیلکَله‌نیب قارا دومان قوپاریب.
ان یاخشیلار سئچیلیرلر دنیادان،
آه نه دئییم، «بختیار»ی آپاریب.

واهابزاده «گلستان»-ی یازاندا،
اولدوزلار دا اونا تعظیم ائدیبلر.
ملکلر صف دوروب شعری دوزوبلر،
هاروت-ماروت اونا تبریک دئییبلر.

«آنا دیلی»-ن یازیب اورک قانیله،
قلمی‌نین آتین زهره‌دن آلمیش
بیر دنیا سؤزلری بیر بیت ائیله‌ییب،
قدرتینه عالم حیرتده قالمیش.

دئدیلر: دنیادان کؤچوب گئدیبدیر،
اولماز! مگر دنیا سلطانسیز قالار؟
سؤزلرین سلطانی وداعلاشاندا،
قلم، مداد، کاغیذ آمانسیز قالار.

آغلار قالیب «آذر» آذربایجانا،
بؤیله مصیبته بؤیله فرقته.
«اسفندیار» تؤکور قان یاشی گؤزدن،
تبریز، باکی آغلار بو مصیبته.

بیر-بیر آخیر گئدیر سؤز اولدوزلاری،
آلله! نه تدبیردیر؟ نه حکایتدیر؟
«شهریار»لار گئدیب، «وورغون»لار گئدیب،
یازدیغیم-پوزدوغوم تام شکایتدیر!

عالِملر گئدنده اؤکسوزلوق قالار،
آخیر نه اولوبدور بیز اؤکسوز قالاق؟
عُمّانلار سؤزلرین صاباحی کؤچوب،
عُمّانسیز، دنیزسیز - بیز سوسوز قالاق؟

سنین باشین ساغ اولسون آ «دکتر هیئت»!
یاخین آرخاداشدی «بختیار» سنه!
آللهین ایشیدیر، قصا-قدردیر،
کدرلرده اولسون آلله یار سنه!

آذربایجان

● **علی‌محمد لشکری بروجردی**

به آذربایجان جانا! نشانها من ز جان دیدم،
نشانها از پری‌رویان و هم از مهوشان دیدم.
من آذربایجان را راست گویم، چون جنان دیدم،
چه آذرها به جان از عشق آذربایجان دیدم،
ندیدم اینچنین کرمان و خوزستان و تهران را.

تو آذربایجان مهد رشیدان و دلیرانی،
تو آذربایجان، تاج سر پرفخر ایرانی،
تو آذربایجان، آن اختر رخشان کیهانی،
تو آذربایجان، تو بیشهٔ پیلان و شیرانی،
تو آذربایجان، شمشیر تیزی شیر ایران را.

ز تهران آمدم تبریز و چندی میهمان هستم،
من آن رندم که باغ عشق را من باغبان هستم،
عذار چهرهٔ اندیشه را من پاسبان هستم،
من آن شیرم که مهمان دو صد شیر ژیان هستم،
تماشایی است مهمانی ز شیران جمع شیران را.

تبریز - ۱۳۳۲

چاناق قالا شهیدلرینه

● **محمد عاکف ارسوی**

بو بوغاز حربی نه‌دیر؟ وار می کی دنیادا ائشی[۱]؟
ان کثیف[۲] اوردولارین یوکلَنیور دؤردو-بئشی.
اؤته‌دن[۳] صاعقه‌لر پارچالیور آفاقی،
بَریدن زلزله‌لر قالدیریور اعماقی.
اؤلوم ائندیرمه‌ده گؤیلر اؤلو پوسکورمه‌ده[۴] یئر،
او نه مدهش تیپی‌دیر[۵] ساورولور انقاض[۶] بشر.
قافا، گؤز، گؤوده،[۷] باجاق،[۸] قول، چنه، بارماق، ال، آیاق،
بوشانیر سیرتلارا، وادی‌لره ساغناق-ساغناق.[۹]
توپ-توفنگدن داها سیخ گوللـه یاغان مرمی‌لر،[۱۰]
قهرمان اوردونو سیر ائت کی بو تهدیده گولر!
نه چلیک تعبیه[۱۱] ایستر، نه سینَر خصمیندان،
آلینار قلعه می کؤکسونده‌کی قات-قات ایمان.
هانسی قوّت اونو - حاشا! - ائده‌جک قهرینه رام؟
چونکی تأسیسِ الاهی او متین استحکام.

شهدا گؤوده‌سی بیر باخسانا، داغلار-داشلار،
اوْ - رکوع اولماسا - دنیادا اگیلمز باشلار.
یارالانمیش تمیز آلنیندان اوزانمیش یاتیور،
بیر هلال[۱۲] اوغرونا یارب! نه گونشلر باتیور.
ای بو تورپاقلار اوچون تورپاغا دوشموش عسگر!
گؤیدن اجداد ائنه‌رک اؤپسه او پاک آلنی، دگر!
نه بؤیوکسن کی قانین قورتاریور توحیدی،
بَدْرین[۱۳] آسلانلاری آنجاق بو قدر شانلی ایدی.
سنه دار گلمه‌یه‌جک مقبری کیملر قازسین؟
گؤمه‌لیم[۱۴] گل سنی تاریخه دئسم سیغمازسین!
«بو داشیندیر» دئیه‌رک کعبه‌نی دیکسم باشینا،
روحومون وحیینی دویسام دا کئچیرسم داشینا.
سونرا گؤی قبّه‌نی آلسام دا ردا نامیله،
قانایان لحدینه[۱۵] چکسم بوتون اجرامیله.
ابرِ نیسانی آچیق تُربه‌نه چاتسام دا تاوان،[۱۶]
یئددی قندیللی ثریّانی اوزاتسام اورادان.
سن بو آویزه‌نین[۱۷] آلتیندا بورونموش قانینا،
اوزانیرکن گئجه مهتابی گتیرسم یانینا.
تربه‌دارین کیمی تا فجره قدر بَملتسم،[۱۸]
گوندوزون فجر ایله آویزنه‌نی لبریز ائتسم.
تولـله‌نن[۱۹] مغربی آخشاملاری سارسام[۲۰] یارانا،
یئنه بیر شئی یاپا بیلدیم دئیه‌مم خاطرانا!
سن کی اعصارا گؤمولسن داشاجاقسان - هیهات!
سنه گلمز بو افقلر، سنی آلماز بو جهات!
ای شهید اوغلو شهید! ایسته‌مه مندن مقبر!
سنه آغوشونو آچمیش دورویور پیغمبر!

۱- نظیر ۲- جمعیتی چوخ ۳- او یاندان ۴- فیشقیرماق ۵- کولک ۶- خیـرده، قـالیق ۷- بـدن ۸- قـیچ
۹- شدتلی یاغیش کیمی ۱۰- توپ گوللـه‌سی ۱۱- ساز و برگ، زره ۱۲- تورک بایراغینا اشاره‌دیـر ۱۳- بـدر غزوه‌سینه و غازیلرینه اشاره‌دیر ۱۴- دفن ائدک ۱۵- قبر داشـی ۱۶- سـقف ۱۷- چلچـراغ ۱۸- گؤزلتـسم
۱۹- توْر کیمی ۲۰-باغلاسام

وارلیق

فصلنامهٔ فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

دبیر: محمدرضا هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

آدرس:

تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ ، شماره ۲

VARLIQ

Quarterly Journal in Turkish and Persian

Chief Editor: Prof. Dr. Javad HEYAT

Editor: M. Rıza HEYAT

Address: No. 2, 3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Ghods, Tehran, I.R.IRAN

ISSN: 1023-7186

Web:
www.varliq.com

E-mail:
mrheyet@yahoo.com

قیمت: ۱۲۰۰ تومان